

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. Корецького**

На правах рукопису

СУХОНОС Володимир Вікторович

УДК 342.51 – 042.2 (043.5)

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 12.00.02 – конституційне право;
муніципальне право

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант –
СКРИПНЮК Олександр Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Інститут глави держави: конституційно-правовий та історичний аспекти	
1.1 Поняття і сутність інституту глави держави	15
1.2 Генезис та еволюція інституту глави держави	50
1.3 Місце глави держави в системі органів державної влади	77
Висновки до Розділу 1	96
РОЗДІЛ 2. Взаємовплив конституційно-правового статусу глави держави та форми держави	
2.1 Взаємозалежність конституційно-правового статусу глави держави та форми правління. Відповідальність глави держави	101
2.2 Особливості конституційно-правового статусу глави держави за різних форм державного устрою	131
2.3 Роль політичного режиму в реалізації конституційно-правового статусу глави держави	155
Висновки до Розділу 2	175
РОЗДІЛ 3. Конституційно-правовий статус глави держави: функціональний аспект	
3.1 Компетенція глави держави: функціональна характеристика	178
3.2 Конституційно-правовий статус глави держави: структурно-функціональна характеристика	196
3.3 Компетенція глави держави: змістовна характеристика	218
Висновки до Розділу 3	260
РОЗДІЛ 4. Інститут глави держави в Україні	
4.1 Історія становлення і розвитку інституту глави держави на території сучасної України до запровадження президентства	264
4.2 Конституційно-правовий статус Президента України як глави держави: історія і сучасність	281
4.3 Інститут глави держави в Україні: перспективи трансформації	310
Висновки до Розділу 4	336
ВИСНОВКИ	343
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	350

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена кардинальними змінами у формі правління 2010 року та розвитком конституційного процесу на сучасному етапі в Україні. Значною частиною цих змін є створення Конституційної Асамблеї, покликаної підготувати зміни до Основного Закону, включаючи питання організації та діяльності органів державної влади, в тому числі й інституту глави держави.

Спроби механічного копіювання зарубіжних моделей організації державної влади, включаючи інститут глави держави без належного наукового обґрунтування, врахування національного досвіду державного будівництва і критичної оцінки власних можливостей при забезпеченні побудови суверенної і незалежної, демократичної, правової та соціальної держави, спричинили проблеми у функціонуванні системи органів державної влади в Україні. Це викликає необхідність дослідження інституту глави держави, його конституційно-правового статусу як в Україні, так і в інших державах.

Численні дискусії про місце і роль глави держави у державному механізмі України показали, що конституційна реформа, яка проводиться в Україні вже тривалий час, набула перманентності і потребує свого завершення. Ця обставина вимагає від науковців якісно нових підходів та теоретичних і розробок з цієї проблеми. Цей процес актуалізується початком роботи Конституційної Асамблеї, покликаної підготувати зміни до Конституції України, включаючи питання чіткого визначення функції кожного з державних органів.

Реформування Конституції створює можливість внесення коректив в організацію та діяльність як Президента України, так і структурних елементів механізму реалізації ним своїх повноважень.

Актуальність дослідження шляхів реформування інституту глави держави підтверджується перш за все необхідністю приведення його у відповідність з об'єктивними вимогами, які висуваються до нього у зв'язку з докорінними змінами у державному житті України, а також виникають у зв'язку з пошуком оптимальної для країни форми правління.

У зв'язку з цим головною метою наукових досліджень має стати визначення місця й ролі глави держави у державному апараті, правової природи його функцій та формування адекватної вітчизняним реаліям конституційної моделі інституту глави держави в Україні. Вирішення цих завдань вимагає не тільки порівняльного наукового аналізу існуючих у світі конституцій, а й теоретичному пошуку їх розв'язання.

Концептуальні засади, напрямки і тенденції розвитку окремих інститутів механізму держави вже стали об'єктом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених, про що свідчить низка монографічних досліджень, конференцій, наукових семінарів та «круглих столів» протягом останніх років. Різні аспекти інституту глави держави та створюваних ним консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб досліджували українські вчені В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Барабаш, Ф. Бурчак, Ф. Веніславський, Н. Воротіна, В. Головатенко, Р. Гринюк, В. Денисов, В. Долежан, О. Дубина, М. Козюбра, В. Колесник, А. Колодій, Ю. Коломієць, Т. Костецька, Л. Кривенко, Є. Кубко, І. Куян, В. Лемак, О. Марцеляк, О. Мироненко, Г. Мурашин, Є. Назаренко, Н. Нижник, В. Опришко, Н. Плахотнюк, В. Погорілко, І. Процюк, С. Серьогіна, В. Сіренко, О. Скакун, В. Скрипнюк, О. Скрипнюк, М. Ставнійчук, Ю. Стасюк, Є. Тихонова, М. Ткачук, Ю. Тодика, В. Федоренко, М. Цвік, В. Шаповал, В. Шатіло, Ю. Шемшученко, В. Шувалова, О. Ющик, В. Яворський та інші.

Проблеми ж трансформації держави в демократичну, правову, соціальну, роль інституту глави держави в процесі цих перетворень

аналізували у своїх працях правознавці з Росії та інших країн СНД – Ю. Аганов, М. Байтін, Є. Баталов, С. Березка, Г. Василевич, І. Волошенко, Е. Георгіян, І. Горнак, Д. Горовцов, О. Дербин, Д. Златопольський, В. Кайнов, В. Корельський, Н. Колобаєва, В. Маклаков, В. Маліновський, Є. Матусевич, О. Миронов, Р. Мухаєв, О. Осавелюк, Л. Окуньков, С. Паречина, В. Прокошин, В. Реут, М. Сахаров, Ю. Скуратов, В. Суворов, А. Султанов, А. Тиковенко, І. Хутинаєв, В. Чиркін, М. Чудаков та ін.

Сучасні і вітчизняні, і російські науковці у своїх дослідженнях ґрунтуються на фундаменті, сформованим російською дореволюційною та радянською правовою наукою. Проблема інституту глави держави свого часу були присвячені роботи таких дослідників як О. Алексєєв, В. Гессен, О. Градовський, В. Грибовський, А. Єлістратов, М. Коркунов, М. Лазаревський, П. Міжуєв, Л. Тихомиров, Б. Чичерін тощо. Радянська доктрина дослідження цієї проблеми здебільшого зводилась до критики інституту одноосібного глави держави. Проте деякі вчені все ж таки змогли приділити увагу дослідженню цієї проблеми. Серед них слід назвати Б. Лазарєва, А. Мішина, С. Камінського, З. Черніловського та ін.

Серед теоретиків західного зарубіжжя гносеологічні, онтологічні та інші проблеми інституту глави держави досліджували такі відомі вчені як Р. Агранофф, Т. Адорно, Ф. Ардан, Р. Арон, Дж. Барбер, В. Бернхем, Дж. Блум, Р. Броди, Ч. Вайз, А. Валанзуала, С. Валанзуала, Л. Готроп, Д. Л. Горовіц, М. Дебре, А. Демішель, М. Дюверже, Р. Елліс, А. Есмен, Б. Келлерман, Т. С. Кілер, Е. Корвін, Б. Ларрі, Х. Дж. Лінц, С. Лорті, Х. Меллер, С. Мілкіс, Р. Нойштадт, Л. Ольсон, Т. Петерсон, М. Пікемаль, Ф. Платон, С. Сковронек, М. Стукі, Ф. Табіо, А. де Токвіль, Ф. Фрейдел, С. Хесс, С. Холмс, П. Шейн, А. Шлезінгер, М. Шугарт тощо.

Не применшуючи значущості доробку вище згаданих науковців, слід визнати, що в Україні відсутні фундаментальні дослідження інституту глави держави, на основі яких можливо було б опрацювати новітню методологію і

практику формування і функціонування інституту глави держави, не кажучи вже про дослідження зарубіжними вченими інституту глави держави в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у відділі конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України відповідно до його наукових програм, зокрема тем «Проблеми теорії конституційного права України» (номер державної реєстрації 0110U002174) і «Тенденції та перспективи розвитку політичних систем і державності України і Республіки Білорусь» (номер державної реєстрації 0111U008638).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є дослідження конституційно-правового статусу глави держави, правової природи цього інституту, його становлення та розвиток в Україні та інших країнах світу, характеристика існуючих його моделей на основі аналізу чинного українського та зарубіжного законодавства, а також праць вітчизняних та зарубіжних науковців, та розробка і обґрунтування пропозицій організаційно-правового характеру і практичних рекомендацій з метою оптимізації цього та вдосконалення інституту Президента України.

Реалізація даної мети зумовила необхідність розв'язання наступних дослідницьких **завдань**:

сформулювати авторське розуміння інституту глави держави та охарактеризувати його сутність;

проаналізувати історичні передумови становлення інституту глави держави в світі, охарактеризувати його історичний розвиток;

визначити місце глави держави в системі інших органів державної влади;

розкрити взаємозалежність форми правління та конституційно-правового статусу глави держави;

висвітлити особливості конституційно-правового статусу глави держави за різних форм державного устрою;

визначити роль політичного режиму в реалізації конституційно-правового статусу глави держави;

надати функціональну характеристику компетенції глави держави, охарактеризувати її у контексті співвідношення з функціями держави, а також здійснити класифікацію функцій глави держави за різними параметрами;

визначити структуру функціонального аспекту конституційно-правового статусу глави держави;

розкрити зміст компетенції глави держави;

здійснити ретроспективний аналіз становлення і розвитку інституту глави держави в Україні до запровадження інституту президента;

здійснити діахронічний та синхронічний аналіз конституційно-правового статусу Президента України;

обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правового статусу глави держави в Україні в умовах трансформації форми держави та системи правління.

Об'єктом дослідження є механізм функціонування держави та місце у ньому глави держави як його окремого елемента.

Предметом дослідження є конституційно-правовий статус глави держави, зарубіжний досвід його функціонування та вітчизняна модель цього інституту.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є комплексне використання принципів і методів філософсько-світоглядного, загальнонаукового та спеціально-наукового підходів. Автор виходить з єдності соціально-правового та гносеологічного аналізу, об'єктивності, історизму, конкретності істини. Основу роботи складає синергетичний метод пізнання державно-правових явищ, який дає можливість не лише дослідити

інститут глави держави у динаміці його становлення та розвитку, взаємозв'язку з іншими елементами держави і суспільства, а й спрогнозувати його подальший розвиток з урахуванням зовнішніх та внутрішніх чинників. З метою всебічного аналізу конституційно-правового статусу інституту глави держави застосовувалися також методи: історико-правовий, завдяки якому досліджувалася еволюція інституту глави держави, основні етапи його становлення у світі; порівняльно-юридичний, який дав можливість охарактеризувати різноманітні схеми інституту глави держави, порівняти їх конституційно-правовий статус. Із застосуванням системного методу в роботі досліджувалася природа та моделі інституту глави держави у взаємозв'язку із формами правління різних країн та існуючими в них типами держави та правової системи, формами державного устрою та політичного режиму, а також системами органів державної влади. Формально-логічний метод сприяв дослідженню організації роботи глави держави в аспекті відповідності законам формальної логіки, закономірностям людського мислення, а формально-юридичний – організації діяльності глави держави з точки зору її відповідності праву через призму юридичних категорій. Завдяки методам моделювання і прогнозування в дослідженні здійснювався пошук оптимальної моделі інституту глави держави, вироблялася її схема. Використання методу тлумачення норм дало можливість з'ясувати та роз'яснювати зміст правових норм, що регулюють конституційно-правовий статус глав держав різних країн, а статистичного методу – здійснити аналіз закономірностей функціонування глави держави шляхом оцінки показників його роботи. Застосування цих та інших методів наукового пізнання гарантувало достовірність та об'єктивність дослідження інституту глави держави, розв'язання поставлених перед дисертантом цілей та завдань.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вона є одним з перших у вітчизняній науці конституційного права фундаментальним комплексним дослідженням

конституційно-правового статусу глави держави. У ході дисертаційного дослідження сформульовано низку нових дефініцій і теоретичних висновків, практичних узагальнень і пропозицій або таких, що містять елементи наукової новизни.

Наукову новизну дисертаційного дослідження становлять, зокрема, такі основні положення:

уперше:

запропоновано класифікувати інститут глави держави за певними критеріями, а саме: за кількісним складом – одноосібний та колегіальний; за формою правління – монархічний і республіканський; за способом формування – спадкоємний, виборний, призначувальний глава держави та узурпатор. Колегіального главу держави запропоновано поділяти на олігархічного та діархічного. Останню модель пропонується поділяти на функціональну, територіальну, особисту та вертикальну діархії;

розглянуто еволюцію інституту глави держави, а також з'ясовано вплив на процес його розвитку інституту державного правителя;

виокремлено п'ять моделей, за якими глава держави уособлює єдність державної влади: абсолютно-доцентрову, відносно-доцентрову, відносно-відцентрову, паралельну і фрагментарну;

обґрунтовано, що одним з критеріїв поділу форм правління на монархії та республіки є можливість притягнення глави держави до юридичної відповідальності. Монархічною є така форма правління, в умовах якої монарх, за національним законодавством, не несе юридичної відповідальності або його притягнення до останньої є практично неможливим. Під республікою розуміється така форма правління, котра допускає притягнення глави держави до юридичної відповідальності за національним законодавством;

доведено, що абсолютна більшість тоталітарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад надає перевагу главі уряду. При цьому

обидві посади зазнають істотного впливу головного носія моністичної ідеології (керівника правлячої партії, вищого релігійного лідера). На відміну від тоталітарного, авторитарний режим здебільшого саме главі держави дає можливість істотно впливати на стан справ у суспільстві;

запропоновано здійснювати розподіл функцій глави держави на загальні та спеціальні. Загальні функції притаманні загалом главам практично усіх держав (представницька та правотворча). Спеціальні ж функції притаманні главам лише деяких держав на доповнення до загальних (функції гаранта та носія виконавчої влади);

запропоновано положення про основні етапи становлення і розвитку інституту глави держави в Україні – доктринальний, фактично-функціональний та формально-юридичний;

удосконалено:

поняття глави держави як відносно, повністю або частково самостійного у правотворчій сфері вищого державного органу, який уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни;

положення стосовно співвідношення категорій «інститут глави держави» і «статус глави держави», які розглядаються як форма (інститут) і зміст (статус);

визначення понять «конституційно-правовий статус глави держави» та «конституційний статус глави держави», за якого конституційний статус глави держави визначається Конституцією, а конституційно-правовий статус глави держави – Конституцією та іншими конституційними законами;

положення щодо критеріїв класифікації систем престолонаслідування, зокрема їх поділ за суб'єктом визначення спадкоємця трону на петровську, органічну та сетлементову;

понятійно-термінологічний апарат, зокрема запропоновано визначення понять «абсолютна монархія», «парламентарна монархія», «дуалістична монархія»;

зміст поняття «системи правління» як особливостей реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами;

погляди на структуру конституційно-правового статусу глави держави з точки зору трьох його аспектів – організаційного, структурного та функціонального;

положення щодо компетенції глави держави, що надає можливість розглянути її змістовну характеристику крізь призму аналізу трьох рівнів: функції (загальні та спеціальні), групи повноважень (дипломатичні, арбітражні тощо) і конкретні повноваження (права і обов'язки), яким наділяється глава держави;

поняття Президента України як глави держави і частково самостійного у сфері правотворчості вищого одноособового виборного державного органу, що є представником держави всередині країни та за її межами;

положення щодо перспектив зміни характерної для України системи правління (з президентсько-парламентської республіки на президентську, парламентську чи парламентсько-президентську) та чинної моделі глави держави (з одноосібної на колегіальну) в межах існуючого правового механізму;

дістали подальшого розвитку:

положення про співвідношення функцій глави держави і демократичного режиму, що надало можливість обґрунтувати зниження рівня демократії в країні в умовах надання главі держави реальних повноважень у сфері виконавчої влади;

пропозиції щодо вдосконалення процесу виборів Президента України, котрі стосуються, зокрема, грошової застави та механізму обмеження суб'єктивних недоліків глави держави;

положення щодо забезпечення гарантій статусу Президента України, які пов'язані з необхідністю детальної регламентації процедури імпічменту як в Конституції, так і в спеціальному законі;

пропозиції щодо змін і доповнень до відповідних статей Конституції України, які визначають місце Президента України в системі органів державної влади.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дисертація спрямована як на розвиток науки конституційного права, так і на подальше удосконалення державного механізму. Сформульовані в ній пропозиції та висновки можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – для подальшої розробки теоретичних засад конституційно-правового статусу глави держави;

у правотворчій роботі – як теоретичний матеріал для вдосконалення конституційно-правового статусу Президента України;

у правозастосовній діяльності – для поліпшення роботи з реалізації функцій та повноважень Президента України, форм, методів та механізму їх реалізації;

у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників та навчальних посібників з курсів «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Адміністративне право України» тощо; викладанні відповідних навчальних дисциплін та спецкурсів; у науково-дослідній роботі студентів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою. Основні теоретичні положення та висновки,

які характеризують наукову новизну дослідження, теоретичне і практичне значення його результатів, одержані дисертантом особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднені та обговорювались на засіданні відділу конституційного права і місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференціях, зокрема на: VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України» (м. Суми, 18–20 вересня 2002 р.; тези опубліковано); Міжнародній науковій конференції «Методологічні проблеми правової науки» (м. Харків, 13–14 грудня 2002 р.; тези опубліковано); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України» (м. Суми, 25–26 листопада 2004 р.; тези опубліковано); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Наука і освіта-2005» (м. Дніпропетровськ, 07–21 лютого 2005 р.; тези опубліковано); VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України» (м. Суми, 10–11 листопада 2005 р.; тези опубліковано); Міжнародній науково-практичній конференції «Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх вдосконалення» (м. Київ, 07–08 грудня 2005 р.; тези опубліковано); XII Регіональній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 09–10 лютого 2006 р.; тези опубліковано); IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України» (м. Суми, 02–03 листопада 2006 р.; тези опубліковано); II Міжнародній науково-практичній конференції студентів і молодих вчених «Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти» (м. Суми, 21–22 грудня 2007 р.; тези опубліковано); Міжнародній

науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення» (м. Суми, 04–05 червня 2010 р.; тези опубліковано); Міжнародній науково-практичній конференції «Право і держава в умовах глобалізації та регіоналізації» (м. Ірпінь, 14 жовтня 2011 р.; тези опубліковано).

Публікації. Результати дослідження знайшли своє відображення в чотирьох монографіях, трьох навчальних посібниках, 28 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях з юридичних наук, 7 наукових статтях в інших виданнях та 11 тезах виступів на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, у яких об'єднано дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (439 найменувань на 51 сторінці). Загальний обсяг дисертації становить 400 сторінок, з них основного тексту – 349 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ:

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТИ

1.1 Поняття і сутність інституту глави держави

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи податків і зборів.

Як ми бачимо, однією з ознак держави є її публічність, що виражається, перш за все, у певних символах держави, на чому свого часу наголошувала американська дослідниця Барбара Келерман: «У нашому політичному житті існує певна ступінь символізму» [394, с. 12]. Зазначені символи можуть бути як офіційними, так і неофіційними. До офіційних символів можна віднести герб, гімн, прапор, девіз тощо. Неофіційними символами є назва держави та державний лідер. У останньому випадку розуміється король, президент, прем'єр-міністр, генеральний секретар, аятола тощо. В державному апараті такий лідер займає посаду глави держави, глави уряду, спікера парламенту тощо. Головне призначення державного лідера – очолювати державний механізм.

Проте далеко не завжди державний лідер може бути національним (народним) лідером. Щоб зрозуміти різницю між ними, слід звернутися до історії феодального суспільства.

Категорія «національний лідер», на нашу думку, є прямим нащадком категорії «суверен усього народу». В феодальну епоху «сувереном усього народу», його керманичем був монарх. Видатний французький історик М. Блок, досліджуючи феодальну монархію, зазначав: «...будучи керівником народу в усій його сукупності, монарх, крім того, поступово перетворювався на верховного сеньйора безлічі васалів, а через них – іще більш незліченої

кількості дрібних залежних людей» [25, с. 392]. І ще: «...повсюди ця феодалізація королів давала їм неабиякі вигоди. Там, де йому вже не вдавалося командувати як главі держави, король, принаймні міг застосувати зброю васального права, що живилося тоді найсильнішим почуттям, яке панувало у сфері людських стосунків. У «Пісні про Роланда» за кого герой воює – за свого суверена чи за сеньйора, якому він дав присягу на вірність? Безперечно, що він цього не знає й сам. Але він воює з таким самозреченням за свого суверена лише тому, що той є водночас і його сеньйором» [25, с. 392]. Крім того, десь у дванадцятому-тринадцятому століттях навколо феодальних монархів утворився цілий цикл легенд і забобонів. Зокрема, як зазначав з цього приводу М. Блок: «Вважалося, що королі Франції принаймні після Філіпа Першого, а, може, навіть, після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли у 1081 році імператор Генріх Четвертий – до речі, відлучений від церкви, – їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей доторк забезпечить їм добрий врожай» [25, с. 390]. Аналогічно була ситуація і в Японії: «Персонаж священний, як і наші королі, й набагато ближчий, ніж вони, до божества, імператор, у Країні Східного Сонця, залишався де-юре сувереном усього народу» [25, с. 391–392]. Як ми бачимо, багато в чому влада феодальних монархів мала сакральний характер – їхня влада вважалася такою, що походить від Бога.

В епоху Просвітництва місце суверенітету Бога зайняв суверенітет Народу. Втіленням же Народу певної країни поступово стає нація. Тепер королів стали розглядати перш за все як національних лідерів. Таке ставлення збереглося й до наших днів і саме на цьому, на нашу думку, засновано той факт, що навіть в умовах позбавлення монарха реальної державної влади, його вплив є досить значним: він є не лише і не стільки державним лідером, главою держави тощо, скільки національним лідером. Це

й дозволяє монарху мати значний авторитет серед підданих і впливати на стан справ в країні.

На відміну від монархій, в умовах республіки влада національного лідера завжди йшла знизу. Наприклад, президента завжди обирали громадяни країни. При цьому, вони обирають саме *національного лідера*, а не *главу держави*, главу уряду, спікера парламенту тощо. Саме тому, на нашу думку, не зовсім коректним уявляється домінуюче в конституційному праві (його, зокрема, дотримуються такі вчені як В. Кайнов, С. Паречина, Д. Тесленко, Ю. Тодика, В. Шатіло, В. Яворський та ін.) припущення, що поняття «глави держави» є родовим відносно понять «президент» і «монарх» [202, с. 9; 285, с. 8; 304, с. 9; 346].

Така точка зору, за нашими переконаннями, є не зовсім коректною за двома параметрами: соціокультурним та конституційно-логічним. Так, відповідно до соціокультурного параметру, слід згадати, що, як вже зазначалося вище, обираючи президента, громадяни обирають свого національного лідера, а не главу держави, главу уряду, спікера парламенту тощо. Тут президент сприймається саме як національний лідер.

Не менш важливим, з нашої точки зору, є й конституційно-логічний параметр. Річ у тім, що жодна конституція світу не передбачає такої посади як «монарх», проте в більшості конституцій світу існує пост «президента». «Монарх», на нашу думку, є лише теоретичним конструктом. Його конституційним втіленням є відповідний титул: король (Велика Британія, Іспанія), емір (Кувейт, Катар), князь (Ліхтенштейн, Монако), султан (Оман, Бруней), імператор (Ефіопія до 1975 року, сучасна Японія). Водночас, «президент» одночасно і є теоретичним конструктом, і має своє конституційне втілення. Така ситуація фактично й дозволяє називати президентами голову Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна або голову Української Центральної Ради М. Грушевського, хоча фактично президента ані в СРСР (до 1990 року), ані в УНР не передбачалося.

У зв'язку з цим автор дисертації пропонує створити теоретичний конструкт власне для республіканської форми правління – республікатор (юридично відповідальний та обраний на певний термін або безстроково національний лідер). У цьому випадку категорія «національний лідер» отримує два теоретичні втілення залежно від форми правління: *монарх* (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість і *республікатор* (в умовах республіки), для котрого характерно: юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (в більшості країн). У свою чергу теоретичні конструкти монарх та республікатор мають свої загальні конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи, та президент, голова, керівник – республікатори. Конкретним же конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з'являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Отже, автор дисертації не погоджується з точкою зору дослідників, котрі визначають главу держави як родову категорію відносно монарха чи президента. На його думку, монарх, а тим більше президент є більш широкою категорією, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (як в США), арбітром (Франція), або взагалі мати невизначений конституційно-правовий статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що «президент є главою держави», то це, фактично, означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави. Як слушно зазначав з цього приводу американський дослідник Стівен Хесс: «...президентство додає сил людині, котра є президентом» [393, с. 11]. Щоб зрозуміти, які саме можливості одержує національний лідер в результаті цього, слід більш детально зупинитися на аналізі інституту глави держави. Для цього, перш за

все, слід зазначити, що поняття глави держави достатньою мірою вже розроблено наукою конституційного права, зокрема існує значна кількість його інтерпретацій, що, перш за все, пов'язано з різноманітністю назв глави держави.

Разом з тим у теоретичному плані термін «глава держави» є збірним і являє собою уособлення спеціального органу, який не є схожим на інші державні органи.

В науці конституційного права категорія «глави держави» розкривається через два поняття: «інститут глави держави» та «статус глави держави».

Інститут глави держави можна розглядати як інститут держави і як інститут права (правовий інститут). Під інститутом держави розуміється відносно відокремлена частина державної структури, що має певну автономію. Інститут права – це сукупність правових норм, що регулюють певний вид суспільних відносин.

Аналізуючи співвідношення понять «інститут глави держави» та «статус глави держави», нам слід звернутися до вже напрацьованого досвіду українських та російських конституціоналістів. Зокрема, Н. Колобаєва у своїй дисертації згадує про доктора юридичних наук В. Суворова, який «розкриває конституційний статус Президента Російської Федерації саме через інститут Президента, ставлячи знак рівності між конституційним статусом Президента Російської Федерації та відповідним інститутом» [289, с. 51].

Як, на нашу думку, то такий підхід є достатньо вірним. Але він, утім, потребує певного уточнення, яке й здійснив доктор юридичних наук В. Маліновський. Зокрема, вчений цілком слушно, на нашу думку, зазначав: «Конституційний статус є змістом, що «червоною ниткою» пронизує усі норми й деталі відносин, що складаються на їх основі» [286, с. 55]. Щодо

інституту глави держави, то він наголошував на тому, що «...інститут зажди є формальним» [286, с. 55].

Таким чином, поєднуючи ідеї В. Маліновського та В. Суворова, ми можемо зробити висновок, що категорії «інститут глави держави» та «статус глави держави» співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут глави держави розкривається через його статус і навпаки: статус глави держави (права, обов'язки, відповідальність тощо) закріплюються ззовні у вигляді певного інституту (сукупності правових норм).

Досліджуючи конституційно-правовий статус глави держави, слід пам'ятати, що здебільшого він є одноособовим органом. Саме тому викликають інтерес ті роботи, що аналізують структуру конституційно-правового статусу, враховуючи саме цю специфіку. На наш погляд, цікавим у цьому плані є дослідження О. Марцеляка конституційно-правового статусу омбудсмана, у якому він поділяє структуру останнього на основні та неосновні елементи. До основних елементів вчений відносить загальну правоздатність омбудсмана, його права та обов'язки та гарантії діяльності. До неосновних – форми і принципи його діяльності та відповідальність [163, с. 13].

Проте така структура потребує певного корегування стосовно глави держави і тут, на нашу думку, доречно було б звернутися до співвідношення категорій «конституційно-правовий статус глави держави» та «конституційно-правовий інститут глави держави».

Так, на сьогодні здебільшого закріпилася думка про те, що статус глави держави є частиною правового інституту глави держави. Таке положення вперше було подано на розгляд І. Хутинаєвим [289, с. 52] і на сьогодні підтримано більшістю дослідників інституту президентства. Зокрема, А. Ш.-огли Султанов, порівнюючи конституційно-правовий статус президентів Азербайджану та Росії, зазначав: «На відміну від правового статусу

президента, нормативний обсяг інституту президента є більш ширшим. Він утворюється за рахунок правових норм, що визначають не лише функціонування, а й обрання (призначення) президента» [286, с. 56]. Аналізуючи ж структуру інституту президента, учений включив до нього наступні субінститути (підінститути): порядок виборів президента (у тому числі й інавгурацію); положення президента у структурі вищих органів державної влади (конституційний статус – структурний підінститут); функції та повноваження президента (конституційний статус – функціональний підінститут); припинення виконання повноважень президента [286, с. 56]. Сам же інститут президента ним було визначено як «...сукупність конституційно-правових норм, що регулюють формування і функціонування президентської влади» [286, с. 56]. Утім, на нашу думку, такий поділ інституту на формування глави держави (не статус) та функціонування глави держави (статус) є дещо штучним, адже, як цілком слушно припускав у своїй дисертації доктор юридичних наук В. Кайнов: «...президент може мати певний статус лише після обрання та інавгурації» [285, с. 11]. Тим самим категорія статусу розширюється: до структурного (положення в системі органів) та функціонального (функції, повноваження та відповідальність) статусу додається статус організаційний (формування та припинення повноважень).

Як правовий інститут, інститут глави держави складається з норм окремих галузей права, що регулюють формування (спадкування, вибори, призначення тощо) і вступ на посаду (коронація, інавгурація) глави держави, його функціонування та припинення ним своїх повноважень.

В Україні правовий інститут глави держави містить у собі норми, перш за все, конституційного та адміністративного права, а також, до деякої міри, норми міжнародного права.

Норми ж конституційного права при цьому містяться в конституційних законах. Останні можуть розрізнятися у формальному та в матеріальному

сенсі. Під конституційним законом у формальному сенсі, на нашу думку, розуміється, по-перше, конституція; по-друге, закон, що вносить зміни та/чи доповнення до Конституції; по-третє, закон, необхідність прийняття якого передбачається самою Конституцією.

Щодо конституційного закону в матеріальному сенсі, то під ним розуміється будь-який закон, котрий стосується питань, що є конституційними за своїм змістом та значенням, тобто такими, що входять до предмету конституційного права як галузі права.

Нормативний же зміст конституційно-правового інституту глави держави в Україні, перш за все, містить у собі норми Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, а також, згідно ст. 91 Конституції України, норми інших законів. Так, ч. VI ст. 103 Конституції України передбачає наявність закону, норми якого визначають порядок проведення виборів Президента України. Фактично такий закон може називатися конституційним, хоча українське законодавство не виділяє його як окрему категорію. Щодо іншого закону, який міг би вважатися конституційним так би мовити у матеріальному сенсі, то його прикладом може служити ч. II ст. 5 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року, котра передбачає: «До введення надзвичайного стану за підставами, передбаченими пунктами 2–7 частини другої статті 4 цього Закону, Президент України звертається через засоби масової інформації або в інший спосіб до груп осіб, організацій, установ, які є ініціаторами чи учасниками дій, що можуть бути приводом для запровадження надзвичайного стану, з вимогою припинити свої протиправні дії протягом встановленого у зверненні строку і попередженням про можливість введення надзвичайного стану» [230]. Фактично таким положенням повноваження президента розширюються, а норма звичайного закону фактично набуває конституційного характеру.

Іноді питання щодо прав, обов'язків та відповідальності Президента України починають врегульовуватись окремими підзаконними актами. Так, зокрема, можна згадати Постанову Верховної Ради України № 903-VI від 26 січня 2009 року, за якою на чинного тоді президента В. Ющенка було покладено особисту відповідальність «за різке знецінення грошової одиниці України, численні спекуляції на валютному та іпотечному ринках, невиконання комерційними банками своїх зобов'язань перед вкладниками, істотні зловживання в процесі рефінансування комерційних банків, повну відсутність контролю Національного банку України за діяльністю комерційних банків, що призвело до значного погіршення добробуту громадян України» у зв'язку з тим, що той двічі проігнорував вимоги Верховної Ради України щодо звільнення В. Стельмаха з посади Голови Національного Банку України [221].

Таким чином, конституційно-правовий інститут глави держави в Україні – її президента складається з трьох груп нормативних актів: 1) конституційних законів у формальному сенсі (Конституція – Закони, необхідність прийняття яких передбачається Конституцією, зокрема, Закон про вибори Президента України); 2) конституційних законів у матеріальному сенсі (ними є усі закони, що конкретизують конституцію, але прийняття яких прямо нею не передбачається, зокрема, закони, що регламентують повноваження президента у сфері оборони, національної безпеки чи подолання надзвичайних ситуацій), яких умовно можна визначити як конституційно-правові закони; 3) підзаконні нормативно-правові акти Верховної Ради (постанови), що так чи інакше впливають на формування та функціонування інституту президента.

Окрім конституційних нормативно-правових актів, на правовий інститут Президента України впливають певні індивідуально-правові акти, зокрема, акти офіційного тлумачення, які здійснює Конституційний Суд України. Наприклад, 25 грудня 2003 року Конституційний Суду України у

своєму Рішенні № 21-рп/2003 визначивши: «Київську міську державну адміністрацію має очолювати лише особа, обрана Київським міським головою, яка Президентом України призначається головою Київської міської державної адміністрації» [245], фактично позбавив главу держави можливості призначати окрему особу (не голову Київської міської ради) головою Київської міської державної адміністрації.

Найбільш тісно пов'язані між собою конституційно-правовий інститут глави держави та адміністративно-правовий інститут глави держави. Однак цей зв'язок не заважає розгалузити їх за предметом правового регулювання. Конституційне право включає правові норми, що закріплюють принципи організації усієї системи органів державної влади, а також конституційні аспекти формування та функціонування глави держави. Норми ж адміністративного права, засновуючись на принципах конституційно-правових владовідносин, деталізують їх відносно численної системи органів виконавчої влади, регулюють діяльність цих органів з приводу реалізації виконавчо-розпорядчих функцій. За логікою системи юриспруденції та права адміністративно-правовий інститут глави держави, виходячи з предмету адміністративного права, повинен бути пов'язаним із статусом глави держави саме у сфері виконавчої гілки влади.

На сьогодні існує три варіанти реалізації повноважень виконавчої гілки влади главою держави.

Перший варіант припускає, що глава держави є складовою частиною виконавчої влади. Тут також існують певні способи. Так, у першому випадку глава держави розглядається як частина виконавчої влади, але формально не вважається носієм чи главою виконавчої влади. Зокрема, така ситуація склалася в Австрійській Республіці [118, с. 46].

Другий спосіб розглядає главу держави як носія чи главу виконавчої влади. Найбільш відомим прикладом такого варіанту є США, де «виконавча

влада належить Президентів Сполучених Штатів Америки» (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції) [137, с. 336].

Другий варіант реалізації повноважень виконавчої гілки влади главою держави формально не визначає главу держави як главу чи носія виконавчої влади, але фактично він має певні прерогативи у цій сфері. Зокрема, саме така ситуація на сьогодні існує в Україні. Як цілком слушно зазначали з цього приводу українські правознавці: «До системи органів виконавчої влади Президент України не віднесений. Адже він, обіймаючи пост «глави держави», не наділений Конституцією правосуб'єктними ознаками «органу виконавчої влади» і тим більше – «глави виконавчої влади»... Водночас Президент України виконує вагому роль у формуванні й функціонуванні розглядуваної системи органів, оскільки Конституція надає йому значні... кадрові та деякі інші дискреційні повноваження щодо органів виконавчої влади» [62, с. 75]. Зокрема Президент України, відповідно до Конституції України, призначає прем'єр-міністра (п. 9 ст. 106) та міністрів (п. 10 ст. 106); скасовує акти уряду України та Ради міністрів АРК (п. 16 ст. 106), очолюючи РНБО України (п. 18 ст. 106), координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у зазначених сферах (ч. II ст. 107) тощо.

Щодо *третього* варіанту, то він не лише не передбачає включення глави держави до системи органів виконавчої влади, а й робить його вплив мінімальним. Зокрема, можна навести ситуацію в ФРН, президент якої має мінімальні прерогативи у сфері виконавчої влади. Зокрема, він призначає федеральних чиновників (ч. 1 ст. 60 Основного Закону) та формально подає кандидатуру Федерального канцлера до Бундестагу. Після того, як главу уряду парламент без обговорення обрав, Федеральний президент підтверджує цей факт, призначивши обрану особу Федеральним канцлером (ст. 63 Основного Закону).

В Королівстві Швеція глава держави інформується прем'єр-міністром про стан справ в державі, а іноді може головувати на засіданнях уряду (§ 1

Глави 5 Форми правління). Будь-які інші прерогативи в сфері виконавчої влади конституція Швеції не передбачає.

В Японії імператор, відповідно до ч. I ст. 6 Конституції, призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту. Але в силу того, що, згідно ч. I ст. 4, імператор здійснює лише ті дії, які передбачені Конституцією, він не має права відмовити у призначенні поданої кандидатури, а тому сам акт призначення глави уряду перетворюється на просту формальність. Недаремно більшість учених наголошують на тому, що прем'єр-міністра призначає парламент [294, с. 47; 343, с. 176–177].

Не можна також не зазначити, що інститут глави держави знає і міжнародне право. Відповідно до його принципів та норм, глава держави представляє свою державу з усіх питань за своєю посадою, не потребуючи для цього додаткового підтвердження своїх повноважень. Зокрема, при офіційних візитах за кордон глава держави користується певними привілеями. Так, згідно п. «а» ст. 1 Конвенції про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються дипломатичним захистом 1973 року глава держави, «включаючи всіх членів колегіального органу, що реалізує повноваження глави держави згідно конституції зацікавленої держави» [95, с. 17] знаходиться під міжнародним захистом під час перебування закордоном навіть під час приватного візиту [285, с. 15].

Отже, інститут глави держави носить міжгалузевий характер, адже є притаманний як праву конституційному (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави).

Переходячи до аналізу змісту самого інституту глави держави, необхідно розпочати з того, що дехто з учених вже звернув нашу увагу на наявність легальних дефініцій нього інституту. Зокрема, В. Кайнов свого часу дійшов висновку, що у понятті «президент» доцільно виділити два

основних аспекти: змістовний та функціональний. Змістовний аспект означає розуміння поняття президента у різних підходах до даного правового інституту [285, с. 15–16]. Щодо функціонального змісту поняття «президент» слід розуміти сукупність основних напрямків його діяльності, що виражають соціальне призначення президентської влади.

Утім, на нашу думку, такий підхід можна застосувати і до поняття глави держави.

Отже, змістовний контекст поняття глави держави передбачає формулу: «президент (король, імператор, співправителі) є главою держави». Іноді конституція дає певну розшифровку розуміння нього інституту. Так, наприклад, ч. 1 ст. 102 Конституції України передбачає: «Президент України є главою держави і виступає від її імені» [142]. Аналогічним чином визначається статус глави держави в ч. 1 ст. 56 Конституції Іспанії: «Король є главою держави, символом її єдності та постійності» [122, с. 211]. В конституціях низки країн підкреслюється, що глава держави є главою виконавчої влади. Так, ст. 226 Боліваріанської Республіки Венесуела закріплює: «Президент Республіки є главою держави і Національної виконавчої влади, в якості кого він керує діяльністю уряду» [371].

На відміну від змістовного, функціональний контекст поняття глави держави передбачає лише перерахування основних напрямків діяльності особи чи органа у якості глави держави. Так, Федеральним конституційним законом Австрійської Республіки від 10 листопада 1920 року передбачається посада президента, але не вказано, що він є главою держави. Проте, виходячи з ст. 65 Закону, саме він «представляє Республіку у зовнішніх відносинах» [118, с. 48], що здебільшого притаманно саме главі держави. Іншим прикладом є ФРН, де також передбачається посада Федерального президента, але формально він не визначається як «глава держави», хоча також «представляє Федерацію в міжнародно-правових відносинах» (ч. 1 ст. 59 Основного Закону) [137, с. 95]. Серед монархічних країн також існує

функціональний підхід до розуміння глави держави. Зокрема, в Данії король формально не визнається главою держави, хоча й «виступає від імені Королівства у міжнародних справах» (ч. 1 ст. 19 Конституції) [118, с. 304]. Формально також не визнається главою держави й король Саудівської Аравії, хоча й виступає як символ єдності судової, виконавчої та регламентарної влади (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Функціональний контекст розуміння глави держави закріплюється й іншими країнами: Францією, Індонезією, Марокко, США, Тонга та деякими іншими.

Але як змістовний, так і функціональний контекст легального визначення інституту глави держави має один дуже істотний недолік: фактично він не пояснює суть інституту глави держави, а тому слід звернутися до іншої категорії визначень – доктринальних.

Сьогодні в наукових джерелах можна зустріти чимало дефініцій цього інституту. Визначення поняття глави держави ускладнене як з причини недостатнього дослідження цього інституту, так і в силу різноманітних його моделей у різних державах світу. Так, радянська юридична наука тривалий час розширено тлумачила поняття глави держави як «особу чи орган, що здійснює верховне керівництво внутрішніми й зовнішніми справами держави» [47]. Хоча слід зазначити, що укладачі великої радянської енциклопедії намагалися уже достатньо повно розкрити сутність цього інституту, висвітливши тотожність діяльності аналогічних органів, не дивлячись на відмінність у їх назвах, тенденції до спеціалізації даного інституту за певними сферами діяльності. Вони звернули увагу й на той факт, що в більшості країн глава держави здійснює функції вищої виконавчої влади в державі [319].

Як не дивно, дослідники інституту глави держави, навіть у таких загальних визначеннях, зуміли виділити основу його призначення – здійснення верховенства у різних гілках державної влади і, насамперед,

виконавчої. І сьогодні у наукових джерелах визначення інституту глави держави дається саме у такому сенсі. Так, в енциклопедичному юридичному словнику сказано: «Глава держави – вища посадова особа (значно рідше – колегіальний орган), що вважається верховним представником держави і, як правило, носієм виконавчої влади» [46]. З таких позицій існує термінологічна дефініція цього інституту в юридичній енциклопедії: «Глава держави – вища посадова особа, що вважається носієм виконавчої влади і верховним представником держави у сфері зовнішніх відносин» [45].

У спеціальних державотворчих працях, більшості навчальної та монографічної літератури глава держави розуміється як «...конституційний орган і одночасно вища посадова особа держави, яка представляє державу зовні і всередині, своєрідний символ державності і народу» [105, с. 9]. Існують і дещо інші точки зору. Так, О. Осавелюк вважає главою держави посадову особу чи орган, що «...займає найвище місце в системі органів держави» [125, с. 564]. Л. Ентін визначає главу держави як «...офіційну особу (орган), що, як правило, формально займає найвище місце в ієрархії державних інститутів і здійснює верховне представництво країни у внутріполітичному житті та у відносинах з іншими державами» [126, с. 210]. В. Шаповал же наголошує на тому, що глава держави є особою, яка «...займає формально вище місце в структурі державних інститутів і водночас здійснює функцію представництва самої держави в цілому» [338, с. 223]. На думку ж І. Алебастрової, глава держави – це посадова особа «...або рідше колегіальний орган, що виступає символом єдності нації, а також офіційним представником держави всередині країни та в міжнародних відносинах» [7, с. 228]. Дещо іншої точки зору підтримується білоруський конституціоналіст М. Чудаков, який вважає, що глава держави – це «особа, яка юридично займає найважливішу посаду в державі» [335, с. 396]. Доктор юридичних наук Є. Тихонова визначила главу держави як посадову особу або «...спеціальний державний орган, що здійснює верховне представництво

держави у внутріполітичному житті країни та у відносинах з іншими державами» [302, с. 593].

Досить цікаве визначення глави держави дав С. Рябов, який зазначив, що глава держави – це «...уособлення єдності нації, символ держави, гарант цілісності спільноти, об'єднаної державою, чинник гармонійної та ефективної взаємодії “гілок” державної влади між собою» [254, с. 89]. Проте слід зазначити, що визначення цього інституту глави держави в такому контексті містить певні прогалини, не цілком достатньо і вичерпно характеризують сутність даного органу, з неналежним ступенем точності віддзеркалюють його правову природу.

Для кожної конкретної держави характерною є своя національна система побудови інституту її глави.

Російські конституціоналісти виділяють декілька організаційно-правових форм інституту глави держави:

По-перше, одноосібний монарх, що успадковує свою посаду (Великобританія, Іспанія, Японія).

По-друге, одноосібний монарх, що призначається своєю родиною – правлячою династією (Саудівська Аравія).

По-третьє, одноосібний монарх федеративної держави, що обирається на певний період монархами суб'єктів федерації із свого середовища (Малайзія, Об'єднані Арабські Емірати).

По-четверте, одноосібний президент, що обирається народом шляхом прямих та непрямих виборів (США, ФРН, Італія, Індія, КНР).

По-п'яте, колегіальний орган, що обирається парламентом на встановлений строк; при цьому окремі повноваження глави держави, які неможливо здійснити колегіально, як-то прийняття іноземних послів, надаються голові колегіального органу (Куба).

По-шосте, глава уряду, що одночасно виконує функції глави держави (наприклад, в окремих землях ФРН).

По-сьоме, представник британського монарха у державах, що мають статус «британського домініону», тобто тих, хто визнає главою держави британського монарха (Канада, Австралія, Нова Зеландія, Барбадос).

По-восьме, одноосібний або колегіальний глава держави, що узурпує владу в державі, як правило без визначеного терміну [125, с. 568].

Проте, не зважаючи на існування вищевказаних типових форм, практика свідчить, що сьогодні фактично немає держав, які б закріплювали тотожний конституційно-правовий статус інституту глави держави. Однак за всіх неоднакових організаційно-правових форм цього інституту, в різних країнах у нього є ознаки, характерні для глав держави більшості країн. Ці риси дають підстави стверджувати про єдину правову природу цього інституту, і саме на їх характеристики ми зупинимось з метою сформулювати визначення інституту глави держави.

1. На сьогодні домінуючою точкою зору є та, що вважає главою держави «особу чи орган, що втілює верховну владу в державі» [210, с. 127].

Таке втілення означає певний символізм інституту глави держави, його представницький характер. Зокрема, саме на цьому наполягають американські дослідники. З їхньої точки зору, президент є особистістю, якому історія дає уроки, «вилучені із подвійної традиції: його попередників у Білому Домі та із свого власного досвіду» [361, с. 209] і який «розповідає нам історії про себе і тим самим говорить нам, що ми за люди та як ми стали співтовариством. Ми отримуємо від нього не лише нашу політику, а й нашу національну самоідентичність» [418, с. 1].

Представницький характер, утім, може закріплюватись і в конституціях. Так, ст. 1 Конституції Японії вказує, що імператор (глава держави) є символом держави і єдності народу. Майже те ж саме зазначає ст. 56 Конституції Іспанії: «Король є главою держави, символом її єдності та постійності» [122, с. 211]. Зазначений символізм глави держави, по суті,

означає наявність у нього представницьких повноважень, які здійснюються як за межами країни, так і всередині її.

Виходячи з усього вищенаведеного, ми можемо зробити висновок, що інститут глави держави насамперед має *представницький* характер.

2. Намагаючись зрозуміти суть глави держави, ми повинні одночасно зрозуміти, над чим саме головує зазначений глава. В даному випадку ми маємо справу з поняттям уособлення держави і, з нашої точки зору, держава уособлюється у її механізмі.

Державний механізм, на нашу думку, є цілісною системою державних організацій чи технологій, що практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави. Структура ж державного механізму складається з певних державних організацій: державних підприємств, державних установ і державних органів.

Державні підприємства – це засновані на державній власності самостійні господарюючі статутні суб'єкти, що мають права юридичної особи та здійснюють виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою отримання прибутку. Державні установи – це ті державні організації, що не мають владних повноважень, але виконують загально-соціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо. І, нарешті, державні органи – це державні організації, що беруть участь у здійсненні функцій держави і наділені для цього владними повноваженнями. Останні за сферою поширення владних повноважень є вищими (державна влада загалом поширюється на територію всієї держави), центральними (державна влада поширюється на територію всієї держави у певній сфері), місцевими (державна влада поширюється на певну місцевість: територіальну громаду чи адміністративно-територіальну одиницю) та міжтериторіальними (територія, на якій здійснюються повноваження, не співпадає з адміністративно-територіальною одиницею).

Аналізуючи Конституції різних країн, ми бачимо, що наявність владних повноважень в руках глави держави, які поширюються на всю територію держави, чітко вказують на те, що *глава держави є вищим органом держави*.

3. Щоб зрозуміти наступну ознаку, притаманну саме інституту глави держави, проаналізуємо співвідношення повноважень Президії та Голови Верховної Ради СРСР. Так, до 1989 року в Радянському Союзі існував колегіальний глава держави – Президія Верховної Ради СРСР. Зазначена Верховна Рада не була парламентом у повному сенсі цього слова, а тому її Президія дійсно могла претендувати на статус глави держави. 25 травня 1989 року на першому засіданні З'їзду народних депутатів СРСР було обрано Голову Верховної Ради. Ним став М. Горбачов. Згідно ст. 120 Конституції СРСР Голова Верховної Ради СРСР став вищою посадовою особою Радянської держави і представляв СРСР всередині країни та в міжнародних відносинах. З нашої точки зору Голова Верховної Ради (спікер) виконував окремі обов'язки глави держави. Голова Верховної Ради мав наступні повноваження, які умовно можна звести до наступних блоків:

1) Керівництво роботою З'їзду народних депутатів, Верховною Радою СРСР та її Президією.

2) Кадрові повноваження (пропозиції щодо призначення Заступника Голови Верховної Ради, Голови Ради Міністрів СРСР, членів Комітету конституційного нагляду, Голови Верховного Суду СРСР, Генерального прокурора СРСР та ін.).

3) Керівництво обороною країни та зовнішніми відносинами.

4) Підписання законів СРСР.

5) Надання З'їзду народних депутатів та Верховній Раді СРСР даних про становище СРСР всередині країни та за її межами.

Проте, Голова Верховної Ради СРСР не міг видавати власних нормативних розпоряджень. Тим самим, втілюючи навіть більш незалежну

посаду, аніж Голова Президії Верховної Ради СРСР, перший являв собою скоріше спікера, що виконує окремі функції глави держави, аніж повноцінної главу держави, який все ж таки має певні правотворчі повноваження у повному обсязі. В Радянському ж Союзі укази і постанови могла видавати лише Президія Верховної Ради, яка і залишалася, по суті, колегіальним главою радянської держави аж до 1990 року, коли в СРСР з'явився інститут одноосібного президента.

Таким чином, на нашу думку, обов'язковою ознакою глави держави також є його *самостійність* (відносна, часткова або повна) у правотворчій сфері. При цьому відносна самостійність означає, що акти глави держави підлягають обов'язковому контрасигнуванню, а повна – конституція виключає таку необхідність. В умовах же часткової самостійності одні акти глави держави обов'язково повинні контрасигнуватися, а інші – ні. Прикладом відносної самостійності глави держави у сфері правотворчості можна вважати Бельгію, адже ст. 106 Конституції Бельгії закріплює положення стосовно того, що жоден акт короля не може мати сили, якщо він не є контрасигнованим міністром. Щодо часткової самостійності, то її втіленням можна вважати ФРН, адже ст. 58 Основного Закону ФРН вказує на те, що, за деякими виключеннями, для дійсності приписів та розпоряджень Федерального президента необхідною є їх контрасигнатура Федеральним канцлером або компетентним федеральним міністром. Фактично це означає певну групу актів, які не потребують контрасигнування. Проте глава держави може бути і повністю самостійним у правотворчій діяльності. Зокрема, Основний Закон Султанату Оман не передбачає будь-якого контрасигнування актів султана.

Виходячи з таких основних рис інституту глави держави можна попередньо сформулювати його поняття: *відносно, частково або повністю самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи*

єдність різних гілок влади в державі, представляє останню всередині та за межами країни.

Але в кожній країні інститут глави держави має свої особливості. Так, відповідно до ст. 102 Конституції України, Президент України є главою держави і виступає від імені держави.

Президент України є одноосібним органом, що не вважається чимось надзвичайним. Так, США, ФРН, Франція, Ватикан, Люксембург, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Російська Федерація та багато інших країн впровадило індивідуальну форму глави держави, виходячи з того, що концентрація в руках однієї особи повноважень з приводу оперативного вирішення різного роду проблем гарантує кращу ефективність роботи інституту, сприяє підвищенню престижу влади глави держави та зростанню суспільної довіри до інституту. Хоча слід зазначити, що в процесі модифікацій конституційно-правового статусу глави держави у цілому ряді держав запроваджено колективну (колегіальну) форму зазначеного інституту. Специфіка такої моделі полягає у розподілі повноважень між окремими членами колегіального глави держави, коли його функції виконуються не однією особою, а декількома особами одночасно. Такий варіант функціонування глави держави, на нашу думку, не впливає на його інституційну природу і є результатом адаптації ідеї щодо інституту глави держави до особливостей національної політико-правової структури конкретних країн. Колективні глави держав на практиці довели свою користь та ефективність. Сила такої схеми даного інституту полягає в тому, що він колективно формує свою точку зору, своє рішення, а це має як певний психологічний ефект, так і суспільний резонанс. Правда інколи цей же момент має і свій негатив, оскільки необхідність колективного вирішення справи може призвести до затримки прийняття рішення.

На сьогодні існує дві моделі колективного глави держави:

1) Олігархічний глава держави – коли глава держави функціонує у вигляді невеликої групи осіб (колегії), де рішення приймаються колегіально (Федеральна Рада Швейцарської конфедерації, Державна Рада Республіки Куба та ін.). При цьому, найбільш цікавими при дослідженні цієї моделі уявляється висвітлення питання щодо співвідношення повноважень самого колегіального органу та його головуючого. В різних державах це питання вирішується по-різному: від крайнього звуження повноважень такого голови (наприклад, в Швейцарії Президенту Конфедерації ч. 1 ст. 176 Конституції надає лише право головувати на засіданнях Федеральної Ради) до їх істотного розширення (наприклад, в Республіці Куба, де колегіальним главою держави визнається Державна Рада, її Голова, відповідно до ст. 93 Конституції, є главою уряду).

2) Діархія – коли в державі існують два глави держави, кожен з яких може уособлювати якусь функцію (функціональна діархія), територію (територіальна діархія), або не уособлювати нічого (особиста діархія). На сьогодні прикладом діархії є Принципат Андорра (функції глави держави виконують співпринцепси (співправителі) – Президент Франції та єпископ Урхельський), Республіка Сан-Марино (де існують два співправителі – капітани-регенти [336, с. 197]) та ін. Крім того, може існувати вертикальна діархія, коли один із співправителів має більше повноважень за іншого і має конституційне право або призначати, або ж істотно впливати на вибори останнього. Так, п. 9 ст. 110 Конституції Ісламської Республіки Іран закріплює право Релігійного Керівника (вищого співправителя) визначати придатність на посаду кандидата в Президенти ІРІ (нижчого співправителя).

Інша класифікація інституту глави держави пов'язана з формою правління, вплив якої на означений інститут не викликає сумніву. Зокрема В. Якушик абсолютно вірно, на нашу думку, зазначав, що «...критерієм для розподілу монархій та республік є статус глави держави (статус у широкому сенсі слова, тобто з урахуванням норм, що регулюють процес зміни осіб на

посту глави держави), а не якийсь певний перелік формування (виборність чи невиборність) і функціонування (колегіальність або одноосібність у діяльності) вищих органів влади в цілому» [358, с. 122].

В умовах монархічних держав главою держави здебільшого є монарх (король, князь, цар, султан, емір тощо). Однак з цього правила є й виключення, яке стосуються колишніх британських домініонів. Річ у тім, що в цих державах існує своєрідна вертикальна діархія. Номінальним главою держави визнається британський монарх, а реальним – генерал-губернатор. Як приклад, можна навести Конституцію Соломонових Островів, котрою закріплюється положення про те, що главою держави Соломонових Островів є Її Величність (ч. 2 ст. 1 Конституції), яка, відповідно до ч. 1 ст. 27 призначає своїм представником генерал-губернатора. Таким чином, в умовах монархії може існувати класифікація, за якою глава держави є номінальним або реальним.

Що ж стосується республіки, то здебільшого главою держави за цієї форми правління є республікатор, котрий зазвичай має назву «президент» або «голова».

І, нарешті, за способом формування, інститут глави держави може бути спадкоємним, виборним, призначуваним та узурпаторським. Це пов'язано з тим, що на сьогодні існує чотири основні способи формування інституту глави держави: спадкоємство, вибори, призначення та узурпація. У кожного з цих способів є своя специфіка.

Так, спадковий глава держави здебільшого є монархом, який отримує свої повноваження на невизначений термін.

В історії було немало способів формування монархічної влади. Так, у лютому 1722 року Петро I видав «Закон про престолонаслідування», згідно якого монарх сам призначав собі спадкоємця. Цим самим в Росії було встановлено принцип не спадкування влади, а призначення на посаду.

Проте цей приклад не виключає того факту, що на сьогодні визнаються три основні системи спадкування влади монархами: кастильська, салічна та скандинавська.

Щодо республік, то спадкування влади у ній є досить рідким явищем. Так, у 1469 році до влади у Флорентійській республіці прийшов син П'єтро Медичі – Лоренцо Чудовий. В сучасних республіках син або донька може успадковувати владу батька, але цей процес зазвичай оформлюється за допомогою виборів. Як приклад, можна навести Азербайджан, де у 2005 році президентом країни було обрано Е. Алієва – сина попереднього президента Г. Алієва.

Вибори державця (правителя або глави держави) є також досить поширеним явищем як у сучасному світі, так і в історії, як в умовах монархії, так і в умовах республіки. Так, саме за монархічної форми правління державного правителя (царя Михайла Федоровича Романова) обирали в Московії у 1613 році на Земському Соборі. Королі Речі Посполитої також були обраними монархами. Зараз же обрані монархи існують в країнах з так званою змішаною формою правління (ОАЕ, Малайська Федерація). Так, в Об'єднаних Арабських Еміратах президент держави (раїс) обирається Вищою Радою Федерації, яка складається із шейхів та емірів – правителів окремих еміратів (Шарджа, Дубай, Абу-Дабі, Умм-Ель-Кувейн, Аджман та Фуджейра) строком на п'ять років (ст. 51–52 Конституції). Є можливість переобрання, але кількість зазначених переобрань є необмеженою [336, с. 170]. Щодо Малайської Федерації, то главою держави тут є Янг ді-Пертуан Агонг, себто Верховний правитель, який обирається Радою Правителів строком на 5 років з числа спадкоємних султанів у порядку черговості.

Проте здебільшого, обраний глава держави є характерним саме для республіканської форми правління.

Так, в Ізраїлі, де немає єдиної писаної конституції, питання щодо виборів президента врегульовані Основним Законом про Президента

Держави. Згідно ст. 7 означеного Закону, вибори Президента Держави повинні здійснюватись таємним голосуванням на засіданні Кнесету, який збирається задля виборів. Такий спосіб виборів визначається як внутріпарламентський.

В Україні вибори президента врегульовано як Конституцією України (ч. 1 ст. 103), так і спеціальним Законом «Про вибори Президента». Згідно Конституції та Закону (ч. 1 ст. 1) Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Такий спосіб виборів називається прямим.

І, нарешті, останній спосіб виборів республіканського глави держави визначається як непрямий. На сьогодні такий спосіб, зокрема, передбачається в Вануату. Так, в Республіці Вануату президент, згідно ч. 1 ст. 34 Конституції, обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь.

На відміну від спадкоємного та обраного, призначуваний глава держави є менш відомим різновидом.

Вище вже згадувалось про те, що Петро I своїм «Законом про престолонаслідування», по суті, встановив систему призначення правителя держави. Проте формально вважалось, що царевич успадковує владу від царя.

Іншим відомим прикладом призначеного глави держави є генерал-губернатор колишніх британських домініонів, про що вже зазначалося вище.

Щодо республік, то єдиною країною, котра офіційно визначає призначення як спосіб формування інституту глави держави є Фіджі: згідно ст. 90 Конституції Президента та Віце-президента Республіки призначає Велика рада вождів після відповідних консультацій з прем'єр-міністром.

Фактично ж призначення, як спосіб формування інституту державного правителя чи глави держави, здебільшого був відомим лише за часів хаосу і революцій. Так, під час громадянського протистояння в Римській республіці

між прихильниками Марія та Сули, у 82 році до н. е. останній звернувся до сенату Риму з законопроектом, згідно якого він призначався диктатором на час протистояння. Проте, розв'язавши терор проти своїх супротивників, він домігся свого призначення диктатором на невизначений час. Іншим прикладом може служити адмірал О. Колчак, якого Рада міністрів сибірської Директорії призначила «Верховним правителем Росії», а 06 січня 1920 року він сам підписав наказ про позбавлення себе звання Верховного правителя та передачу його генералу А. Денікіну. Тим самим О. Колчак призначив А. Денікіна на пост глави Російської держави.

Але, той факт, що призначений глава держави існує здебільшого в умовах суспільно-політичної кризи, не спростовує можливості такого призначення і в мирні часи. На нашу думку, це, перш за все, стосується тих республік, які мають у своєму державному апараті пост віце-президента. Так, у 1973 році президент США Р. Ніксон відправив у відставку свого віце-президента С. Агню і, згідно розділу 2 XXV поправки до Конституції США, призначив віце-президентом Дж. Форда. 09 серпня 1974 року сам Р. Ніксон подав у відставку, зізнавшись у порушенні Конституції та введенні у оману американської спільноти. Таким чином Джеральд Форд став тридцять восьмим президентом США, будучи не обраним, а, по суті, призначеним на посаду.

І, нарешті, останнім різновидом глави держави, що класифікується за способом формування, є узурпатор. Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою чи групою осіб або присвоєння собі чужих владних повноважень. Здебільшого узурпація відбувається у формі військового заколоту, який особливо є характерним для латиноамериканського типу держави, про свідчать, зокрема, підрахунки, здійснені американським політологом Д. Палмером. За його дослідженнями, у багатьох країнах Латинської Америки з 1810 по 1980 роки відбулося 20–25 переворотів, у 20 країнах – більше 300, а всього – більше 600 вдалих

заколотів. В одній лише Болівії з моменту створення цієї держави (1825 рік) до 1986 року відбулося 191 військовий заколот [396, с. 258].

Існує, принаймні, дві класифікації узурпації. Перша з них пов'язана із способом узурпації, друга – з метою узурпації. За способом узурпація може бути терористичною або ненасильницькою, а за метою встановлення – конструктивною та деструктивною.

Терористична форма узурпації передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади. Як приклад, можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 року, в умовах гострої соціально-політичної кризи, стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення комбінованої атаки з допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями почувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, що методично і холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Були вжиті певні заходи, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовились підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити усі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого керівника заколоту.

У ході цих дій було вбито конституційно-обраного президента Чилі С. Альєнде, заарештовано або знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з А. Піночетом Угарте, який наступного року й став президентом республіки.

На відміну від терористичної, ненасильницька форма узурпації виражається у присвоєнні чужих владних повноважень. У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що зараз з'явилася низка публікацій, де його прихід до влади пропагують як законний [318, с. 82], без

будь-якого натяку на узурпацію. На нашу думку, це не відповідає дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 року отримала 320 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів [89, с. 217]. Однак це ще нічого не доводить, адже лідерами партії, окрім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, зараз сказати важко. Проте рейхспрезидент П. фон Гінденбург, під тиском провідних підприємців Німеччини [17, с. 69–70], призначив саме А. Гітлера рейхсканцлером. І хоча за час виконання останнім обов'язків глави уряду, в Німеччині було практично ліквідовано безробіття, до деякої міри підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, а якісна освіта стала більш доступною [94, с. 82], проте це нічого не доводить, адже вже після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже у 1934 році відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо. Її класичним прикладом є діяльність «Державного комітету з надзвичайного стану» в СРСР 19–21 серпня 1991 року. Як відомо, 18 серпня 1991 року віцепрезидент СРСР Г. Янаєв видав указ наступного змісту: «У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем своїх обов'язків Президента СРСР на підставі статті 127⁷ Конституції СРСР вступив до виконання обов'язків Президента СРСР з 19 серпня 1991 року» [311]. Вночі 19 серпня 1991 року о 4 годині ранку севастопольський полк військ КДБ СРСР блокував дачу президента СРСР М. Горбачова у Форосі, в Криму. Водночас за наказом начальника штабу ППО країни генерал-полковника І. Мальцева два тягачі перекрили злітну смугу у Бельбеку, де стояли літак та гелікоптер президента. Вранці було оголошено про створення Державного комітету з надзвичайного стану СРСР,

якому вручалася вся повнота державної влади в країні. Згідно п. 4 Постанови № 1 ДКНС призупинялася діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, які «перешкоджають нормалізації обстановки» [241, с. 10], а п. 7 вказаної Постанови встановлював контроль над ЗМІ. Але цього було мало і того ж дня ДКНС видав Постанову № 2, якою обмежив друковані видання лише дев'ятьма газетами, у тому числі «Труд» і «Правда». Наступного дня ДКНС видав останню Постанову № 3, п. 5 якої заборонив трансляцію телебачення та радіо Росії начебто у зв'язку з тим, що їх діяльність «...не сприяє процесу стабілізації становища в країні» [212]. Таким чином, аналіз вищевикладених постанов дозволяє зробити висновок про деструктивний характер узурпації влади в СРСР 19–21 серпня 1991 року.

На відміну від деструктивної, конструктивна узурпація є менш відомим явищем. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є «революція гвоздик» квітня 1974 року в Португалії, яка усунула від влади диктатора – генерала М. Каетану. Переворот провели молоді офіцери з «Руху збройних сил». В результаті сили безпеки були нейтралізовані, а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав з Португалії. Від влади було усунуто й президента Португальської республіки Америку де Деуша Рудрігиша Томаша, а новим президентом став один з лідерів революції Антоніу Себаштьян Рібейру ді Спінола. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 року.

Від узурпації слід відрізнити самопроголошення, яке, зазвичай, не має юридичних наслідків. Так, на початку 90-х років ХХ ст. проголосив себе «регентом російського престолу» О. Брумель. Проте такий крок не мав

ніяких правових наслідків, адже Росія ще з 1917 року є республікою. Те ж саме стосується «короля України-Русі» Ореста I, який не може бути монархом України, адже згідно Конституції 1996 року вона є республікою.

Утім і «герцог Брумель», і «Орест I» ні в якому разі не можуть вважатися узурпаторами: вони не захоплювали владу в результаті перевороту та не присвоювали собі чужі владні повноваження, адже і в Росії, і в Україні нема посади імператора та короля і зазначені акти самопроголошення не мають жодних юридичних наслідків.

Таким чином, характеризуючи інститут глави держави, слід зазначити, що він являє собою орган (а фактично: пост – керівну посаду), яку монарх (король, султан, емір) чи республікатор (президент, голова) обіймає в апараті держави. Поміж інших органів він виділяється тим, що є представником усієї держави як всередині країни, так і за її межами. Іншою специфікою інституту глави держави є його неоднаковий статус в правотворчій сфері: в одних країнах він самостійно видає нормативно-правові акти (повна самостійність), а в інших – будь-який його акт скріплюється підписом глави уряду чи міністром (відносна самостійність). Існують і змішані варіанти, коли одні акти скріплюються підписом, а інші – ні. Саме до них належить Президент України, котрий як глава держави являє собою частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за межами останньої.

Щодо поняття конституційно-правового статусу глави держави, то воно розкривається як через його визначення, так і через його структуру.

Щодо визначення, то слід мати на увазі, що існує низка точок зору на це поняття. Так, в українському правознавстві закріпилася ідея про те, що правовий статус – це сукупність прав та обов'язків фізичних та юридичних осіб [349]. Однак навіть в Україні далеко не всі поділяють такий підхід. Так, доктор юридичних наук О. Скакун вважає, що правовий статус особи – це

«...система закріплених у нормативно-правових актах та гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, згідно з якими індивід як суб'єкт права (тобто такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку у суспільстві» [267, с. 409]. І хоча таке визначення дещо розширює структуру правового статусу, воно, на нашу думку, є недостатньо абстрактним.

В Росії також існує розбіжність думок щодо поняття правового статусу. Так, доктор юридичних наук В. Лазарев наголошує на тому, що правовий статус особи – це система прав та обов'язків, що законодавчо закріплена державами в конституціях, міжнародно-правових актах про права людини та інших нормативно-юридичних актах [238, с. 225].

Однак є й інші визначення. Так, російські правознавці С. Комаров та О. Малько вважають, що правовий статус – це *юридично закріплене становище суб'єкта у суспільстві* [109, с. 274]. Саме це визначення правового статусу як найбільш загальне дозволяє нам взяти його за основу.

Існує декілька класифікацій правового статусу. Так, С. Комаров та О. Малько наголошують на тому, що правовий статус може бути загальним, спеціальним та індивідуальним [109, с. 275]. О. Скакун поділяє правовий статус особи за суб'єктами та статус громадян, іноземців, осіб без громадянства тощо; статус службових та посадових осіб (депутата, міністра та ін.); статус осіб, що працюють в екстремальних умовах (на оборонних об'єктах, таємних виробництвах тощо) [267, с. 414–415].

Досить цікавим з точки зору нашого дослідження уявляється ідея відомого російського правознавця В. Перевалова, який поділяє правовий статус на загальний (міжнародний), конституційний (базовий), галузевий, родовий (спеціальний) та індивідуальний. При цьому він визначає конституційний статус як такий, що «...об'єднує основні права, свободи, обов'язки та їх гарантії, які закріплені в Основному Законі країни» [296, с. 549].

Проте наявність лише одного Основного Закону (себто Конституції) держави не вичерпує список джерел, що можуть закріплювати конституційно-правовий статус особи, а тому це поняття слід розширити категорією «*конституційне законодавство*».

Саме такий підхід дозволяє нам дати визначення конституційно-правового статусу як юридично закріплене у конституційному законодавстві становище суб'єкта у суспільстві та в державі.

Враховуючи ж той факт, що за суб'єктами правовий статус також є різноманітним, слід мати на увазі, що правовий статус глави держави має свою специфіку, яка насамперед стосується не лише його становища у суспільстві, а й його ролі та місця у державному механізмі.

Таким чином *конституційно-правовий статус глави держави – це юридично закріплене в конституційному законодавстві його становище у суспільстві та в державі.*

Говорячи про співвідношення категорій «конституційний статус» та «конституційно-правовий статус» глави держави, автор дисертації пропонує наступне: конституційний статус глави держави закріплюється виключно конституцією країни у вузькому сенсі цього слова (тобто нормативно-правовим актом найвищої юридичної сили), тоді як конституційно-правовий статус глави держави закріплюється усім конституційним законодавством держави (конституцією, законами про парламент, про уряд, про главу держави тощо).

Єдиною державою, в якій не існує відмінності між «конституційно-правовим статусом глави держави» та «конституційним статусом глави держави» є Велика Британія, адже саме в цьому королівстві не існує окремої конституції – її утворює усе конституційне законодавство держави.

Другим варіантом характеристики поняття конституційно-правового статусу глави держави є аналіз його структури.

Так, відомі російські конституціоналісти А. Мішин та Б. Страшун до структури конституційно-правових органів держави включають:

- 1) Соціальне призначення органу, що виражається у його завданнях.
- 2) Компетенція – функції та повноваження державних органів.
- 3) Порядок формування державного органу.
- 4) Внутрішня організація державного органу.
- 5) Процедура – порядок роботи органу.
- 6) Наявність або відсутність відповідальності державного органу [125, с. 234–236].

Аналізуючи конституційно-правовий статус глави держави, слід пам'ятати, що здебільшого він є одноособовим органом. Саме тому викликають інтерес ті роботи, що розробляють структуру конституційно-правового статусу, враховуючи саме цю специфіку. На наш погляд, цікавою у цьому плані є робота О. Марцеляка, який, аналізуючи конституційно-правовий статус омбудсмана, поділяє його структуру на основні та неосновні елементи. До основних елементів він відносить загальну правоздатність омбудсмана, його права та обов'язки та гарантії діяльності. До неосновних – форми і принципи його діяльності та відповідальність [163, с. 13].

Проте така структура потребує певного корегування стосовно глави держави.

До основних елементів, на нашу думку, слід насамперед віднести компетенцію глави держави. Щодо інших елементів, то, на нашу думку, досить важливим є порядок формування глави держави, термін його повноважень та основні вимоги щодо формування. Так, в умовах монархії главою держави може стати лише особа, що належить до правлячої династії. Наприклад, в ч. I ст. 85 Конституції Бельгії вказано, що «...конституційні повноваження Короля спадкові у прямому, природному та законному потомстві Його Величності Леопольда-Георга-Християна-Фредеріка Саксен-Кобургського у порядку первородства» [118, с. 122]. Щодо глав держав

республік, то основними вимогами до глави держави є вік, ценз осілості тощо. Так, ч. II ст. 103 Конституції України вказує, що «...Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою» [142]. Щодо порядку формування, то основними способами є успадкування влади (монархія) та вибори (республіка). За терміном повноважень влада глави держави може бути безстроковою та тимчасовою. Так, в умовах монархії глава держави здійснює свої повноваження з моменту коронації і, як правило, до моменту смерті або відсторонення від влади в порядку зречення або іншим шляхом. Республіканський же глава держави зазвичай здійснює свої повноваження тимчасово – протягом якогось чітко визначеного терміну, хоча можуть існувати й інші моделі, коли республіканський глава держави здійснює свої повноваження аж до смерті.

Крім того, важливим елементом є відповідальність глави держави. Говорячи про цей елемент, ми повинні мати на увазі існування принципу невідповідальності престолу, який означає, що глава держави не несе юридичної відповідальності перед своїми підданими за свої дії. Саме тому деякі автори говорять про невідповідальність монарха. Так, ще на початку ХХ ст. відомий правознавець О. Алексєєв стосовно цього принципу писав: «Глава держави в конституційній монархії невідповідальний не тому, що він є монархом Божою милістю, не тому, що від обдарований трансцендентальними властивостями, які не дозволяють йому вчиняти неправди, не тому, врешті-решт, що ця невідповідальність охороняє престиж та авторитет влади. Монарх невідповідальний тому, що він наряду з народним представництвом є органом верховним; верховні ж органи, встановлюючи норми та директиви державної діяльності, не можуть при їх встановленні бути ними ж і зв'язаними» [8, с. 16]. Проте, слід мати на увазі, що іноді монархи несли юридичну відповідальність за свої дії. Так, в ХVІІ ст.

в Англії судили короля Карла I, якому, за вироком суду, відтяли голову. Майже те ж саме сталося й наприкінці XVIII ст. у Франції, де, за судовим вироком, було страчено короля Людовика XVI, який формально визнав право Конвенту його судити і не скористався можливістю заперечити таке право, посилаючись на божественні прерогативи монарха. Але це, на нашу думку, є скоріше виключенням, аніж правилом. В сучасних же конституціях з'явився інститут контрасигнації підпису монарха, який дозволяє главі держави уникнути юридичної відповідальності. Так, ст. 106 Конституції Бельгії закріплює відповідальність міністра за контрасигнування акту Короля. Щодо республік, то там глава держави зазвичай несе юридичну відповідальність за свої дії. Саме тому одним з основних елементів структури конституційно-правового статусу глави держави є його відповідальність або її відсутність.

Таким чином, на нашу думку, до структури конституційно-правового статусу глави держави слід віднести наступні елементи:

- 1) Компетенція глави держави – його функції та повноваження.
- 2) Порядок та основні підстави і вимоги щодо заміщення посади глави держави.
- 3) Термін і порядок припинення повноважень глави держави.
- 4) Наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави.

Фактично ж усі ці елементи можна звести до двох основних аспектів конституційно-правового статусу глави держави, про які було наголошено вище. Так, компетенція та відповідальність поглинаються функціональним аспектом конституційно-правового статусу, а порядок та основні підстави і вимоги щодо заміщення поста глави держави, а також термін і порядок припинення повноважень глави держави – організаційним.

1.2 Генезис та еволюція інституту глави держави

Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя і для того, щоб детально уявити процес означеної трансформації, слід, перш за все, зупинитися на історії розвитку вказаного інституту.

Перші держави в історії людства з'явилися на території Стародавнього сходу. Основними ж першопричинами формування державної організації, на нашу думку, були дві: необхідність організації загальних справ (найпоширенішою з таких справ було спорудження іригаційних систем) та ведення агресивних і оборонних війн. В результаті держави, які виникали на Стародавньому сході, здебільшого існували у двох своїх різновидах: Східна деспотія та розвинена елітарна (найчастіше – військова) демократія. В умовах Східної деспотії (Єгипет, Вавилон, Китай, Ассирія, Персія) правитель держави (деспот) ставав уособленням держави і проголошувався Богом. В умовах розвиненої елітарної демократії (арії, євреї, хети, яванці; а потім – германські та слов'янські союзи племен) правитель держави здебільшого був, так би мовити, «першим серед рівних». На цілком слушну думку С. Кулланди, «...необхідною умовою встановлення деспотичного режиму є порівняно високий рівень суспільного розвитку, який тягне за собою спеціалізацію суспільних функцій, появу регулярної професійної армії та позбавлення народу права й обов'язку виступати із зброєю у руках на захист країни» [151, с. 389]. Саме наявність найманої професійної армії на Стародавньому сході вела до появи Східної деспотії, адже у деспота вже не було сильної опозиції у вигляді озброєного народу, тоді як, зокрема, в умовах розвиненої військової демократії народ міг із зброєю у руках відстоювати свої свободи.

Але, цілком поділяючи думку С. Кулланди, слід зазначити, що такою опозицією може бути не лише озброєний народ, а й сильне жрецтво, яке, в

очах простих людей, стоїть вище за державну владу. Саме таке становище склалося у євреїв та в Індії, де арії, які завоювали нові території, привнесли їхнім жителям шанобливе ставлення до жерців-брахманів.

Боротьба між розвиненою елітарною демократією та Східною деспотією точилася майже весь період існування останньої. Як приклад, можна навести реформи царя Урукагіни, який намагався відновити інститути військової демократії. Ці реформи розпочалися насамперед внаслідок надмірної концентрації багатств в руках правителя держави (патесі) в одному з міст Шумерської конфедерації, що було вже характерним саме для Східної деспотії. Очевидці згадували: «Бики богів повинні були на городі патесі виконувати роботу. На доброму полі богів, на городі робилося все за бажанням патесі. Осли, тяглові бики жерців використовувалися патесі. Зерно жерців діставали воїни патесі як нагороду» [244]. І ще: «В палаці патесі управлялися поля бога Нінгірсу, в домі дружини патесі управлялися поля богині Бау, а в домі дітей патесі управлялися поля храму дітей Нінгірсу... Якщо воїн на високому пагорбі викопував собі колодязь, то раб патесі брав з нього воду для садів патесі. Якщо він викопував собі рів, то раб патесі брав звідти воду» [244]. Захопивши владу, Урукагіна змінив це становище: «Від приношень, що їх повинні були жерці приносити до палацу патесі, він усунув наглядачів. В палаці патесі, на полі патесі він поставив Нінгірсу знов як їх царя. В домі жіночого храму, на полі жіночого храму він знову відновив богиню Бау як їхню господиню. В домі дітей, на полі дітей він відновив сина бога Нінгірсу як їх царя» [244].

Проте як відомо, реформи Урукагіни успіху не мали, а сам Шумер врешті-решт було захоплено правителями Аккаду. Саме на території останнього виник Вавилон, який став одним із центрів Східної деспотії і залишив нам у спадок одну з найвидатніших пам'яток стародавнього законодавства – закони Вавилонського царя Хаммурапі, які були вибиті на скелі і саме таким чином дійшли до нашого часу. Проголошуючи свої закони,

правитель Вавилону здебільшого вказував на необхідності існування, насамперед, судової функції царя: «Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, – у Вавилоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в Е-Сагилі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, – щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вирок в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогоцінні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого» [82].

Божественність царської влади, що передбачалася Законами Хаммурапі (Ану і Енліль були богами Стародавнього Вавилону) не була чимось вражаючим на Стародавньому сході. Так, Тора (Старий Заповіт Біблії) вказувала на той факт, що царя юдеям дав саме Бог: «Коли прийдеш у землю, що її Яхве, Бог твій, хоче тобі дати, і зайнявши її та оселившись у ній, ти скажеш: Поставлю над собою царя, як це у всіх народів, які довкола мене, то можна тобі наставити над собою царя, що його вибере Яхве, Бог твій; з-поміж твоїх братів поставиш над собою царя» (Втор. 17, 14-15) [276, с. 196–197].

Однак, на відміну від Вавилону, де царі були деспотами, себто вважалися живими богами, юдейсько-ізраїльський цар таких прерогатив не мав. На цілком слушну думку М. Грубарга, царська влада «...була обмежена низкою правових норм» [55, с. 94]. Зокрема він повинен був бути природженим ізраїльтянином, не повинен накопичувати у своїх руках велику кількість коней, золота, срібла, мати великий гарем, порушувати право власності, був зобов'язаний ставитися до своїх підданих як до своїх братів та сестер, керуватися вченням та законами Тори. Досить цікавим було також те положення, що цар, обраний на трон, був зобов'язаний усі ці законно-обмеження досконало вивчити: «А коли сяде на царському престолі, то нехай зробить собі відпис цього закону згідно з книгою, що є в священників-левітів; і нехай тримає його в себе та читає його, поки життя йому на світі, щоб

учився боятися Яхве, Бога свого та щоб додержував усіх слів цього закону й виконував ці установи» (Втор. 17, 18-19) [276, с. 197].

Ставши царем, юдейсько-ізраїльський правитель зазвичай укладав договір з народними представниками (старійшинами). Основними функціями царя були: функції воєначальника, вождя, захисника; функції пастиря, пастуха, годувальника народу Ізраїлю.

Проте далеко не відразу ідея формування царської влади отримала своє закріплення у святих книгах юдеїв. Так, як відомо із Тори, одного разу народ звернувся до голови колін (племен) Ізраїлю Самуїла з проханням дати їм царя, який би керував ними як і в інших народах. Це прохання викликало гнів самого Бога Яхве, який заявив Самуїлу: «...не тебе вони відкинули, ні, вони Мене відкинули, щоб Я не царював над ними» (I Сам. 8, 7.) [276, с. 280].

Боротьба між прихильниками та супротивниками царської влади відображала боротьбу між прихильниками племінної та державної організації суспільства.

Дещо подібне відбувалося і у народів, що прийняли зороастризм (маздеїзм): мідійців, персів тощо. На нашу думку, саме протистояння між племінною (її уособлювала військова знать) та державною (скотарська та земельна еліта) організацією викликала появу зороастризму. Його суть полягала у чіткому розмежуванні благих богів на чолі із Ахурамаздою та демонічних істот – девів. Між силами добра і зла розпочалася боротьба; її ж результат насамперед залежить від людини, яка повинна прагнути до творчої, активної діяльності, що перебудовує цей світ: землеробства, скотарства, будівництва тощо. Це пов'язано з ідеєю, що основне призначення людини – берегти та приумножувати у собі «...образ Ахурамазди на землі, бути Його відображенням та досконалим провідником божественного впливу» [297, с. 17].

Зороастризм став релігією землеробно-скотарської еліти, яка потребувала централізованої держави, що могла б захистити їх володіння та

майно від військових кланів. Це можна дослідити на прикладі однієї з частин головної книги цієї релігії – Авести, що називається Відеват, зокрема при аналізі міфу про Йіму. Так, на прохання Ахурамазди стати головним релігійним лідером, Йіма відповідає, що він не знає як це робити. Однак прохання приумножувати та вирощувати існуючий світ, бути його захисником, хранителем та наставником, Йіма дав чітку відповідь: «Я тобі світ примножу, я тобі світ зрощу, я стану світу захисником, хранителем та наставником. Не буде у моєму царстві ані холодного вітру, ані гарячого, ані болі, ані смерті» [4, с. 77].

Означений захисний потенціал держави, на думку узбецьких дослідників А. Саїдова та Є. Абдуллаєва, був пов'язаним насамперед з низкою постулатів самого вчення Заратустри. По-перше, замість політеїстичного (плюралістичного) пантеону Заратустра створив пантеон монотеїстичний, де всі інші боги були творінням єдиного Бога Ахурамазди (Ормузда). По-друге, він протипоставив цей чіткий пантеон «силам зла», котрими могли виявитися усі боги та герої ворожих кланів та племен. Вперше на світоглядному рівні було обґрунтовано поділ на «своїх» та «чужих» не за територіальним чи етнічним, а за моральним критерієм як поділ на прихильників Добра (тобто скотарської еліти) та прихильників Зла. Нарешті третім пунктом стала ідея необхідності морального вибору між цими полюсами (Добром і Злом), що протистояло як общинній практиці вибору за жеребом, так і військово-демократичній – вибору голосуванням.

Вчення Заратустри відображало загальний для найактивнішої частини жерців та скотарської еліти ідеал сильної централізованої держави, що регулюється морально-правовими принципами. Згодом же зороастризм став більш послідовним варіантом монотеїзму: тепер Богом називався лише Ахурамазда; всі ж інші надприродні істоти назвалися або девами або мали спільну назву «всі боги». Згодом і це становище змінилося: всі надприродні істоти стали назватися девами, зороастризм же став обґрунтовувати ідеї

божественності влади царя. Так, Никши-Рустемський надпис Дарія вказує наступне: «Ахурамазда є великим Богом, який створив цю землю, створив небо, створив людину, створив щастя для людини, зробив Дарія царем..., єдиним владикою над багатьма» [255, с. 95].

В більш пізні часи на Близькому Сході зороастризм дедалі більше модернізується. Поряд з класичним зороастризмом парфянського напрямку, що передбачав дуалізм «Ахурамазда – Ариман», на території Ірану виникає моністичний варіант зороастризму – зурванізм. На думку узбецьких вчених, його монізм виявляється у тому, що вихідною основою у ньому було проголошено не єдиного Бога-творця і не двох деміургів, що борються між собою, але єдину, абстрактно-метафізичну основу – Безкінечний Час (Зурван Акарано). Зурванізм користувався підтримкою іранських Сасанідів. Так, зокрема, перший Сасанід Ардашир, використав цю релігію, намагаючись залучитися підтримкою усіх своїх підданих. Зокрема він говорив: «У цій великій державі, що дали мені боги, я буду творити добро і здійснювати справедливий суд. І зроблю чистою зороастрійську релігію, і буду ставитися до підданих, як до своїх синів. Хвала всевишньому творцю (Ормузду), дарителю та хранителю, котрий створив усе суще і доручив мені управління сімома кешварами і, як подобає, оцінив» [255, с. 97–98]. У зв'язку із завойовницькою політикою Сасанідів, зороастризм отримав могутню підтримку світської влади.

Проте статус правителя далеко не завжди опирався на певні релігійні канони. Так, в Стародавній Індії вже в деспотичний період права та обов'язки раджі (царя) закріплювались на правовому рівні – в законах Ману.

Згідно давньоіндійській міфології Ману є іменем першої людини (щось на зразок біблійного Адама). В «Законах Ману» статусу правителя держави присвячена глава VII та деякі інші. При цьому, в-основному, цар розглядався з декількох позицій. По-перше, «Закони Ману» закріплювали опис царя, та деякої мірою порядок формування царської влади: «Кшатрій, що дістав, як

годиться посвячення, призначене Ведою, повинен здійснювати охорону всього цього (світу) згідно з законом» [83]. Основними обов'язками царя, згідно «Законів Ману» була податкова, військова та суддівська діяльність. Так, згідно з п. 128 розділу VII, на царя було покладено наступне: «Розміркувавши, нехай цар завжди встановлює в країні податки такі, щоб наслідками праці користувалися і цар, і виробник» [83]. Що ж стосується військової справи, то п. 97 розділу VII закріплював: «А для царя повинна бути дана (воїнам) найкраща частина (здобичі), так вимагають ведичні тексти; завойоване спільно повинно бути роздане царем усім воїнам» [83].

Існували й суддівські повноваження царя. Зокрема п. 1–7 розділу VIII «Законів Ману» передбачалося наступне: «Цар, бажаючи розглянути судові справи, повинен у належному вигляді прийти до суду, разом із брахманами та досвідченими радниками. Там, сидячи чи стоячи, піднявши праву руку, у скромному одязі та прикрасах, він повинен розглянути справу сторін, що сперечаються. Щорічно вирішуючи одна за одною справи з приводу перерахованих нижче вісімнадцяти видів, на підставі місцевих звичаїв та настановлень священного закону» [83]. До цих видів належали: несплата податків; заклад та закладна; продаж чужого; справи між членами компанії; дарування; несплата заробітку; порушення договорів; відміна купівлі та продажу; суперечки між господарями (худоби) та слугами (пастухами); суперечки про межі; образа діями; наклеп; крадіжка; розбій та насильство; перелюб; обов'язки чоловіка та дружини; поділ майна; азартні ігри та парі.

В античні часи Закони Ману як доповнюються певними світськими доктринами (Артхашастра – наука політики), так і взагалі починають заперечуватись в рамках нової релігії – буддизму. Так, зокрема стосовно необхідності нагляду царя за своїми підданими, відомий філософ Вішнагупта Каутилья у своєму трактаті «Артхашастра» писав: «Встановивши нагляд за головними посадовими особами, хай цар створить нагляд за городянами та сільськими жителями» [15, с. 35]. Щодо буддизму, то першим детальним

збірником його ідей була Дхаммапада. Заперечуючи основний постулат брахманізму щодо походження варн від Брахми, буддизм наголошує, наприклад, на тому, що брахманом є не той, у кого сплітається волосся, не той, хто має на це право внаслідок родової чи народження, а той «...у кому є істина і дхамма» [74, с. 84].

Буддизм став першою світовою релігією, але не останньою.

У I ст. н. е. в Римі виникає християнство, основним джерелом якого стає Біблія.

На цілком слушне припущення відомого радянського історика Л. Гумільова, сучасна Біблія остаточно оформилася у 180–190 роки н. е., коли об'єднала у собі Старий Завіт (юдейську Тору) та Новий Завіт (безпосередньо ідеї Ісуса Христа, викладені його апостолами) [58, с. 91]. Саме тому, при аналізі християнської думки часів її становлення слід аналізувати насамперед Новий Завіт. Ця частина Біблії вперше спробувала відокремити владу світських правителів від влади Бога. Так, зокрема в Євангелії від Луки описувалася ситуація, коли релігійні первосвященики намагалися скомпрометувати Христа в очах римської влади: «І надзираючи над ним, вони послали підглядачів, що з себе праведних удавали, щоб його піймати на слові й видати начальству і владі намісника. І ті спитали його: “Учителю, ми знаємо, що ти говориш і навчаєш правильно, і не дивишся на обличчя, але навчаєш Божої путі по правді. Чи вільно нам давати кесареві податок чи ні?” Він же, побачивши їх лукавство, промовив до них: “Покажіть мені динарій. Чий на ньому образ і напис?” Ті відповіли: “Кесарів”. І він сказав їм: “Віддайте, отже, що кесареве – кесареві, а що Боже – Богові”. І не могли піймати його перед людьми на слові та, дивувавшись його відповіді, замовкли» (Лук. 20, 20-26.) [183, с. 104].

Зрозуміло, що спочатку християнство мало дещо революційний характер, адже заперечувало божественність імператорів [58, с. 84]. Однак цей період тривав недовго. Так, вже у I Соборному посланні святого апостола

Петра говорилося: «Коріться ради Господа кожній людській установі: чи то цареві, верховному володареві чи то правителям, ним посланим на кару лиходія́м і похвалу доброді́ям. Така бо воля Божа, щоб ви, добро творивши, змусили мовчати неучтво безглуздох. Поводьтесь як вільні, та не як ті, що з волі роблять покривало злоби, але як слуги Божі. Усіх поважайте, любіть усіх братів, Бога страхайтесь, царя шануйте» (I Пет. 2, 13-17) [183, с. 290].

Переслідування християн римськими імператорами Траяном, Діоклетіаном та іншими не зломали дух прихильників цієї релігії і за часів Костянтина Великого вона була визнана державною. У 476 році н. е. Римська імперія загинула. Її правонаступником стала Візантія. Як відомо, ця держава, як політична цілісність, дуже швидко втратила західні території колишньої Римської імперії, проте її ідеологічний вплив залишився аж до IX ст. Втрата ж впливу останнього, насамперед, пов'язана з діяльністю Лева III Ісавра, який у 726 році розпочав іконоборчу політику. Саме тоді зачарованість Візантією зникла. Західні території, що мали власних королів, залишилися вірними починанню ікон, втрачаючи зв'язок з Константинополем – тепер вже не столицею християнського світу, а лише головним містом малоазійського царства – Візантії. На цілком слушну думку Л. Гумільова, іконоборство було, по суті, «...ідеологічним оформленням монархічної революції. Не випадково папа Григорій II (715–731 рр.) розцінював політику Лева III як прагнення поєднати у собі священика та імператора, що було прямим порушенням східно-християнського світогляду. Адже імператор стосовно церкви був лише прихожанином Софійського собору, і його голос відображав тільки його особисту думку, що сама підлягала перевірці собором» [58, с. 73].

Іконоборчі та інші дискусії тривали аж до IX ст. і врешті-решт завершилися у 867 році взаємними анафемами римського папи Миколи I та константинопольського патріарха Фотія. Такий акт призвів до церковного

розколу на католицизм та православ'я. І якщо католицизм стало домінувати в Західній Європі, то православ'я – в таких державах як Візантійська імперія та Київська Русь. Саме тому слід розглядати два глобальні напрямки православ'я: візантійський та руський. На нашу думку, найкраще християнського правителя в рамках візантійського православ'я змалював імператор Костянтин Багрянородний у своєму посланні до сина Романа, що мало назву «Про управління імперією». Так, зокрема, імператор писав: «Мудрий син радує батька, і ніжно люблячий батько є у захваті від розуму сина, адже Господь дарує розум, коли починається пора казати, і додає слух для того, щоб слухати. Від нього скарб мудрості, і від нього йде будь-який дар досконалий. Він ставить на престол василевсів і дає їм владу над усім. Саме тому сьогодні вислухай мене, синку, і, сприйнявши настановлення, станеш мудрим серед розумних і розумним будеш вважатися серед мудрих» [111]. Такий теократизм у сприйнятті імператорської влади стає домінуючим для християнського світобачення.

Третьою ж світовою релігією став іслам, який виник внаслідок діяльності купця з Мекки Магомета. Як відомо, спочатку іслам був єдиним. Лише потім він, подібно християнству, розійшовся на дві течії: шиїзм та сунізм. Шиїти визнавали джерелом ісламу лише її святу книгу – Коран (висловлювання пророка Магомета). Суніти ж до Корану додавали Суну (святий заповіт), що була побудована на розповідях людей, які знали ісламського пророка. Однак, незважаючи на ці відмінності, і шиїзм, і сунізм першоджерелом своєї релігії визнають Коран, де у сурі 67 «Влада» прямо записано: «Благословенний той, хто має владу» [143, с. 464]. Проте здебільшого Коран не аналізував як саме формується і функціонує держава (халіфат) та її правитель (халіф). Саме тому шиїти та суніти спробували вирішити це питання самостійно. Так, шиїтська концепція халіфату передбачала те, що імам (державний релігійний лідер) наділений божественною владою, стоїть вище общини, його особа священна. При

цьому рішення імама як головного знавця шариату до IX ст. мали силу закону. На відміну від шіїтів, суніти вважали, що влада державного релігійного лідера (муджтахіда) обмежена, він не користується якими-небудь привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження ж халіфа не носять божественного характеру.

Взагалі, ісламська політична філософія епохи Середньовіччя, на нашу думку, була більш розвиненою, аніж західноєвропейська. Це можна пояснити як абсолютним домінуванням теології в середньовічній Європі, так і глобальним розвитком античної філософії в роботах мусульманських авторів. Зокрема, відомий ісламський філософ Абу-ль-Валід Мухаммед ібн-Ахмед ібн-Рушд у своєму коментарі до «Держави» Платона детально розглядає якості, які повинен мати правитель ідеальної держави. Правителя, зазначав він, слід обирати з військового стану. Щоб процес такого обрання не призвів до розброду, особи, відповідальні за його проведення, зобов'язані розтлумачити громадянам, що всі вони – брати і сестри, сини і дочки єдиної матері – землі, що одних доля наділила темпераментом золота, інших – срібла, третіх – міді. Що ж стосується тих, чий темперамент відповідає сріблу та міді, то в них можуть народитися діти, здатні стати людьми з темпераментом, який відповідає більш благородному металу. Правитель обирається з категорії громадян з темпераментом золота. Він повинен бути фізично досконалим, великодушним, хоробрим, красномовним, рішучим, проникливим, мати добру пам'ять і відстоювати правду. Крім цих, таки собі «природжених», якостей він повинен мати ще одну – набуту – властивість, а саме – не мати нічого такого, щоб виділяло його із середовища співгромадян.

Правитель держави, за Ібн-Рушдом, повинен вміти тлумачити закон шариату. Однак це вміння є менш важливим порівняно з практичним розумом правителя. Ібн-Рушд не наділяє останнього ніякими релігійними чи жрецькими функціями.

Таким чином, якщо в ісламській цивілізації розвивалася антична спадщина у вигляді філософії.

В Західній же Європі спостерігається певне відродження іншої складової античного спадку – юриспруденції, що тепер опиралася не лише на фундамент римського права, а й намагалася пристосувати його до потреб тогочасного суспільства. Крім того, багато у чому нові королівства керувалися так званими «варварськими правдами». Аналіз цих документів свідчить, що деякі з них певною мірою закріплювали правовий статус правителя держави (короля чи імператора). Як приклад, можна навести Саксонську правду, яка п. XXIV закріплювала наступне: «Хто надумає нанести шкоду королівству франків або задумає смерть короля франків чи його синів, платить життям» [256].

З утворенням франкської держави з'явилися акти королів, що певним чином регулювали окремі аспекти статусу правителя держави. Так, зокрема, намагаючись врегулювати питання соціально-економічної основи влади правителя держави, глава франкської імперії Карл Великий у своєму капітулярії про помістя зазначав: «Бажаємо, щоб помістя наші, яким ми визначили обслуговувати наші власні потреби, цілком служили нам, а не іншим людям. Щоб з людьми нашими добре поводитись і щоб ніхто не доводив їх до розорення. Щоб не сміли управителі ставити людей наших на свою службу, вимагаючи від них панщини, рубання (лісового) матеріалу та інших робіт на свою користь» [188].

Практично аналогічним було становище в Англії. Так, вже в найстародавнішій пам'ятці права Англії – збірнику законів кетського короля Етельберта (560–616 рр.) декілька пунктів стосувалися правового статусу правителя держави. Так, зокрема в п. 2 вказується на те, що «коли король викликає до себе людей і хто-небудь заподіє їм шкоду під час цього, (винуватий) повинен надолужити це у подвійному розмірі і (сплатити) королю 50 шилінгів» [213].

Усі вищевказані закони (Хаммурапі, Ману, «варварські правди») існували в рамках першого етапу розвитку законодавства про статус правителя держави, що, на нашу думку, можна назвати *архаїчно-законодавчим*. Такий термін можна пояснити, перш за все, наявністю самих законів, де тим чи іншим чином фіксувалися права, прерогативи й обов'язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (Східна деспотія чи римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які дії, то в умовах обмеженості (насамперед традиціями) влади монарха, такі прерогативи фіксувалися законами. Такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатний захистити існуючі традиції військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верства, а й представники родової знаті. Архаїчність же таких законів полягала у тому, що вони не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права.

Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави, на нашу думку, зароджується на початку XIII ст. На наше переконання, означений період слід назвати *договірним*, а його відлік слід розпочинати з 1215 року, коли в Англії була прийнята Велика Хартія Вольностей. Цей акт можна цілком визнати своєрідним конституційним договором між королем та йому підлеглою знаттю, адже, за словами короля Іоанна Безземельного, «була принесена присяга як з нашого боку, так і з боку баронів, у тому, що усе, тут висловлене, буде дотримуватись добросовісно і без омани» [122, с. 15]. Згідно Хартії король брав на себе наступні зобов'язання: не брати лісу для королівського замку або для будь-якої іншої мети без згоди власника, не застосовувати силу до вільної людини без санкції суду, призначати суддями, констеблями, шерифами та іншими чиновниками лише «...людей, які знають

закон Королівства і прагнуть добросовісно його виконувати» [122, с. 13] тощо.

Гарантом же дотримання хартії король зробив групу з двадцяти п'яти баронів, які отримували право на повстання проти короля: «Якщо ми, наш головний суддя, наші чиновники, або хто-небудь з слуг наших у чому-небудь проти кого-небудь погрішимо або яку-небудь із статей миру або гарантії порушимо і порушення це буде вказане чотирьом баронам із вищезгаданих двадцяти п'яти баронів, ці чотири барони прибудуть до нас – або, в нашу відсутність за межами Королівства, звернуться до головного судді – щоб вказати про це і зажадати негайного задоволення своєї скарги. І якщо ми не виправимо порушення, або, якщо ми будемо за межами Королівства, головний суддя не виправить порушення протягом сорока днів, відраховуючи від дня заяви нам або йому про образу, то чотири барони доповідають про це решті з двадцяти п'яти баронів, які можуть накласти арешт або вчинити насильство над нами будь-яким чином, за підтримки усіх жителів Королівства, захоплюючи наші замки, володіння, і все, що ми мали особисто, а також те, що належить королеві та нашим дітям, доти, поки вони не отримають задоволення своїх вимог. Отримавши ж відшкодування, вони можуть потім відновити свою нормальну службу нам» [122, с. 14].

Поступово такі договори набувають істотного поширення в усій Європі. Так, у 1241 році Новгород Великий уклав договір з Олександром Невським про організацію оборони міста від нападу Лівонського ордену.

У 1266 році Псковська республіка уклала договір з литовським воєводою Довмонтом про передачу останньому княжої влади. У якості князя Довмонт (після хрещення – Тимофій) служив Пскову 33 роки.

В Польщі договірний етап еволюції законодавства про статус правителя держави розпочався у 1505 році, коли з'явився документ під назвою «*Nihil novi*» (з лат. – «Нічого нового»), більш відомий під назвою «Родомська конституція». Згідно з нею король не мав права видавати будь-

які закони без згоди сенату та шляхетської посольської хати. Родомська конституція закріпила також *liberum veto* (принцип загальної згоди), право рокошу та конфедерації. Принцип *liberum veto* означав, що закон може набрати чинності лише за умови абсолютної згоди польської шляхти: якщо хоча б один шляхтич голосував проти, закон не приймався. Рокош та конфедерація також були спрямовані проти королівської влади: рокошем називався офіційний заколот проти короля, а конфедерацією – офіційний союз шляхтичів проти короля.

Обмеженість королівської влади при цьому вела як до появи сильної аристократії у вигляді магнатів та шляхти, так і до розквіту місцевого самоврядування. Причому останнє існувало не лише у вигляді міст, що функціонували за Магдебурзьким правом, а й у вигляді козацьких поселень. Саме в рамках українського козацтва зародилося гетьманство – політичний інститут, що найбільше походить на інститут правителя держави, котрий існував на теренах сучасної України.

Гетьманами, зокрема, були нащадок короля Гедиміна князь Б. Ружинський, якому вперше були даровані гетьманські бунчук і клейноди; шляхтич П. Сагайдачний, який у 1618 році ледь не взяв Москву, а у 1620 році – організував вступ Війська запорозького до Київського (Богоявленського) православного братства; випускник єзуїтського колегіуму Б. Хмельницький, який став вождем українського народу під час його Визвольної війни 1648–1654 років, котра, у свою чергу, призвела до війни між Річчю Посполитою та Московським царством, в результаті чого Україна розпалася на дві частини: Лівобережжя та Правобережжя. Причому на Лівобережній Україні виникли два утворення державного характеру: Гетьманат та Запоріжжя.

Сучасні державознавці намагаються вирішити одне питання щодо цих утворень: чи були вони державами, що знаходились під протекторатом Московського царства чи були певними автономними утвореннями, що

існували в рамках єдиної Московії. Щоб це з'ясувати, слід звернутися до енциклопедичних визначень автономії й протекторату. Так, М. Воронов визначає автономію як «...відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави» [38]. Щодо протекторату, то О. Бакаєв визначає його як форму «...залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи. Тобто держава, над якою встановлено протекторат, лише формально зберігає ознаки державності» [16, с. 172].

Фактично українська державність з самого початку формувалася залежною від Московського царства. Так, зокрема у «Привілеї війську Запорізькому» цар Олексій Михайлович закріплював істотне обмеження його зовнішнього суверенітету: «А коли почнуть приходити в військо Запорізьке до гетьмана Богдана Хмельницького послы з котрихось пограничних держав з чимсь добрим, ми, великий государ, таких послів гетьманові лишили приймати і відправляти, а нам, великому государеві, зараз писати про все: з яких держав і в яких справах ті послы були прислані і з чим відправлені. А коли б якісь послы були прислані від когось з якоюсь справою, противною нам, великому государеві, – таких послів війську затримувати і також зараз писати про них до нас, а без нашого указу назад їх не пускати. А з турецьким султаном і польським королем без нашого указу зносин не мати» [93, с. 21].

Певною мірою обмежувався й внутрішній суверенітет війська Запорізького. Так, зокрема стосовно виборів гетьмана, цар Олексій Михайлович вказував наступне: «А коли б волею Божою прийшла гетьманові смерть, ми, великий государ, лишили Запорізькому війську вибирати гетьмана самим між собою, по давньому звичаю, а кого виберуть гетьманом, про те писати до нас, великого государя; а той ново вибраний гетьман аби

вчинив присягу нам, великому государю, при тім кого ми вкажемо» [93, с. 21].

Таким чином, необхідність присягання гетьмана цареві та обмеженість у проведенні зовнішньої політики змушують нас погодитись із думкою І. Усенка, який вказує на те, що Україна XVII–XVIII ст. мала статус автономії «...у складі Московського царства» [314]. Отже, на нашу думку, незважаючи на начебто колосальні можливості гетьмана як усередині країни, так і за її межами, ані Гетьманат, ані Запоріжжя, ані Слобожанщина не були державами. Саме тому гетьман XVII ст. не був правителем держави.

Спроба ж регламентувати статус гетьмана вперше була пов'язана з діяльністю «гетьмана у вигнанні» Пилипа Орлика – автора документу «Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького». На думку окремих вчених, цей документ є конституцією [147]. Проте, на нашу думку, він є, скоріше, конституційним договором, що був укладений «між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічно ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» [138, с. 8]. У силу історичних причин означений документ не набув чинності. Україна, на жаль, не пережила договірний етап розвитку інституту правителя держави.

Досить цікавою була ситуація і в Росії.

Так в Московському царстві ще 04 лютого 1610 року під Смоленськом група бояр (т. зв. «семибоярщина») на чолі з М. Салтиковим уклала угоду з королем Речі Посполитої Сигізмундом про те, що Московія визнає царем польського королевича Владислава, але останній погоджується на обмеження своєї влади. Зокрема людей великих чинів безвинно не понижувати; низькі чини звеличуються виключно за їхніми заслугами та ін. На думку доктора

філософських наук П. Симуша, вказана угода була першою конституцією Росії [211, с. 76].

Друга ж «конституція» – це спроба обмежити самодержавство, яку організували члени Верховної таємної ради, змусивши підписати імператрицю Анну Іоанівну так звані «кондиції». Тим самим фактично, була здійснена спроба утворити в Росії обмежену договірну монархію. Згідно кондицій імператриця не мала права без згоди Верховної таємної ради: ні з ким не воювати; миру не укладати; вірних підданих ніякими новими податками не обкладати; у знатні чини, як в статські, так і в військові, сухопутні та морські, вище за полковника не зводити, нижче до серйозних справ нікого не допускати і гвардії та іншим полкам бути під контролем Верховної таємної ради; у шляхетства живота та маєтку, і честі без суду не відбирати; вотчини та села не надавати; у придворні чини, як росіян, так і іноземців, без згоди Верховної таємної ради не зводити; державні прибутки не розтрачувати.

На нашу думку, і угода «семибоярщини», і «кондиції» верховників є прикладом саме конституційних договорів, що не набули юридичної сили внаслідок історичних чинників: воцаріння в Московському царстві династії Романових та розірвання «кондицій» Анною Іоанівною. Якби ж такі угоди-кондиції набули чинності, то можна було б сказати, що Росія пережила в цей період другий (договірний) етап розвитку інституту правителя держави.

Третім етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенція правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 році, коли була прийнята перша писана конституція сучасної цивілізації – Конституція США.

Таким чином, інститут державного правителя у своєму розвитку пройшов три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний. На появу ж інституту глави держави істотно вплинула Епоха Відродження,

коли вперше у свідомості мислителів починає розділятися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами. Як приклад, можна згадати основоположника теорії державного суверенітету Жана Бодена, котрий свого часу висунув ідею про те, що держава – це «...здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма родинами та тим, що є їх спільною власністю» [26, с. 144].

Саме означений розділ категорій «суспільство» і «держава» призвів до виникнення самого словосполучення «глава держави», яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. У подальшому ж істотний внесок у розвиток доктрини «глави держави», на цілком слушну думку С. Серьогіної [264, с. 56], внесли прихильники органічної теорії. Деякою мірою поділяючи їх погляди на державу, король Пруссії Фрідріх Великий наголошував на тому, що «...державці є першоосновою руху у державному тілі» [321, с. 300].

Утім, словосполучення «глава держави» довгий час не отримувало свого юридичного закріплення і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалось. Після ж занепаду I Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов'язане юридичному закріпленню інституту глави держави, яке було здійснене у 1814 році.

Сам же процес конституційної легалізації вказаного інституту розпочався 04 квітня 1814 року, коли Сенат Франції розробив проект нової Конституції країни. Ця конституція визнавала засади народного суверенітету і встановлювала, що французький народ вільно запрошує на престол Франції брата останнього короля, що матиме титул короля.

Ідея такого «запрошення» викликала обурення короля Людовика XVIII, який завжди наголошував на тому, що влада дана йому «Божою милістю». Це й було оприлюднено на засіданні законодавчих зборів 04 червня 1814 року як у промові канцлера Шарля-Анрі Дамбре (король зобов'язаний владою Богові

та своїм предкам), так і у вступі до знаменитої конституційної Хартії, виданої відповідним указом короля (король повертається у свої володіння з дозволу «благого Провидіння» [123, с. 438], а ніяк не з дозволу народу). Щоб остаточно поховати можливість конституційного відродження ідеї народного суверенітету, 04 червня 1814 року король Людовик XVIII добровільно своїм указом видав конституційну Хартію, яку відомий соціаліст-утопіст Анрі Сен-Сімон визначив як таку, що «освітила» падіння феодалізму і встановлення свободи совісті [262, с. 47]. Саме ст. 14 означеної Хартії закріплювала: «Король – верховний глава держави, розпоряджається збройними силами сухопутними й морськими, оголошує війну, укладає договори про мир, союз та торгівлю, призначає на державні посади і створює регламенти й ордонанси, необхідні для виконання законів і для безпеки держави» [123, с. 441].

Виходячи з духу й тексту Хартії главі держави належала законодавча влада, хоча й здійснював він її за участю палат. Лише король як глава держави мав право законодавчої ініціативи, а палати могли лише клопотати перед королем про внесення закону та вказувати на його бажаний зміст. Жодні поправки до внесеного главою держави закону не можуть бути запропоновані палатами, якщо перед цим не було попередньої згоди короля. І лише главі держави належало право санкції та промульгації.

Щодо виконавчої влади, то вона не лише повністю була зосереджена в руках монарха, а й здійснювалася ним без будь-якої участі палат. Глава держави відправляв свої урядові функції насамперед за допомогою призначуваних ним міністрів, які очолюють відповідні державні відомства. Перед палатами міністри виступають насамперед як слуги короля, що самостійної влади не мають. Внаслідок же того, що урядові акти є насамперед актами монарха, то вони не потребують контрасигнування.

Щодо судової влади, то вона, згідно Хартії, виходить від короля, відправляється його іменем суддями, котрих призначає сам глава держави.

Таким чином, Людовик XVIII, оголосивши себе «верховним главою держави», залишився «самодержавним та необмеженим владикою», який подарувавши Хартію, міг взяти її назад будучи єдиним носієм суверенної влади.

Означена ситуація не могла не позначитись на самій ідеології монархізму і поступово ідея монарха як глави держави набуває популярності.

Так, у німецьких землях термін «глава держави» вперше був зафіксований у проекті Вюртембергської конституції, який було запропоновано до уваги органу станового представництва королем Вільгельмом I 03 березня 1817 року. Зокрема, § 4 цього документу передбачав, що «Король – глава держави, поєднує в собі всі права державної влади і здійснює їх відповідно до визначень, встановлених конституцією» [9, с. 10].

При ухваленні Баварської конституції, виданої 26 травня 1818 року, один з учасників конференції з її обговорення запропонував внести до неї формулу вюртенбергського проекту для того, щоб, як він заявив, «краще відтінити становище монарха щодо станового представництва» [9, с. 10]. У принципі погоджуючись з такою ідеєю, інший учасник конференції утім наголосив, що § 4 вюртенбергського проекту є не зовсім повним: він не вказує на короля як на джерело конституції; саме тому необхідно доповнити проект указівкою на те, що король своєю владою дарував конституцію, і що ті прерогативи, на підставі яких він буде здійснювати свою суверенну владу, виходять від нього, а не від станів. Внаслідок такої пропозиції означена норма була перероблена і отримала іншу редакцію. Так, у § 1 другого титулу Баварської конституції від 26 травня 1818 року було вказано: «Король – глава держави, поєднує у собі всі права державної влади і здійснює їх згідно з визначеннями, які виходять від нього і які встановлені даною конституцією» [9, с. 10]. 08 червня 1820 року загальними зборами уповноважених держав Германського Союзу було видано постанову, § 57

якої наголошував: «Так як германський союз, за виключенням вільних міст, складається з суверенних князів, то згідно встановленому цим основному поняттю (тобто поняттю суверенітету монархів) вся повнота влади повинна залишатися об'єднаною у главі держави і суверен може обмежуватись згодою земських чинів лише при здійсненні ним відповідних функцій» [9, с. 11].

Прикладу Франції та означених німецьких князівств наслідували різні країни. Зокрема, серед європейських монархій інститут глави держави було закріплено в окремих королівствах Італії. Так, 04 березня 1848 року король Сардинії, Кіпру та Єрусалиму Карл Альберт у статуті свого королівства закріпив, що король «...є верховним главою держави», що «командує усіма сухопутними та морськими силами; оголошує війну, укладає договори – мирні, союзні, торгівельні та інші, оповіщає про них палати, наскільки інтереси та безпека держави цього дозволяють, і супроводжує їх необхідними роз'ясненнями» (ч. II ст. 5 Статуту) [123, с. 468]. Серед азійських країн ідеї щодо юридичного закріплення монарха у якості глави держави підтримала, зокрема, Японська імперія, стаття 4 Конституції якої передбачила: «Імператор – глава держави, він володіє верховною владою...» [135]. Аналогічні дії були вчинені і серед африканських монархій. Зокрема, у першій конституції Тунісу – так званому «Декреті про заснування регентства» від 15 шавваля 1277 року (26 квітня 1861 року) глава II закріплювала повноваження саме глави держави: наприклад, ст. 12 передбачала, що «глава держави керує політичними справами Королівства за допомогою міністрів» [327, с. 476].

Утім, на протязі усього XIX ст. сентенція «глава держави» була притаманна виключно монархічним країнам. Навіть у Франції, після повалення Бурбонів, словосполучення «глава держави» було відкинуто і ніколи не закріплювалося законодавчо в конституціях країни.

Повалення монархії на початку ХХ ст. практично нічого не змінило. Більшість республік на конституційному рівні визначала своїх президентів як голів (носіїв, верховних носіїв) виконавчої влади, а не як глав держави. Утім поступово ситуація змінювалась. Так, 29 січня 1912 року Тимчасовий уряд Китайської Республіки, змінюючи програму своєї організації, у статті другій останньої вперше в світі офіційно передбачив, що тимчасовий президент є главою держави [87]. І хоча Тимчасова Конституція Китайської Республіки від 11 березня 1912 року не закріпила означеного положення, проте такий крок свідчив про те, що поступово монархії починають втрачати свою монополію на словосполучення «глава держави». Наприклад, після повалення монархії в Іспанії у 1931 році Установчі кортеси 09 грудня 1931 року прийняли Конституцію Іспанської Республіки, ст. 67 якої передбачила, що «Президент республіки є главою держави і уособлює націю» [326, с. 150]. Після повалення Іспанської республіки і приходу до влади іспанської фаланги, в Іспанії було закріплено існування так званої «корпоративної держави», главою якої було проголошено Ф. Франко. Подібно королям ХІХ ст. Ф. Франко як глава держави наділявся колосальними правами. Так, відповідно до преамбули Закону Глави Держави про заснування Іспанських кортесів від 17 липня 1942 року за Главою держави закріплювалася «...верховна влада приймати правові норми загального характеру» [112, с. 508]. І хоча 06 липня 1947 року в Іспанії відбувся референдум, за яким відроджувалася монархія, проте вже 26 липня того ж року приймається закон про наслідування поста глави держави, ст. 2 якого передбачала: «Главою Держави є Каудильйо Іспанії і Хрестового походу, Генералісимус збройних сил дон Франсіско Франко Баамонде» [112, с. 521]. Більше того, ст. 6 означеного закону закріпила, що Глава Держави може не лише запропонувати Кортесам кандидатуру майбутнього короля, а й «...подати на ухвалення Кортесів пропозицію про відміну призначення,

навіть у тому випадку, якщо призначення вже було затверджено Кортесами» [112, с. 523].

Після смерті Ф. Франко до влади прийшов король Хуан Карлос, під впливом якого 06 грудня 1978 року на референдумі була затверджена нинішня конституція Іспанії, ст. 56 якої наголошувала на тому, що король є главою держави, «символ її єдності і постійності» [122, с. 382].

Після Другої Світової війни республіки у масовому порядку почали запозичувати сентенцію «глава держави». Так, наприклад, в Конституції Італійської Республіки ч. I ст. 87 передбачає, що «Президент Республіки є главою держави і представляє національну єдність» [137, с. 146].

Утім вважати, що словосполучення «глава держави» набуло світового значення на той час ще було недоречним, адже залишалися соціалістичні країни, лідери яких хоча й уживали щодо себе термін «глава держави», проте на конституційному рівні цього закріплено не було.

Ситуація докорінно почала змінюватись після того, як 29 листопада 1989 року Г. Шахназаров та В. Медведєв подали М. Горбачову спеціальний меморандум, у якому наголосили наступне: «...Прямим голосуванням обирається Президент СРСР, який є главою держави та виконавчо-розпорядницької влади; при Президенті утворюється затверджений Верховною Радою Кабінет міністрів у складі голови Вищої Ради Народного Господарства, міністрів – внутрішніх справ, закордонних справ, юстиції, оборони, фінансів, з питань праці та соціальних проблем, культури, з питань федерації, голови КДБ. На пост Президента від КПРС висувався лідер партії, що обирався на з'їзді КПРС. Він головує на засіданнях Політбюро; пост генсека ліквідується» [150, с. 97]. Цей меморандум сприяв гострій дискусії у вищих колах СРСР навколо запровадження поста Президента країни. Її наріжним каменем стали питання з приводу процедури обрання; відносин «Президент – Парламент» та «Віце-президент – Парламент»; відносин

«Президент – Президентська рада» та «Президент – Рада Федерації»; відносин «Президент – Партія».

Саме в умовах цієї дискусії відкрився Третій (позачерговий) З'їзд народних депутатів СРСР, на якому було подано законопроект, що передбачав істотні зміни до Конституції і введення поста Президента СРСР.

Згідно законопроекту, президент, наприклад, мав право надавати З'їзду народних депутатів СРСР пропозиції щодо персонального складу Комітету конституційного нагляду СРСР. Проте вказане положення не було закріплено конституційними змінами. Згідно п. 3 Закону СРСР «Про утворення поста Президента СРСР та внесення змін до Конституції СРСР» від 14 березня 1990 року Конституція СРСР була доповнена розділом 15¹, що мав назву «Президент СРСР». Цей розділ виклав ст. 127 у наступній редакції: «Главою Радянської держави – Союзу Радянських Соціалістичних Республік є Президент СРСР» [193].

В період формування нової союзної держави інститут глави держави в СРСР двічі модернізувався залежно від того, якою уявлявся новий Радянський Союз. Так, 24 грудня 1990 року З'їзд народних депутатів СРСР видав Постанову, яка стосувалися референдуму щодо збереження на геополітичній карті світу Союзу РСР. 25 грудня 1990 року була затверджена «Загальна концепція нового союзного договору та порядку його укладання». Згідно концепції «Союз РСР – суверенна федеративна держава, що утворилася в результаті добровільного об'єднання республік» [274]. Згідно ст. 12 проекту цього договору «Президент СРСР – глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент СРСР виступає гарантом дотримання союзного Договору, Конституції та Законів СРСР; є Головнокомандувачем Збройними силами СРСР; представляє Союз у відносинах з іншими країнами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань СРСР. Президент обирається громадянами СРСР більшістю голосів у цілому в Союзі та у більшості республік» [274].

12 березня 1991 року у центральних газетах було опубліковано проект нового союзного договору, який закріплював, що Союз суверенних республік – «суверенна, федеративна, демократична держава» [67], президент якої – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу» [67].

Після проведення 17 березня 1991 року консультативного референдуму з приводу збереження Союзу РСР як «оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності» [79], робота над новим Союзним договором була продовжена.

Остаточний варіант нового Союзного договору було узгоджено в Ново-Огарьові 23 липня 1991 року. Згідно нього «Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР) – суверенна, федеративна, демократична держава» [65, с. 8], президент якої, згідно ст. 14 Договору – «глава союзної держави, що має вищу виконавчо-розпорядницьку владу. Президент Союзу виступає гарантом дотримання Союзного Договору, Конституції та законів Союзу; є головнокомандувачем Збройними Силами Союзу; представляє Союз у відносинах з іншими державами; здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань Союзу. Президент обирається громадянами Союзу на основі загального, рівного і прямого виборчого права в умовах таємного голосування строком на 5 років і не більше, аніж два рази поспіль. Обраним вважається кандидат, який отримав більше половини голосів виборців, що взяли участь у голосуванні в цілому у Союзі та у більшості держав, які його утворюють» [65, с. 9].

Остаточню ж підписати Союзний договір планувалося на 20 серпня 1991 року. Як відомо, внаслідок путчу 19–21 серпня 1991 року, ця спроба не мала позитивних результатів.

Друга модернізація інституту глави держави розпочалася 14 листопада 1991 року, коли було узгоджено новий проект договору, де містилось

положення про те, що «Союз Суверенних Держав (ССД) – конфедеративна демократична держава», а її президент, згідно ст. 13, – «глава конфедеративної держави», який «...обирається громадянами Союзу у порядку, встановленому Законом, строком на п'ять років і не більше, аніж два рази поспіль» [66]. Щодо його прав, то вони фактично були аналогічними попереднім варіантам договорів.

Після ліквідації Радянського Союзу словосполучення «глава держави» відносно президента було закріплено в конституціях Беларусі, Естонії, Грузії, Казахстану, Киргизької Республіки, Молдови, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і України.

В світі ж сьогодні сентенція про те, що певна особа чи група осіб «є главою держави» закріплена в конституціях держав Європи (Албанія, Андорра, Болгарія, Ватикан, Іспанія, Кіпр, Ліхтенштейн, Сан-Марино, Угорщина, Хорватія, Чехія, Швеція), Азії (Афганістан, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, В'єтнам, Ізраїль, Йорданія, Камбоджа, Катар, Республіка Корея, Кувейт, Лаос, Монголія, Оман, Пакистан, Сінгапур, Таїланд, Туреччина, Шрі-Ланка), Африки (Ангола, Гана, Гвінея-Бісау, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ефіопія, Єгипет, Зімбабве, Камерун, Конго, Лесото, Ліберія, Маврикій, Мавританія, Мадагаскар, Малаві, Мозамбік, Намібія, Нігерія, ПАР, Руанда, Свазіленд, Сомалі, Туніс, Уганда), Америки (Венесуела, Гаїті, Гайана, Суринам, Трінідад і Тобаго) та Океанії (Вануату, Кірібаті, Фіджі). Досить цікавою є ситуація в колишніх британських домініонах. Королева Великобританії є главою держави за конституціями Нової Зеландії, Соломонових островів, Папуа – Нової Гвінеї і Тувалу.

Таким чином, на сьогодні словосполучення «глава держави» набуло загальносвітового значення.

Виходячи з усього вищенаведеного, можна сказати, що інститут глави держави у своєму розвитку пройшов два етапи: доктринальний (припадає на Епоху Відродження, Реформації і Просвітництва) та юридичний (XIX –

початок ХХІ ст.). У свою чергу юридичний етап розвитку інституту глави держави пройшов трьома періодами: виключно монархічним (1814–1912 рр.), монархічно-республіканським (1912–1990 рр.) і світовим (з 1990 року).

1.3 Місце глави держави в системі органів державної влади

Для того, щоб з'ясувати місце глави держави в системі вищих державних органів (конституційно-правовий статус глави держави – структурний аспект), слід мати на увазі, що означений інститут можна розуміти у широкому та вузькому смислі слова. Інститут глави держави у широкому смислі слова означає орган, що втілює верховну владу в державі. Щодо інституту глави держави у вузькому, власному смислі слова, то, на нашу думку, на сьогодні існує три основні підходи до його визначення, які саме й визначаються структурним аспектом конституційного статусу глави держави. Перший підхід ґрунтується на припущенні, що глава держави є складовою частиною партійної, законодавчої, виконавчої, адміністративної чи судової влади. Другий підхід опирається на ідею, що глава держави є самостійною гілкою влади. Третій – глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов над ними. Щоб зрозуміти, який підхід є більш вірним, слід зупинитися на них більш детально.

Так, перший підхід ґрунтується на ідеях таких видатних філософів як Джон Лок, Шарль Луї Монтеск'є, Імануїл Кант, Семен Десницький, Микита Муравйов та деякі інші.

Зокрема видатний англійський філософ Джон Лок у своїй праці «Два трактати про врядування» одним з перших філософів епохи ранніх буржуазних революцій висунув ідею поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і федеративну: «Законодавча влада – це та влада, яка має право вказувати, як застосовувати силу спільнотворення для збереження спільноти

і її членів. Але через те, що закони, які повинні постійно виконуватись, чинність яких має бути постійною, можуть створюватись за короткий час, то немає потреби, щоб законодавчий орган існував повсякчас, тоді, коли йому нічого робити... Але через те що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання або нагляду за цим виконанням, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів. З цієї причини законодавчу і виконавчу влади часто доводиться розділяти» [158, с. 207].

Розмірковуючи над місцем державця в системі поділу влади, Дж. Лок висуває своє вчення про прерогативу: «Там, де законодавча та виконавча влада не зосереджена в одних і тих самих руках (як це має місце в усіх поміркованих монархіях та вдало сформованих системах урядування), благо суспільства вимагає, щоб деякі речі було залишено на розважливість того, хто має виконавчу владу. Оскільки законодавці не в змозі передбачити наперед та запровадити за допомогою законів усе, що може бути корисним для спільноти, то виконавець законів, тримаючи в своїх руках владу, має, завдяки загальному закону природи, право використовувати її на благо суспільства у багатьох випадках, коли чинний закон не дає жодних вказівок, поки не буде можливості зібрати законодавчий орган і видати відповідний закон... Ця влада діяти на власний розсуд заради суспільного блага, незважаючи на норми закону, а іноді навіть проти нього, є тим, що називається прерогативою» [158, с. 216]. І ще: «...прерогатива не може бути нічим іншим, як дозволом, що його дає народ своїм правителям робити деякі речі на власний розсуд, коли закон мовчить, а іноді й чинити всупереч букві закону заради громадського блага; і коли це зроблено, народ з цим погоджується. Так само, як добрий державець, котрий пам'ятає про виявлену до нього довіру й піклується про благо свого народу, не може мати занадто великої прерогативи, себто права робити благо, так і слабкий та поганий

суверен, що претендує на владу, якою, не керуючись законом, користувалися його попередники, як на прерогативу, що належить йому за титулом і яку він може використовувати на свій розсуд, дбаючи про інтереси, відмінні від громадських, дає народові привід заявляти своє право й обмежувати цю владу, яку, поки вона використовувалася для його блага, народ мовчазно допускав» [158, с. 218].

Аналіз вищенаведеного, а також, враховуючи те, що «...право скликати парламент в Англії у тому, що стосується часу, місця й терміну, є, безсумнівно, прерогативою короля» [158, с. 219], дозволяє нам стверджувати, що Джон Лок вважав державця інститутом, який належить до виконавчої влади.

Ще далі у цьому плані пішов видатний французький мислитель Шарль Луї Монтеск'є. Так, у своєму трактаті «Про дух законів», філософ пише: «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідним є такий стан речей, за якого різні влади могли б взаємно стримувати одна одну... У кожній державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права громадянського. В силу першої влади державець або установа створює закони, постійні чи тимчасові, та відмінняє або ж виправляє існуючі закони. В силу другої влади він оголошує війну або укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, запобігає нашествиям. В силу третьої влади він карає злочини та вирішує зіткнення приватних осіб. Останню владу можна назвати судовою, а другу – просто виконавчою владою держави» [176, с. 289–290]. І ще: «Якщо влада законодавча і виконавча будуть з'єднані в одній особі чи установі, то свободи не буде, так як можна побоюватись, що цей монарх чи сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб тиранічним чином застосовувати їх. Не буде свободи і в тому випадку, якщо судова влада не відділена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднується з законодавчою владою, то життя й свобода громадян опиняться

у владі свавілля, адже суддя буде законодавцем. Якщо судова влада поєднується з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем. Усе загинуло б, якщо б в одній і тій же особі чи установі поєднувались ці три влади: влада створювати закони, влада виконувати постанови загальнодержавного характеру та влада судити злочини чи позови приватних осіб» [176, с. 290–291].

І якщо законодавча влада, за Ш. Монтеस्क'є, повинна належати двопалатному парламенту (зібрання знатних та зібрання народних представників), то «виконавча влада повинна зосереджуватись в руках монарха, так як цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма» [176, с. 295].

Таким чином, як ми бачимо, влада державця у Ш. Монтеस्क'є є також частиною виконавчої влади.

Погляди Ш. Монтеस्क'є поділяє й основоположник німецького лібералізму Імануїл Кант. Зокрема, у своїй праці «Метафізика чеснот» він писав: «У кожній державі існує три влади, тобто загальним чином об'єднана воля в трьох особах (*trias politica*): верховна влада (суверенітет) в особі законодавця, виконавча влада в особі правителя (правлячого згідно закону) та судова влада (присуджує кожному згідно закону) в особі судді» [100, с. 345].

Отже, І. Кант також розглядає інститут правителя як щось, що є частиною виконавчої влади.

Однак були й інші точки зору. Так, видатний російський і український юрист Семен Десницький відносив владу правителя (монарха) насамперед до законодавчої гілки влади. Зокрема, аналізуючи існуючий в Російській імперії поділ влади, він наголошував на наявності таких гілок як законодавча, судова та наказова. Стосовно ж законодавчої влади, то «...цієї влади в Російській імперії, окрім монархів, ніхто у повному обсязі мати не може» [63, с. 72].

Утім такі ідеї не отримали широкої підтримки і вже у XIX – на початку XX ст. ідеї Лока – Монтеск'є – Канта на виключно виконавчий характер влади державця практично повністю захопили світову державно-правову думку. Зокрема, в Росії ці ідеї підтримували декабристи. Так, головний ідеолог «Північної спілки» декабристів Микита Муравйов, знаходячись у в'язниці, стосовно імператора писав: «Він володіє усією Верховною Виконавчою Владою» [70, с. 296]. В самій же Конституції (вона збереглася у паперах І. Пуцина) імператор також розглядався у якості складової частини верховної виконавчої влади як «...Верховний Чиновник Російського Уряду» [70, с. 279].

Ця ж точка зору на главу держави виключно як на главу вищої виконавчої влади була домінуючою і в творах російських дореволюційних юристів. Зокрема П. Міжуєв у своїй праці «Глава держави. Організація вищої виконавчої влади в головних країнах сучасного світу» наголошував: «В усіх країнах сучасного культурного світу верховним представником виконавчої влади є, власне кажучи, одна особа, котра в монархіях називається імператором, царем, султаном, шахом тощо, а в республіках – президентом» [169, с. 15]. С. Котляревський же у дослідженні «Конституційна держава...» вказував: «Два головних органи виконавчої влади виявляються найбільш цікавими для конституційної морфології: глава держави та його міністри» [144, с. 178]. Фактично це означало, що С. Котляревський вважав главу держави інституцією, що належить до виконавчої влади.

Ідея приналежності глави держави виключно до виконавчої гілки влади згодом була закріплена у конституційних законах ряду країн: Австрійська Республіка (глава 1 розділу III Федерального конституційного закону від 10 листопада 1920 року), Австралійський Союз (ст. 61 Конституції від 01 січня 1901 року), Народна Республіка Бангладеш (глава I частини IV Конституції від 04 листопада 1972 року), Беліз (ч. 1 ст. 36 Конституції від

21 вересня 1981 року), Хашимітське Королівство Йорданія (ч. 1 глави 4 Конституції від 01 січня 1952 року), Канада (ст. 9 Конституційного акту 1867 року), Федерація Коморських Островів (глава 1 Основного Закону Федерації Коморських Островів від 23 грудня 2001 року), Ісламська Республіка Мавританія (розділ II Конституції від 12 липня 1991 року), Сирійська Арабська Республіка (секція 1 розділу 2 Конституції від 13 березня 1973 року), Сполучені Штати Америки (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції), Туніська Республіка (ст. 37 Конституції від 01 червня 1959 року), Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка (глава VII Конституції 1978 року), Ямайка (ч. 1 ст. 68 Конституції 1962 року) та ін.

Більше того, навіть ст. 19 Хартії тибетців-вигнанців, яку запропонував правитель Тибету у вигнанні Агван Лобсан Терцин-гіяцо, Далай-Лама XIV передбачила, що виконавча влада повинна зосереджуватись в руках Його Світлості Далай-Лами [436].

Однак, водночас, багато з конституцій світу (наприклад, України, Росії, Франції, Іспанії, Японії та ін.) не відносять главу держави до виконавчої влади. Саме тому далеко не всі дослідники погоджуються з ідеями Лока-Монтеск'є-Канта-Муравйова. Зокрема, відомий апологет російського монархізму Л. Тихомиров прямо визнавав теорію Ш. Монтеск'є шкідливою [300, с. 33]. З гострою критикою означеної теорії виступав відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен, що визначав її як помилкову, адже вона суперечить вимогам елементарної логіки: «Тріада влад Монтеск'є опирається не на один, а на два один від одного відмінних принципи: формальному – при відокремленні законодавчої влади від урядової – та матеріальному – при відокремленні судової влади від тієї та іншої. Одним і тим же терміном – терміном відокремлення влад – визначаються явища різного порядку: відокремлення органів законодавчої та урядової влади та відокремлення функції влади судової від функції інших влад» [44]. Що ж стосується поглядів Ш. Монтеск'є на королівську владу як

на виконавчу, то В. Гессен цілком вірно протиставляє цим ідеям погляди У. Блекстона, котрий вважав, що парламент, як «велика корпорація, політичний корпус країни» складається з короля, світських та духовних лордів і громад; усі ці елементи у сукупності утворюють парламент. Право veto належить королю не як главі виконавчої влади, а як інтегральній частині влади верховної, законодавчої [44].

Утім, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову не вичерпує усього принципу поділу влади. Річ, утім, що, окрім американської моделі, котра й припускає зазначений поділ на три гілки, в Європі (перш за все, у Німеччині) закріпився принцип поділу влади на дві гілки: партійну та адміністративну. Суд в європейських країнах є незалежною інституцією, що підкоряється лише закону, але він не є *владою*.

Щодо самої німецької системи поділу влади, то її особливістю, за словами англійського дослідника К. Дайсона є те, що розвиток німецької системи державної служби (адміністративна гілка влади) відбувається під керівним впливом політичних партій (партійна гілка влади) [385, с. 10–11].

Описуючи ж взаємодію партійної та адміністративної гілок влади, зокрема між політичним та адміністративним аспектами у діяльності органів виконавчої влади, американський політолог Марк Мур вказував на те, що у дещо спрощеному вигляді цей варіант поділу влади може бути представленим наступним чином: політики визначають завдання, а адміністратори їх професійно реалізують, спираючись на власні знання, досвід та навички управління [403, с. 32]. При цьому, за словами іншого американського дослідника Гала Рейні, спроби політиків втручатись у суто адміністративну діяльність без відповідних професійних навичок, як правило, сприяє зниженню рівня ефективності державного управління в цілому [408, с. 8].

Говорячи ж про співвідношення партійної та адміністративної влади у кадровій сфері, слід мати на увазі, що остання здебільшого знаходиться у

підлеглому становищі, на чому, зокрема, наполягав американський дослідник Г. Флейзіг. Саме він виділив шість основних груп чиновників, котрі так чи інакше залежать від тиску партійної гілки влади: 1) працівники, які можуть прийматися на роботу та звільнятися з неї згідно з рішеннями політика. Фактично ці працівники перебувають у найбільш тісному зв'язку з їхніми політичними роботодавцями, і тому виявляють найбільший ступінь залежності від політичного процесу; 2) особи, чиє перебування на посаді потребує політичної конфірмації; 3) особи, які можуть чи прийматися на роботу, чи звільнятися з неї за рішенням політиків, але політик може приймати лише одне з цих двох рішень; 4) особи, які приймаються на роботу політиками на чітко визначений термін; 5) особи, які приймаються на роботу на невизначений термін; 6) особи, які працюють у структурі державної влади, але таким чином, що вони ані приймаються на роботу, ані звільняються з неї політиками [390, с. 110–111].

Щодо місця глави держави в рамках поділу влади на партійну та адміністративну гілки, то в умовах республіки президенти є частиною саме партійної гілки, адже саме партії беруть активну участь у проведенні президентських виборів або безпосередньо (Франція, Україна), або через посередництво парламенту, який, так чи інакше, формується на пропорційній основі (ФРН, Італія).

Усе вищезазначене дозволяє нам стверджувати, що віднесення інституту глави держави виключно до якоїсь однієї гілки влади є не зовсім коректним, а тому слід детально зупинитися на інших підходах щодо його місця й ролі в системі органів державної влади.

Так, другий підхід, як вже зазначалося, ґрунтується на ідеї, що глава держави є самостійною гілкою влади. Означені погляди, зокрема, притаманні таким видатним філософам як основоположник теорії діалектики Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та засновник націоналістичної партії Китаю (Гоміндан) доктор Сунь Ятсен.

Так, зокрема, критикуючи теорію поділу влади Ш. Монтеск'є, Гегель вказує: «Якщо зазвичай говорять про три влади, про законодавчу, виконавчу і судову, то перша відповідає загальності, друга – особливості, але судова влада не є третім моментом поняття, адже її одиничність знаходиться поза зазначених сфер. Саме тому політична держава розпадається на наступні субстанціональні відмінності: а) на владу визначати та встановлювати загальне – законодавчу владу; б) на владу підводити особливі сфери та окремі випадки під загальне – урядову владу; в) на владу суб'єктивності як останнього вольового рішення, владу державця» [43, с. 311].

Окрім Гегеля, владу державця як окремої гілки виділяв і видатний китайський мислитель та державно-політичний діяч доктор Сунь Ятсен. У своїй знаменитій праці «Конституція п'яти влад», він наводив відповідну схему, з якої було видно, що «...в Китаї також була своя конституція – поділ політичної влади на владу монарха, екзаменаційну та контрольну влади» [279, с. 649]. Ця ідея деякою мірою була закріплена в Тимчасовій Конституції Китайської Республіки від 10 березня 1912 року, ст. 4 якої передбачила: «Управління Китайською Республікою буде здійснюватись через Національні збори, Тимчасового президента, Кабінет міністрів і Судову палату» [263, с. 153].

Утім такий підхід практично не закріпився на конституційному рівні в інших країнах, тим більше, що і Гегель, і Сунь Ятсен наголошували на домінуючому становищі державця серед інших гілок влади. Зокрема Гегель вказував на те, що у владі державця «...різні влади об'єднані в індивідуальну єдність» [43, с. 311]. Сунь Ятсен же оперував тим, що «...в руках імператора були зосереджені законодавча, судова і виконавча влада» [279, с. 649].

Виходячи з цього, слід звернутися до третього варіанту визначення місця глави держави в системі органів державної влади, що закріплює постулат, згідно якого глава держави не входить до жодної гілки влади, однак, впливаючи на їхнє функціонування, знаходиться немов би над ними.

Як свого часу зазначав відомий дореволюційний російський юрист М. Лазаревський, визнаючи главу держави як конституційного монарха: «Владу конституційного державця насправді можна визначити як сукупність окремих повноважень, що стосуються здійснення законодавчої, виконавчої і судової влади» [154, с. 123].

Означена концепція певною мірою генетично пов'язана з концепцією королівської влади, сформульованої ще на початку XIX ст. основоположником французького лібералізму Бенджаміном Констаном. Цей автор визнавав поділ виконавчої влади на владу королівську та владу міністерську. Завданням королівської влади, яка визначалася як посередницька і нейтральна, він вважав забезпечення єдності та узгодженості у функціонуванні інших гілок влади. На думку Б. Констана, король, не втручаючись активно в управління державними справами, має відігравати роль «відстороненого посередника» відносно інших гілок. Його відповідна діяльність трактувалася як «запобіжна і така, що виправляє» [343, с. 163].

Деякою мірою з ідеями Б. Констана погоджується основоположник російського лібералізму Б. Чичерін. Так, стосовно місця і ролі глави держави (Б. Чичерін називає його князем) дослідник зазначає: «Влада князя не може увійти в поділ, адже це не гілка влади, а відома її форма», що «...встановлюється для приведення до єдності різних гілок влади, які, утворюючи окремі системи, могли б порушити державну єдність» [334].

Цей постулат сьогодні закріплено в конституціях окремих держав. Зокрема, ст. 44 Основного нізаму про владу Саудівської Аравії, який був затверджений королем Фахдом 01 березня 1992 року, передбачає, що державна влада складається з судової, виконавчої та регламентарної гілки. Король же повинен бути точкою зосередження для усіх цих влад [137, с. 313].

Концепції ж Б. Констана та Б. Чичеріна відповідали досвіду сучасної їм конституційної монархії. Зокрема, окрему «урівноважуючи владу» (окрім

законодавчої, виконавчої та судової) передбачала й ст. 71 Конституційної хартії Португалії 1826 року, коли король, реалізуючі цю владу «слідкує за збереженням рівноваги і гармонії між іншими політичними владами» [343, с. 163].

Іншим, не менш видатним основоположником ідеології домінуючого становища глави держави можна вважати основоположника російського монархізму Л. Тихомирова. У своїй фундаментальній праці «Монархічна державність», він, услід за Б. Чичеріним, висунув ідею т. зв. «Верховної влади». Модернізуючи підхід Б. Чичеріна, Л. Тихомиров висунув ідею вертикального поділу влади на дві гілки: Верховну владу та управительну (чи урядову або державну) владу. При цьому він наголошував на тому, що Верховна влада є єдиною й неподільною, тоді як управительна влада обов'язково розділяється: «Так само як Верховна Влада є єдиною за своїм принципом та не може поєднувати різні принципи так само як і розділятися у своїх проявах. Прояви державної влади можуть бути потрійними: законодавчий, судовий, виконавчий. Цілком зрозуміло, що ці прояви влади виражають роботу однієї ж і тієї сили. Якщо б ми уявили собі державу, у якій існують три незалежні влади, з яких одна встановлює закони, але безсила змусити суд та адміністрацію дотримуватись їх, а інша судить, як їй заманеться, але безсила виразити свій досвід у законодавстві і також безсила змусити адміністрацію виконувати свої постанови, то ми б отримали картину божевільні. Тому зрозуміло, що законодавча, судова й виконавча влади мають сенс лише як прояви однієї і тієї ж сили, котра в законодавстві встановлює якусь загальну норму, а у суді та адміністрації застосовує її до конкретних випадків і виконує рішення. Це розум, совість та воля однієї й тієї ж душі держави, якою є Верховна Влада» [300, с. 43–44]. І ще: «...реальний суб'єкт Верховної Влади – Монарх, народ чи аристократія – містить у собі всю повноту прав та влади, розділяти ж цю повноту на окремі

прояви є можливим лише в органах, котрі можуть підлягати йому» [300, с. 45].

Аналіз поглядів Л. Тихомирова дозволяє нам уявити структуру влади як дворівневу систему. На вищому щаблі знаходиться носій Верховної Влади (Монарх, Народ чи Еліта). Нижче знаходяться гілки державної (управительної) влади: законодавча, виконавча і судова. Утім, на нашу думку, така система страждає відсутністю «середнього ланцюга» і працює виключно в умовах абсолютної монархії, тоді як обмежені варіанти монархії (так само як і республіки) далеко не завжди віддають функції Верховної Влади главі держави.

На Заході (особливо в США) глава держави вважається частиною виконавчої влади. Утім, навіть погоджувачись з цим постулатом, американські вчені наполягають на особливому статусі президента: «Президент є однією з трьох рівнозначних гілок влади, кожна з яких може ефективно протистояти волі іншої. Формально, нема ніякої центральної влади. Управлінські обов'язки розподіляються і домінування влади стає спірним. Однак, на практиці це здійснює президентство, котре виділяється як головний орієнтир для оцінки державного устрою, як воно рухається у часі та просторі» [416, с. 20].

Саме тому, для з'ясування поняття «глава держави», слід звернути увагу не лише на поділ влади, а й на її єдність, яку можна визначити як «конструктивну співпрацю трьох незалежних гілок влади у межах встановлених для всіх без винятку законів та єдину для всієї держави правову систему» [271, с. 153].

На нашу думку, державна влада є єдиною. В минулому єдність державної влади мала персональний характер. Стародавні деспоти, необмежені монархи Середньовіччя і сучасності, фюрер (вождь) нацистської Німеччини, дуче (вождь) фашистської Італії, каудильйо Іспанії та деяких

країн Латинської Америки, довічні президенти зосереджували в своїх руках всю повноту державної влади.

На відміну від персонального, в Новий час затвердився колективістський підхід до єдності державної влади, згідно якого вся влада належить народу.

Зокрема, в Катарі, згідно ст. 59 Конституції, «народ є джерелом влади» [113, с. 329].

Аналізуючи вказане положення з точки зору синергетичної парадигми, для якої, за словами доктора юридичних наук А. Венгерова, «...основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур» [35, с. 39], ми, рухаючись у зворотному напрямку, починаємо розуміти, що влада народу також є трирівневою. Перший, макрорівень, утворює влада народу взагалі. Другий або середній рівень чи мезорівень – безпосередня влада народу та влада держави (державна влада). Безпосередня влада народу виражається, зокрема, у вигляді виборів (зокрема, відповідно до ст. 77 Конституції Катару, орган законодавчої влади (Консультативна рада або Рада шури) на дві третини формується шляхом виборів) або референдуму (згідно ст. 75 Конституції емір Катару може оголосити проведення громадянського референдуму з надзвичайних справ, пов'язаних з національними інтересами. Результати референдуму стають обов'язковими для виконання, якщо вони ухвалені більшістю виборців). І, нарешті, мікрорівень (мезорівня державної влади) утворює влада законодавча, виконавча і судова. Саме поділ на ці гілки влади проголошено ст. 60 Конституції Катару.

Проте це не заперечує її єдності. Аналізуючи співвідношення категорій «поділ влади» та «єдність влади», доктор юридичних наук І. Бачило писав: «Термін “поділ” є тісно пов'язаним з доктриною горизонтальної взаємодії та неминучого протиріччя між гілками влади за їх функціональною ознакою. Єдина державна влада утворює цілісну систему за умови надання кожній із

гілок певного статусу самостійності. Зазначимо, що не “незалежності”. У системі всі елементи пов’язані та взаємозалежні. Кожна з них, прагнучи до суті влади, її повноти, виконує роль противаги відносно інших її складових, зміцнюючи при цьому цілість та єдність системи» [18, с. 115].

Практично те ж саме доводив і відомий філософ О. Зинов’єв, наголошуючи на тому, що в США, зокрема, «...судді певною мірою є законодавцями. Виконавча влада замахується на суд та законодавчі функції. Міжнародні угоди президента, а також призначення президентом людей на посади, у тому числі й у Верховному суді, повинні бути підтвержені сенатом. Президент має право вето на рішення конгресу. Конгрес може висунути обвинувачення федеральним суддям та усувати їх з посад. Законопроект не може стати законом, доки не ухвалюється обома палатами конгресу і не підписується президентом. Верховний суд може оголосити дії законодавчої та виконавчої влади неконституційними.

Але ці ж властивості влади з поділом на три підрозділи можна тлумачити не як засіб обмеження влади, а як показник єдності влади, що внутрішньо є розгалуженим внаслідок поділу функцій» [84, с. 318].

Аналогічна точка зору поділяється й західними вченими. Так, С. Воршоу припускає, що державна влада поділяється саме у межах системи органів державної влади, а не просто між певними автономними функціональними одиницями [439, с. 231–232].

05 жовтня 2005 року Конституційний Суд України також підтвердив ідею щодо несуперечності поділу та єдності державної влади в Україні. Зокрема, у своєму рішенні № брп/2005, він зазначив, що влада народу реалізується як через певні форми безпосередньої демократії, так і «через сформовані у встановленому порядку Конституцією та законами України порядку органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування» [246]. Виходячи ж із того, що у п. 1 самого рішення було зафіксовано: «Влада народу є первинною, єдиною та невідчужуваною» [246],

можна зробити висновок наступного змісту: *«Безпосереднє волевиявлення народу, органи законодавчої, виконавчої, судової влади та органи місцевого самоврядування утворюють єдину систему влади народу»*. Фактично це означає не лише поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову влади, а й їхню єдність в рамках єдиної державної влади.

На цілком слушну думку одного з найвидатніших аналітиків-геополітиків С. Переслегіна, який, розмірковуючи над статусом Президента РФ (глави держави), вважав саме його уособленням єдності різних гілок влади: *«Термін держава вживається... як єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади, що уособлюється постаттю Президента РФ»* [204, с. 561].

Поєднання ж поглядів С. Переслегіна та Л. Тихомирова дозволяє нам уявити структуру влади як трирівневу систему. На макрорівні знаходиться формальний носій Верховної Влади (Народ, Монарх, Еліта). Мезорівень – Держава у єдності її законодавчої, виконавчої, судової, фінансової, регламентарної, установчої та ін. влади. Мікрорівень – Прояви Держави через систему поділу влади (законодавча, виконавча, судова, регламентарна влада тощо).

Саме така система закріплюється й Конституцією України. Так, згідно ч. І ст. 5 Конституції носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, тобто саме він є носієм і формальним суб'єктом Верховної Влади в Україні. Крім того, означена стаття передбачає, що народ здійснює свою владу безпосередньо, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Отже, безпосереднє народовладдя (вибори, референдум), держава та місцеве самоврядування є мезорівнем здійснення влади народом. Відповідно ж до ч. І ст. 6 *«державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову»* [142]. В силу ж того, що законодавча влада не охоплює повністю державну владу, виконавча влада повністю не охоплює державну владу і судова влада також повністю не

охоплює всю державну владу, ці гілки влади є частинами єдиної державної влади і знаходяться на синергетичному мікрорівні народної влади.

Аналізуючи ж місце Президента України, ми розуміємо, що він, як глава держави (яка передбачає, за С. Переслегіним, єдність виконавчої, законодавчої, судової, фінансової влади), знаходиться на синергетичному мезорівні державної влади (влади держави), представляючи державу перед народом.

Виходячи з усього вищенаведеного, ми можемо зробити висновок, що глава держави, *уособлює єдність законодавчої, виконавчої і судової влади*, стоїть над поділом влади і не може належати до жодної з гілок державної влади.

Існує чотири підходи до з'ясування ролі глави держави відносно поділу влади. Перший підхід свідчить: глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, намов би поглинає їх. Такий підхід умовно можна визначити як доцентровий. Інший підхід передбачає, що глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища влада належить іншим органам (законодавча – парламенту, виконавча – уряду тощо). Цей підхід можна визначити як відцентровий. Третій підхід передбачає, що глава держави уособлює виконавчу (іноді – регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу (зазвичай – парламенту). Цей підхід можна умовно визначити як паралельний (паралельно існують виконавча влада на чолі із главою держави і законодавча влада). І, нарешті, четвертий підхід передбачає взагалі єдину систему органів державної влади і глава держави є складовою частиною цієї системи. Такий підхід можна визначити як фрагментарний.

У свою чергу доцентровий підхід також є неоднаковим у різних країнах. Так, в Ватикані ч. 1 ст. 1 Основного Закону передбачає, що «Папа, будучи главою держави Ватикан, очолює законодавчу, виконавчу та судову владу в державі» [384].

Аналогічною є ситуація і в Саудівській Аравії, де король є уособленням єдності судової, виконавчої та регламентарної влади (ст. 44 Основного нізаму про владу).

Водночас, у Кувейті законодавча влада належить еміру (главі держави) та Національним зборам (вищому органу національного представництва) (ст. 51 Конституції), а виконавча – еміру, кабінету (уряду) і міністрам (ст. 52 Конституції).

Практично аналогічною є ситуація в Бельгії, де король, хоча й є носієм виконавчої влади (ст. 37 Конституції), але федеральна законодавча влада належить як королю, так і федеральним палатам: Сенату і Палаті представників (ст. 36 Конституції).

Таким чином, у тому випадку, коли глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснює усі їхні повноваження, ми маємо справу з абсолютно-доцентровою моделлю глави держави (Ватикан, Саудівська Аравія). У тому ж випадку, коли глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснює їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом), ми маємо справу з відносно-доцентровою моделлю глави держави.

Щодо відцентрового підходу, то він також є не однотипним. Так, можна припустити таку модель, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. При цьому, глава держави жодним чином не бере участі в здійсненні повноважень цих гілок влади. Наприклад вважається, що в Японії, згідно конституції, саме імператор є главою держави, але законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Утім припускати, що імператор не бере участі у реалізації законодавчої та виконавчої влади не можна. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 6 Конституції, імператор призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту, а відповідно до ст. 7, він же, за порадою та за згодою кабінету скликає парламент, розпускає Палату представників та

промульгує законодавчі акти. Аналогічною є ситуація в Швеції, де главою держави є король чи королева (ч. I § 5 глави 1 Форми правління), закони видає Риксдаг (§ 4 глави 1), а уряд управляє державою (§ 6 глави 1), тобто законодавча влада належить парламенту, а виконавча – уряду. Водночас, згідно § 1 глави 5 Форми правління, уряд, у випадку необхідності, засідає під головуванням глави держави.

Таким чином, глава держави у будь-якому випадку має можливість реалізувати окремі повноваження у сфері виконавчої влади, а іноді й законодавчої. Саме тому, відцентровий підхід завжди існує у вигляді відносно-відцентрової моделі, коли глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що, утім, не заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади.

Зокрема, саме відносно-відцентрова модель діє сьогодні в Україні. Згідно ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Вищим же органом виконавчої влади, відповідно до ч. I ст. 113 Конституції України є Кабінет Міністрів України. Проте, Президент України, який є главою держави (ч. I ст. 102 Конституції) і формально не належить до жодної з гілок влади має можливість реалізувати повноваження як законодавчої влади: підписує закони (п. 29 ст. 106 Конституції), так і виконавчої влади: скасовує акти Кабінету Міністрів України (п. 16 ст. 106 Конституції).

Що ж до такої можливості, коли вища влада і усі повноваження у сфері законодавства належать парламенту, а вища виконавча влада та усі повноваження у сфері організації виконання законів належать уряду, суди ж також є абсолютно самостійними у сфері судоустрою та правосуддя, а глава держави виконує суто представницькі функції, жодним чином не впливаючи на законодавчу, виконавчу і судову владу (абсолютно-відцентрова модель),

то такий варіант є практично недоречним, адже при цьому нівелюється сама необхідність інституту глави держави.

Паралельний підхід уособлюється в паралельній моделі глави держави. Така модель характерна для США, де законодавча влада належить Конгресу (розділ 1 ст. I Конституції США), а виконавча – президенту США (ч. 1.1 розділу 1 ст. II Конституції). Серед монархій паралельна модель існує, зокрема, в Катарі, де законодавча влада здійснюється Консультативною Радою (ст. 61 Конституції), а виконавча – еміром (ст. 62), який, до того ж є главою держави (ст. 64 Конституції). На пострадянському просторі паралельна модель діє в Туркменістані: законодавча влада зосереджується в меджлісі-парламенті (ст. 59 Конституції), а главою виконавчої влади є глава держави, тобто Президент Туркменістану (ст. 50).

Фрагментарний підхід був характерним, зокрема, для СРСР, де існувала єдина система органів державної влади – рад народних депутатів. При цьому, колегіальний глава держави в СРСР – Президія Верховної Ради СРСР, формувався як складова частина Верховної Ради СРСР, тобто як свого роду фрагмент єдиної системи органів державної влади. На сьогодні фрагментарний підхід, який втілюється у фрагментарній моделі глави держави, існує в деяких соціалістичних країнах, що заперечує поділ влади. Зокрема, в КНР державна влада належить народу (ч. I ст. 2 Конституції), який здійснює її через Всекитайські збори народних представників та місцеві збори народних представників різних рівнів (ч. II ст. 2 Конституції), тобто в КНР існує єдина система органів державної влади. Щодо глави держави, то, на нашу думку, його повноваження здійснюють два органи: Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників та Голова КНР. Щодо першого, то він, згідно ст. 57 Конституції КНР, є постійно діючим органом ВЗНП, а тому він є фрагментом у єдиній системі органів державної влади, а, отже є фрагментарною моделлю глави держави. Проте, Голова КНР також є

такою моделлю, адже не займає якогось окремого місця в зазначеній системі та обирається ВЗНП (ч. І ст. 79 Конституції).

Таким чином, у державному механізмі країни, глава держави є вищим органом державної влади, який стоїть не *між* гілками влади, а *над* ними. Саме так він втілює, уособлює та забезпечує єдність державної влади і злагоджене функціонування її гілок. Особливості ж взаємодії глави держави з представниками гілок влади (парламентом, урядом, судом) складаються залежно від структурного статусу. У цьому випадку глава держави може існувати в рамках абсолютно-доцентрової, відносно-доцентрової, відносно-відцентрової, паралельної та фрагментарної моделі.

Самого ж главу держави можна визначити як *відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни.*

Висновки до Розділу 1

Узагальнюючи результати теоретико-методологічного та історичного дослідження інституту глави держави, яке передбачало визначення поняття інституту глави держави та його статусу, характеристику процесів генезису та еволюції зазначеного інституту, а також встановлення місця глави держави в системі органів державної влади, можна сформулювати такі висновки.

1. Категорія «національний лідер» має два теоретичні втілення залежно від форми правління: *монарх* (в умовах монархії), який передбачає юридичну невідповідальність, спадковість (у більшості країн) та безстроковість і *республікатор* (в умовах республіки), для котрого характерно: юридична відповідальність, виборність та строковість повноважень (в більшості країн). У свою чергу теоретичні конструкти монарх та республікатор мають свої

загальні конституційні втілення: король, князь, султан, емір – монархи, та президент, голова, керівник – республікатори. Конкретним же конституційним втіленням монарха та республікатора стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни. Саме таким чином з'являються Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР, Керівник ІРІ. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Отже, на нашу думку, не слід погоджуватися з точкою зору дослідників, котрі визначають главу держави як родову категорію відносно монарха чи президента. З нашої точки зору, монарх, а тим більше президент є більш широкою категорією, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (як в США), арбітром (Франція), або взагалі мати невизначений конституційно-правовий статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що «президент є главою держави», то це, фактично, означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави.

2. В науці конституційного права категорія «глави держави» розкривається через два поняття: «інститут глави держави» та «статус глави держави». При цьому вони співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус), тобто інститут глави держави розкривається через його статус. Досліджуючи інститут глави держави, слід наголосити, що його можна розглядати як інститут держави і як інститут права (правовий інститут). У останньому випадку інститут глави держави носить міжгалузевий характер, адже є притаманний як конституційному праву (конституційно-правовий інститут глави держави), так і адміністративному (адміністративно-правовий інститут глави держави) та міжнародному (міжнародно-правовий інститут глави держави). Щодо статусу глави держави, то він має три основні виміри: структурний (положення в системі органів), функціональний

(функції, повноваження та відповідальність) та організаційний (формування та припинення повноважень).

3. Інститут глави держави з'явився як результат розвитку інституту державного правителя, законодавство про якого, у свою чергу пройшло три етапи. На першому етапі тим чи іншим чином фіксувалися права, прерогативи й обов'язки правителя держави. І якщо в умовах необмеженої монархії (Східна деспотія чи римська або македонська монархія) повноваженням правителя держави взагалі не приділялася увага, адже вони мали право вчиняти практично будь-які дії, то в умовах обмеженості (насамперед традиціями) влади монарха, такі прерогативи фіксувалися законами. Такий стан справ був можливим насамперед тому, що озброєний народ був здатний захистити існуючі традиції військової демократії. При цьому під народом розумілися не лише нижчі соціальні верства, а й представники родової знаті. Архаїчність же таких законів полягала у тому, що вони не мали якоїсь галузевої спрямованості, адже одночасно регулювали відносини як публічного, так і приватного права. Саме тому цей етап умовно можна визначити як *архаїчно-законодавчий*. Другий етап розвитку законодавства про статус правителя держави, на нашу думку, зароджується на початку XIII ст. На наше переконання, цей період слід назвати *договірним* і починати з 1215 року, коли в Англії була прийнята Велика Хартія Вольностей. Цей акт можна цілком визнати своєрідним конституційним договором між королем та йому підлеглою знаттю. Саме на цей період припадає поява своєрідних конституційних договорів, відомих під назвами «Родомська конституція» або «Конституція Пилипа Орлика». Третім етапом еволюції законодавства про статус правителя, який триває й донині, є *конституційний*. Саме в цей період порядок формування і компетенція правителя держави стали фіксуватися в писаних конституціях. Зазначений етап розпочався у 1787 році, коли була прийнята перша писана конституція

сучасної цивілізації – Конституція США. Згодом же було конституційно закріплене саме словосполучення «глава держави».

4. Головним чинником, що вплинув на появу інституту глави держави став початок Епохи відродження, коли вперше починають розділятися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами. Розділ категорій «суспільство» і «держава» призвів до появи самого словосполучення «глава держави», яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. Утім, словосполучення «глава держави» довгий час не отримувало свого юридичного закріплення і до падіння Наполеона I Бонапарта про нього на законодавчому рівні взагалі не згадувалось. Після ж повалення I Імперії у Франції до влади повернулися повалені Великою Французькою буржуазною революцією Бурбони. Саме їм людство зобов'язане юридичному закріпленню глави держави. У своєму розвитку інститут глави держави пройшов три етапи: виключно монархічний (XIX ст.), монархічно-республіканський (XX ст. до 1990-х років) і світовий (з 1990-х років).

5. Як інститут, що не входить до жодної гілки державної влади, глава держави посідає важливе місце в системі органів державної влади і виконує притаманну лише йому функцію верховного представництва держави як всередині країни, так і за її межами.

6. Залежно від місця глави держави в системі органів державної влади можна виділити п'ять основних моделей конституційно-правового статусу глави держави: абсолютно-доцентрову, відносно-доцентрову, відносно-відцентрову, паралельну та фрагментарну. Першу з них представляють глави тих держав, які, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснюють усі їхні повноваження. Здебільшого така модель притаманна абсолютним монархіям (Ватикан, Саудівська Аравія). Другу – глави тих держав, де вони, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснюють їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом). Це

можуть бути як дуалістичні (Кувейт), так і парламентарні (Бельгія) монархії. Третю – глави держави, котрі уособлюють єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що, утім, не заперечує можливості того, що глава держави може реалізовувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади. До таких держав можуть належати як парламентарні монархії (Швеція, Японія), так і республіки (Україна, Росія, Франція). Четверту – глави держав, що уособлюють виконавчу (іноді – регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу (зазвичай – парламенту). Така модель здебільшого характерна як для президентських республік (США, Туркменістан), так і для дуалістичних монархій (Катар). І п'яту представляють глави держави, котрі є складовою частиною єдиної системи органів державної влади. Здебільшого така модель є характерною для ідеократичних республік (СРСР, КНР, СРВ, Куба).

РОЗДІЛ 2

ВЗАЄМОВПЛИВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ ТА ФОРМИ ДЕРЖАВИ

2.1 Взаємозалежність конституційно-правового статусу глави держави та форми правління. Відповідальність глави держави

Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави.

Виходячи з сучасної теорії держави і права форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму.

Загальновідомо: форма правління, як один з елементів форми держави, відповідає на питання: хто або що править у державі. Загалом сучасне державознавство розуміє під формою державного правління «спосіб організації державної влади, який засвідчує взаємозв'язки між вищими органами держави, насамперед між органами законодавчої і виконавчої влади, та особливості статусу глави держави» [344, с. 295]. Проте таке визначення є занадто широким. Річ у тім, що взаємозв'язки між парламентом і урядом (органи законодавчої та виконавчої влади) аж ніяк не характеризують ту чи іншу країну як монархію або республіку. Фактично такий розподіл відбувається виключно виходячи із статусу глави держави.

Утім, далеко не всі дослідники підтримують поділ форми правління на монархію та республіку. Так, можна згадати американського політолога Б. Пауела, який, поєднуючи форму правління та законодавче представництво, виділяє три основні типи конституційного устрою демократичної державної влади (абсолютна монархія априорі не визнається демократичною): президентські системи – *presidential systems* (США, Чилі, Франція, Венесуела, Філіппіни), мажоритарно-парламентська система – *majoritan-*

parliamentary systems (Канада, Індія, Японія, Ірландія, Австралія, Велика Британія, ФРН) та представницько-парламентські системи – *representational-parliamentary systems* (Австрія, Швеція, Данія, Бельгія, Італія, Норвегія, Нідерланди) [407, с. 61–62].

Досить відомою є також пропозиція українських науковців, котрі вважають, що протилежністю монархії слід вважати поліархію [5, с. 206]. При цьому, фактично вони виділяють, за аналогією з республікою, парламентську поліархію, президентську поліархію та змішану поліархію [5, с. 216–222].

Проте, на нашу думку, означений поділ форми правління на монархію та поліархію є занадто абстрактним, адже, замість чіткого та конкретного критерію розподілу усіх форм правління – статусу глави держави, пропонується інша підстава для класифікації – кількість суб'єктів, від якої походить влада (монархія – від одного, поліархія – більше, ніж один).

При цьому категорія «більше одного» ставить перед нами досить багато непростих запитань. Зокрема, до якої форми правління належать співправителі Стародавнього світу (Спарта, в якій було два царі або Римська республіка, яка знала правління двох консулів), Середньовіччя (Священна Римська імперія Германської нації, яка опиралася на дуумвірат Папа – імператор), Нового часу (спільне правління двох царів в Московському царстві Петра I та Івана V) тощо.

Саме тому, на нашу думку, офіційно визнане вітчизняною юриспруденцією розуміння форми правління як спосіб організації державної влади, що засвідчує особливості статусу глави держави є найбільш прийнятним. Виходячи з цього, й можна виділити дві основні форми правління: монархію і республіку.

Для монархії характерними є припущення, згідно якого влада монарха вважається такою, що не походить від будь-якого іншого органу влади чи виборчого корпусу, як це притаманне республіці. Вважається, що монарх

владарює за власним правом і формально визнається джерелом усієї державної влади. Все законодавство та державне управління зазвичай не може оминати монарші прерогативи. Свого часу відомий дореволюційний російський юрист В. Гессен зазначав: «Монархічна держава, як така, не може мати – ані у сфері законодавства, ані у сфері управління – легальної волі, що водночас не була б легальною волею монарха» [44].

На сьогодні ж під монархією розуміється така форма правління, за якої «формально спадкоємний одноосібний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими» [292, с. 214]. Утім таке визначення є також занадто широким, адже може існувати так звана «республіканська» чи «виборна» монархія, за якої монарх обирається на певний термін. Так, відповідно до ст. 51 і 52 Конституції ОАЕ голова Вищої Ради Федерації – раїс, обирається вказаною Радою, що складається з правителів усіх семи еміратів, з числа своїх членів строком на п'ять років. Фактично еміри та шейхи ОАЕ можуть закріплювати ту чи іншу особу у якості раїса довічно, але такі вибори відбуваються все ж таки кожні п'ять років, а тому в умовах монархічної держави глава держави може не лише обиратися, але й обиратися на певний період. Саме тому, на нашу думку, головною відмінністю монархії від республіки є не виборність або спадкоємність, чи безстроковість або строковість його повноважень, а наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими.

Отже, на думку автора дисертації, *монархія* – це така форма правління, за якої не передбачається настання юридичної відповідальності для глави держави.

До XIX ст. це положення не було абсолютним, адже історія знає суд та страту королів Карла I та Людовіка XVI. З XIX ст. монарх став визначатися як глава держави, що не несе відповідальності за свої дії і принцип

невідповідальності монарха став практично загальновизнаним у світовому конституційному законодавстві.

Однак, з цього правила є виключення. Так, ст. 49 Конституційного Акту Тонга передбачає, що «протизаконно притягувати Короля до суду за його провини без згоди Кабінету» [381]. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що, у випадку згоди кабінету, короля Тонга можна притягти до відповідальності. На практиці ця норма не може бути реалізованою через те, що сам кабінет, згідно ст. 51, формується королем, а його члени перебувають на своїх посадах до тих пір, поки цього бажає монарх.

Таким чином, не зважаючи на наявність в історії випадків притягнення королів до відповідальності, існуюча конституційна практика пішла шляхом закріплення принципу непідсудності монарха, його юридичної невідповідальності.

На відміну від монархії, де глава держави завжди є невідповідальним, в умовах республіки на нього може покладатися юридична відповідальність. Саме тому автор дисертації вважає, що під *республікою* слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність.

На сьогодні є відомими лише дві процедури притягнення республіканського глави держави до юридичної відповідальності: імпічмент та зміщення його з посади за ініціативою парламенту на основі результатів референдуму, який можна визначити як *відзив* глави держави.

Щодо імпічменту, то він визначається як «...процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках вчинення ними певних злочинів» [337, с. 666].

В США найчастіше процедура імпічменту стосується федеральних суддів [337, с. 666]. Проте США знають випадки, коли імпічмент намагалися проголосити президенту країни. Мається на увазі спроба імпічменту 42-му Президенту США Б. Клінтону за брехливі свідчення під присягою, котра, як

відомо, успіху не мала. Утім, в історії США були й інші випадки реалізації означеної процедури. Так, ще у 1867 році до відповідальності у порядку імпічменту було притягнуто президента Е. Джонсона, якого обвинуватили у тому, що він, у порушення положень про продовження перебування на посаді, спробував звільнити з посади військового міністра Е. Стентона. Для притягнення Е. Джонсона до відповідальності не вистачило семи сенатських голосів [354]. Намір притягти до відповідальності у порядку імпічменту президента Р. Ніксона не було реалізовано, адже останній сам подав у відставку. Така ситуація дозволила американському дослідникові Едварду Корвіну припустити, що імпічмент взагалі перестав бути «ефективною зброєю в руках свободи» [383, с. 333].

В Україні ж, згідно ст. 111 Конституції, імпічмент може бути проголошеним Президенту України лише у випадках, коли останній вчиняє злочин: наприклад, державну зраду.

Проте з реалізацією цього виникли певні правові проблеми, які насамперед були пов'язані із роллю Верховного Суду України у процедурі імпічменту. Як відомо, цей орган дає висновок «...про те, що діяння, в яких обвинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину» [142] (ч. 6 ст. 111 Конституції України). У цьому випадку довгий час було незрозуміло, чи Верховний Суд визнає президента злочинцем, чи ні. Якщо визнає, то до моменту усунення його від влади (ч. 5 ст. 111 Конституції України), країною керує офіційно визнаний злочинець. Якщо ж ні, то й тут виникає низка проблем, адже злочинця слід судити. При цьому першою проблемою була можливість визнання судом першої інстанції экс-президента невинуватим у злочині, який йому інкримінувала Верховна Рада задля дострокового припинення повноважень глави держави. Друга проблема полягала у відсутності правового врегулювання питань, пов'язаних із правом экс-президента вимагати відновлення його на посаді в порядку реставрації.

Намагаючись вирішити деякі з них, 47 народних депутатів звернулися за роз'ясненням до Конституційного Суду України. 10 грудня 2003 року цей орган виніс рішення № 19-рп, де у п. 1.2 зазначив, що «...конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи» [247]. Тим самим проблема стосовно визнання глави держави офіційно визнаним злочинцем, відпала. Проте інша проблема залишилась і ще потребує свого вирішення. На нашу думку, інститут реставрації в Україні є недоречним, хоча певна компенсація такому екс-президенту повинна передбачатися.

В більшості конституційних актів світу значна роль в процедурі імпічменту належить парламенту та вищим судовим органам.

Щодо парламенту, то існує, принаймні три основні моделі притягнення ним до відповідальності вищих посадових осіб. Перша з них полягає у тому, що весь процес реалізації відповідальності президента проходить у парламенті, а після його закінчення можуть тривати процеси в судах загальної юрисдикції. Саме ця модель існує в Індії, де, згідно із ст. 61 Конституції, право розпочати процедуру імпічменту належить як Народній Палаті, так і Палаті Штатів. При цьому, якщо Народна Палата 2/3 голосів розпочинає процедуру імпічменту, то інша палата розслідує справу і більшістю в 2/3 голосів вирішує питання про винуватість президента.

Друга модель полягає у тому, що парламент чи палата парламенту обмежуються лише висуненням обвинувачення. Проте сама справа вирішується органом конституційної юстиції, який реалізує вже конституційно-правову відповідальність, усуваючи з посади главу держави. Таке положення, зокрема, передбачається ст. 61 Основного Закону ФРН.

Згідно третьої моделі парламент чи палата парламенту виступають лише як інстанції обвинувачення, а справа щодо відповідальності вирішується судовим органом, який спеціально створюється парламентом із

свого середовища. Причому цей орган реалізує не тільки конституційну, а й, у випадку необхідності, кримінальну відповідальність, діючи вже як звичайний суд.

Прикладом реалізації цієї моделі до лютого 2007 року була, зокрема, Франція, у котрій, для вирішення питання про відповідальність Президента Республіки існувала Висока палата правосуддя. Згідно тодішньої редакції ст. 68 Конституції Франції, Президент Республіки ніс відповідальність перед Високою палатою правосуддя за здійснені при виконанні своїх обов'язків вчинки лише у випадку їх кваліфікації як державної зради. При цьому обвинувачення виносили обидві палати парламенту однаковою рішенням, яке приймалося ними відкритим голосуванням і абсолютною більшістю голосів своїх членів [136, с. 47].

Проте, 23 лютого 2007 року це положення було відмінено відповідним Конституційним законом № 2007-238 і на сьогодні парламент лише ухвалює рішення про усунення Президента Республіки з посади (ст. 67 Конституції) [137, с. 61], не створюючи якихось судових органів.

Однак, як вже зазначалося, окрім парламенту, значну роль у процедурі імпічменту відіграють суди, участь яких передбачає, принаймні три основні типи процедур.

Відповідно до першої процедури, імпічмент ініціює парламент, потім справа президента, проти якого висунуто обвинувачення, передається до вищого суду країни, де перевіряється конституційність самого обвинувачення. Після цього рішення про усунення приймається знов-таки парламентом. Таке становище існує в республіках СНД, у тому числі і в Україні.

Відповідно до другої процедури справи з подібних звинувачень зазвичай розглядаються спеціально утвореними судами країн. При цьому виключне право винесення обвинувачення перед таким судом має лише парламент або одна з його палат. Окрім того, парламент може відігравати

більш-менш важливу роль у призначенні членів такого суду. Так, згідно ст. 49 Конституції Греції, Президент Республіки позбавляється відповідальності за будь-які дії, за виключенням державної зради або умисного порушення Конституції. У тому випадку, коли рішення про імпічмент приймається відповідною більшістю голосів загальної кількості депутатів, Президент Республіки постає перед спеціальним судом, який засідає під головуванням Голови Ареопагу (Верховного касаційного суду). До його складу входять дванадцять суддів, яких обирають за допомогою жеребкування з числа різноманітних апеляційних суддів та їх голів. З моменту ж притягнення до суду президент країни утримується від виконання своїх обов'язків.

Щодо третьої процедури, то обвинувачення глави держави розглядаються звичайним вищим судом країни. Обвинувачення ж виносяться лише парламентом. Така система існує в ФРН, де Бундестаг чи Бундесрат, згідно п. 1 ст. 61 Основного закону, можуть порушити перед федеральним Конституційним судом обвинувачення проти федерального президента.

Третя процедура існує і в країнах Азії. Так, зокрема, 12 березня 2004 року Національні Збори Республіки Корея, обвинувативши президента країни Но Му Хена в «...порушенні закону про вибори, корупції серед його помічників та неспроможності оживити економіку, яка знаходиться у стані занепаду» [128], призупинили його президентські повноваження. Однак, 14 травня 2004 року члени Конституційного Суду Республіки Корея вирішили, що «...рішення парламенту про усунення від влади президента країни було неправомочним і повноваження Но Му Хена повинні бути відновленими» [277].

Саме тому не можна не погодитись з думкою тих, хто вважає, що «...наближеність процедури імпічменту до судового процесу є ознакою правової процедури, що гарантує найбільш об'єктивний розгляд навіть за наявності суттєвих політичних підстав» [148, с. 99].

На відміну від імпічменту, який є варіантом насамперед юридичної відповідальності глави держави, в деяких країнах існує ще такий спосіб дострокового припинення його повноважень як відзив. За його допомогою президент притягується до політичної відповідальності. Так, законодавство Австрії та Словаччини передбачає відзив президентів цих країн за допомогою народного голосування.

Ініціатором питання про дострокове усунення з поста президента Австрійської Республіки, згідно п. 6 ст. 60¹ Федерального конституційного закону Австрії, виступає нижня палата парламенту – Національна рада, котра більшістю у дві третини голосів депутатів приймає рішення про скликання Федеральних зборів (спільного засідання палат) для оголошення народного голосування стосовно відзиву президента (рішення Національної ради є підставою для призупинення виконання президентом його обов'язків). Остаточне рішення щодо президента приймається на референдумі. Якщо в результаті народного голосування пропозиція про усунення Федерального президента з посади буде відхиленою, президент буде вважатися переобраним на новий термін, а Національна рада – розпущеною.

В Словаччині вся процедура відзиву президента також проходить у парламенті – пропозиція про відзив вноситься абсолютною більшістю усіх депутатів, а остаточне рішення стосовно винесення питання щодо відзиву приймається більшістю у 3/5. Після цього, згідно п. 1 ст. 106 Конституції Словацької Республіки, голова Національної ради Республіки оголошує народне голосування про відзив президента.

На думку відомого російського державознавця Н. Шишкіної, «...приводом для висунення питання про політичну відповідальність президента може служити його діяльність, яка, з точки зору депутатів, спрямована на усунення демократичного конституційного ладу, на обмеження суверенітету або проти територіальної цілісності країни тощо (слід, однак, ще раз наголосити – дії президента у даному випадку ніяк не

пов'язані з порушенням конкретних норм конституції або інших законів» [351].

Іншим, не менш важливим чинником, який впливає на конституційно-правовий статус глави держави і стосується форми правління є організаційний статус самого глави держави.

Зокрема, в умовах монархії саме в рамках організаційного статусу можна виділити чотири основні способи монархічного правління: династичний (монарх успадковує владу в порядку кривного споріднення в рамках відповідної династії від попередників), представницький (монарх є номінальним главою держави, що здійснює свої повноваження через свого представника – реального главу держави), виборний (глава держави обирається з числа монархів) та теократичний (глава держави є духовною особою та обирається за релігійними канонами).

При цьому, більшість монархій світу є династичними, тобто монарх успадковує владу в рамках певної династії за кривним спорідненням. У свою чергу система спадкування також знає два різновиди. Перший різновид передбачає визначення спадкоємця. У такому разі передбачається три загальновідомі системи престолонаслідування: салічна, кастильська та скандинавська. Щодо австрійської системи престолонаслідування, то, на нашу думку, вона є лише специфічним різновидом кастильської системи.

Проте поділ усіх систем спадкування трону на кастильські, салічні та скандинавські не вичерпує усі класифікації систем престолонаслідування, на що свого часу звернули увагу Ю. Коломієць [106, с. 64] та В. Чиркін [333, с. 270], які, зокрема, виділили ще такі системи престолонаслідування як *мусульманську*, коли трон успадковує по суті, не визначена особа, а «шляхетна» правляча сім'я (частина династії), котра вже сама вирішує, хто саме з найближчих родичів покійного короля (не обов'язково син) сяде на звільнений трон (Катар, Кувейт, Саудівська Аравія та ін.) та *племінну*, коли король розглядається як головний вождь племені, а його спадкоємця

визначає племінна рада, що складається із численних синів покійного і очолюється як особою чоловічої статі, так і жінкою. Зокрема, в Свазіленді на чолі племінної ради стоїть королева-мати, що свідчить про залишки там елементів матріархату.

Утім, виділення, поряд із салічною, кастильською та скандинавською, мусульманської та племінної системи спадкування трону є не зовсім коректним, адже, зокрема, Ю. Коломієць, звертаючись до мусульманської системи, не дуже вдало наводить приклади. Так, у Катарі, згідно ст. 9 Конституції 2005 року, Законного Спадкоємця призначає сам емір (а не «шляхетна» правляча сім'я) з числа членів правлячої династії чоловічої статі. Це ж передбачається і Конституцією Кувейту 1962 року, де ч. 3 ст. 4 дозволяє еміру призначати Законного Спадкоємця. Щодо Саудівської Аравії, то «шляхетна» правляча сім'я дійсно свого часу впливала на спадкування трону. Так, у березні 1958 року група принців-Саудидів на чолі з Фахдом ібн Абу ал-Азізом передала королю Сауду IV ультиматум, вимагаючи передати всю повноту влади його молодшому брату Фейсалу. Спроба не вдалася, але останнього 31 березня 1958 року було призначено прем'єр-міністром. Вдруге така спроба була здійснена у березні 1964 року, коли 68 принців знову зажадали від короля передачі влади Фейсалу. Сауд був змушений підкоритися і 4 листопада зрікся трону. Королем став Фейсал II. Після його вбивства у 1975 році королем став Халід II, а в 1982 році – Фахд I. Саме цей король прийняв Основний нізам про владу, п. «с» ст. 5 якого закріпив положення стосовно того, що свого спадкоємця вибирає сам король. Це положення фактично нівелювало на конституційному рівні роль «шляхетної» правлячої сім'ї. Якщо ж такий вплив залишився, то це існує виключно на рівні звичаїв.

Утім в окремих конституціях з названих держав інститут правлячої родини існує. Зокрема ст. 14 Конституції Катару передбачає формування еміром «Правлячої Сімейної Ради» з числа членів правлячої династії. Проте

повноваження означеної Ради обмежується лише визнанням того факту, що трон еміра є вакантним у випадку його смерті або недієздатності. Призначити ж Спадкоємця або оголосити Спадкоємця еміром Рада не має права (ст. 15 Конституції Катару).

Єдина країна, що на конституційному рівні регулює можливість правлячої родини впливати на інститут Спадкоємця, є Оман. Основний Закон Султанату Оман у ст. 6 передбачив, що, протягом трьох днів, коли трон султана стає вакантним, Правляча Сімейна Рада повинна визначити того, кому буде належати Трон.

Але, виділивши означені системи спадкування трону вчені привернули нашу увагу до іншого виміру престолонаслідування: розглянути питання не з точки зору того, *хто визначається спадкоємцем?*, а з точки зору того, *хто (або що) визначає спадкоємця?*

У даному випадку також можна говорити про три системи престолонаслідування. У вищезазначених мусульманських країнах (Саудівська Аравія, Катар, Кувейт) спадкоємця, відповідно до Основних законів, хоча б формально призначає владарюючий монарх – король чи емір. Відомий білоруський конституціоналіст М. Чудаков визначив таку систему престолонаслідування *петровською* (на честь російського імператора Петра I, який першим вирішив самостійно призначати своїх спадкоємців) [335, с. 408]. У тому ж випадку, коли для призначення спадкоємця створюється спеціальний орган (як в Омані), то таку систему престолонаслідування можна назвати *органічною*.

Окрім Омани така система діє в Камбоджі та деяких інших країнах. Зокрема, в Королівстві Камбоджа, відповідно до ст. 13 Конституції новий король обирається Королівською Тронною Радою у складі Голови Національних Зборів, Голови Сенату, їх заступників, прем'єр-міністра та Патріархів буддистських общин Моханікай та Дхаммают не пізніше семи днів після смерті попереднього короля.

I, нарешті, у тому випадку, коли порядок визначення спадкоємця регламентується на рівні спеціального закону (відповідні положення конституції чи спеціальний закон про престолонаслідування), а не віддається на волю правлячих монархів або спеціальних органів, то таку систему престолонаслідування умовно можна визначити як *сетлементову* (Act of Settlement – Закон про престолонаслідування в Англії 1701 року). Так, у Князівстві Монако ст. 10 Конституції передбачає: «Спадкування трону, вільного унаслідок смерті або зречення, відбувається прямою та законною низхідною лінією нащадків правлячого князя у порядку первородства, з пріоритетом за чоловічою низхідною лінією того ж рівня споріднення» [120, с. 591].

На відміну від монархії, для республіканської форми правління важливим є не лише організація та проведення виборів, а й строки повноважень, надані главам держави. Як цілком слушно зазначав американський політолог Річард Броуді: «Час міцно зв'язаний із президентською репутацією серед громадськості» [365, с. 83].

Щодо виборів глави держави, то в умовах республіканського правління існує лише три способи їхнього проведення: прямий, непрямий та внутрішньо-парламентський.

Зокрема, прямий спосіб виборів глави держави передбачається конституціями президентських та змішаних республік. Як приклад, можна згадати Україну, де, згідно Конституції (ч. I ст. 103) та Закону «Про вибори Президента» (ч. 1 ст. 1), Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Аналогічною є ситуація і в інших змішаних (Франція, Росія, Беларусь, Австрія, Ірландія, Ісландія, Венесуела тощо) та президентських (Бразилія, Аргентина, Індонезія, Туркменістан тощо) республіках.

В Ісландії, Конституція якої визначає її як республіку з парламентарною формою правління (ст. 1), президент також обирається народом (ст. 3), що дозволяє нам стверджувати про змішаний характер системи республіканського правління в цій країні. Зокрема він обирається прямим таємним голосуванням осіб, які мають право брати участь у виборах до парламенту. Кандидатура особи, яка висувається на посаду президента, повинна бути офіційно запропонована не менш ніж 1500 і не більш ніж 3000 виборців. Якщо кандидатів декілька, законно обраним є той, хто одержав більшість голосів. Якщо ж балотується лише один кандидат, він вважається законно обраним без голосування. Президент обирається на строк чотири роки (ст. 5–6 Конституції).

Щодо президентських республік, то більшість з них також передбачають загальні та прямі вибори президента. Так, в латиноамериканських державах президент республіки також обирається шляхом прямого голосування. Більшість з латиноамериканських країн додержуються мажоритарної системи абсолютної більшості. Це означає, що для перемоги необхідно одержати більше половини відданих на виборах і визнаних дійсними голосів. Якщо жоден з кандидатів не набрав достатнього числа голосів, то передбачається проведення другого туру голосування, в якому беруть участь два кандидати, що одержали відносну більшість голосів. У другому турі голосування переможцем оголошується кандидат, який одержав більше голосів, ніж його суперник, тобто діє мажоритарна система відносної більшості. Разом з тим, окремі латиноамериканські країни, враховуючи складність організації і дорожнечу, не вдаються до другого туру голосування. Вони використовують систему остаточних виборів президента національним конгресом. Разом з президентом республіки обирається за тією ж самою формою і з застосуванням тієї ж виборчої системи і віце-президент республіки. Посада віце-президента існує в Домініканській Республіці,

Нікарагуа, Сальвадорі, Гватемалі, Аргентині, Болівії, Еквадорі, Уругваї і в деяких інших країнах.

Наприклад, в Бразилії одночасно з главою держави обирається і віцепрезидент; його кандидатура реєструється разом з кандидатурою президента, і балотуються вони в парі (§ 1 ст. 77 Конституції).

На відміну від латиноамериканських республік президентська республіка в США в силу історичних та політико-правових причин опирається на непрямі вибори президента, тобто його обирають за декілька етапів. Під час першого етапу шляхом загальних виборів обирають електорів (виборщиків). На другому етапі електори висловлюють свою компетентну думку на користь того чи іншого кандидата. За такої процедури легітимації президентської влади думку виборців ніби враховано опосередкованим способом, хоча обрання того чи іншого електора вже визначає, якому з кандидатів буде віддано перевагу.

Ця модель дещо ускладнює процедуру обрання, але наявність додаткових труднощів гарантує президентство від випадкового емоційного вибору. Адже остаточне рішення залежить від компетентних електорів. Їхній професіоналізм і висока громадянська відповідальність можуть стати надійною перепорою на шляху випадковості й спрощення.

Інститут виборщиків виник внаслідок того, що першочерговим завданням для батьків-засновників було забезпечення легітимності президентської влади в США. Необхідно було забезпечити прийняття громадськістю цього інституту, його глави, його повноважень і встановити впорядковану передачу влади від одного президента до іншого. Колегія виборщиків і була створена для того, щоб звести до мінімуму можливості майбутніх президентів шляхом підкупу, інтриг або сили довічно обіймати свою посаду. Тим самим була створена не просто одноосібна, але й сильна президентська влада, не залежна від парламенту. Це стало можливим тому, що обговорення конституційних положень відбувалося під головуванням

Дж. Вашингтона, у котрому більшість американців вбачала першого президента і була готова покладатися на його судження й точку зору. Зрозуміло, що були і супротивники запровадження інституту президента – республіканці. Їхнім лідером виступав майбутній третій Президент США Томас Джефферсон, відомий своїм прихованим стилем керівництва країною. Зокрема, саме останні попереджали про небезпеки централізованої влади, постійної армії, потужної виконавчої влади, про націоналізацію політики, тобто, на думку американського дослідника Джеффри Туліса, вони виступали проти прийняття конституції. Їхні ж опоненти – федералісти, навпаки, захищали переваги тих положень, проти яких виступали республіканці [422, с. 134–135]. Універсальною знахідкою для усіх прихильників республіканської форми правління (як федералістів, так і їхніх супротивників) стала доктрина поділу влади, за якою законодавча влада передавалася Конгресу США, виконавча – президенту, а судова – американським судам на чолі із Верховним Судом США.

У відповідності з повноваженнями, передбаченими Конституцією, Конгрес США визначає єдиний для всіх штатів день виборів президента і віце-президента країни – перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року, тобто з періодичністю в чотири роки.

Президентом США може бути обраний громадянин Сполучених Штатів, який народився в цій країні, прожив у ній не менше 14 років і досяг на момент обрання 35-річного віку. Ті ж вимоги пред'являються й до особи, що обирається на пост віце-президента США. Конституція США не передбачає вищої вікової межі для осіб, що обираються на пости президента і віце-президента.

Процедура висунення кандидатів в президенти і обрання президента також багато в чому обумовлена двояким характером його влади. Спочатку творці Конституції припускали, що Колегія виборщиків, тобто орган, якій формується кожні чотири роки для обрання президента з представників від

усіх штатів при домінуванні великих штатів, «висуватиме» п'ять кандидатів, а остаточний вибір буде робитись Палатою представників. Замість цього до початку 1800-х років політичні партії вже могли набирати більшість голосів в Колегії виборщиків для своїх кандидатів, тим самим створивши нинішню систему домінування партій. До 1830-х років законодавчі органи штатів поступилися повноваженнями з обрання виборщиків народу штату, поставивши голосування за президента на народну основу.

Президентські вибори 2000 року, під час яких Джордж Буш-молодший переміг Альберта Гора за кількістю голосів, поданих членами колегії виборщиків, незважаючи на те, що А. Гор набрав більш ніж на півмільйона більше голосів виборців, викликали безліч спорів відносно того, чи є сьогодні Колегія виборщиків адекватним механізмом виборів.

Саме тому деякими вченими і політичними діячами США висловлюються пропозиції щодо зміни і навіть скасування інституту колегії виборщиків [310, с. 328]. До того ж цей інститут викликає нарікання з тієї причини, що партія, чий список одержав найбільшу кількість голосів, забирає всіх виборщиків від даного штату, що призводить до різкої диспропорції між числом виборців, що голосували за списки виборщиків, і числом виборщиків, які голосували за кандидатів у президенти. Так, з 13 президентів другої половини ХІХ ст. 7 було обрано меншістю виборців, але більшістю виборщиків завдяки вмілому розподілу останніх по округах [73, с. 74].

Однак усі спроби замінити непрямі вибори успіху не мали. Остання за часом ініціатива була зроблена у 1979 році, коли сенатор Б. Бейх подав поправку до Конституції США, підтриману президентом Дж. Картером. Але розуміння в Сенаті вона не знайшла. Свою роль відіграли сила традицій і небажання змінювати в цілому налагоджений механізм проведення виборів. Навіть уже згадувана нами конфліктна ситуація на президентських виборах 2000 року не вплинула на виборчу систему Сполучених Штатів.

На відміну від президентських та змішаних республік, у абсолютній більшості парламентських та соціалістичних республік президент обирається шляхом багатоступеневих (найчастіше двоступеневих) виборів. При цьому, парламентські республіки тяжіють до представницьких органів, сформованих на пропорційній основі, яка пояснюється необхідністю формування партій, їхньому зміцненню, більш чіткому формулюванню цілей партійних програм, а також політичної згуртованості виборців. Проте супротивники пропорційної системи наголошують на тому, що пропорційне представництво зовсім не обов'язково приводить до політичної рівності, а саме широке партійне представництво призводить до збільшення кількості конфліктів у парламенті та зниженню ефективності законотворчої діяльності.

Щодо організації виборів, то й тут воля виборців при багатоступеневих виборах опосередковується, в основному, загальнонаціональною представницькою установою – парламентом. У цій системі обрання президента можна виділити три варіанти.

Перший варіант. Президент обирається парламентом, в голосуванні беруть участь тільки депутати, ніхто інший до цієї процедури не допускається. Такий порядок обрання президента прийнятий, наприклад, в Греції, Латвії та деяких інших. У відповідності із ст. 32 Конституції Греції обрання парламентом Президента Республіки здійснюється шляхом відкритого голосування на спеціальному засіданні, яке скликається главою парламенту не пізніше ніж за місяць до закінчення строку повноважень діючого Президента Республіки. Строк повноважень президента – п'ять років. Переобрання однієї тієї ж особи на посаду президента дозволяється лише один раз. Президентом Республіки може бути обраний грецький громадянин, який перебуває в цьому громадянстві не менше п'яти років, має батьком грецького громадянина, досягнув сорокарічного віку і володіє правом обирати.

Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав більшість у дві третини голосів загального числа депутатів парламенту. У випадку, якщо ця більшість голосів не буде зібрана, голосування повторюється через п'ять днів. Якщо ж і в другому турі голосування жодному з кандидатів не вдається зібрати вказану кількість голосів, голосування повторюється знову через п'ять днів, і Президентом Республіки обирається кандидат, що набрав більшість у три п'ятих голосів загального числа депутатів парламенту. У випадку якщо і в третьому голосуванні згадана кваліфікована більшість голосів не досягнута, парламент у десятиденний строк після цього розпускається і оголошуються вибори нового парламенту.

Обраний на нових виборах парламент, зібравшись негайно, відкритим голосуванням обирає президента більшістю в три п'ятих голосів загального числа депутатів парламенту. Якщо згадана більшість не буде досягнута, голосування повторюється через п'ять днів, і Президентом Республіки обирається кандидат, який набрав абсолютну більшість голосів загального числа депутатів парламенту. У разі ж, якщо і цієї більшості не досягнуто, голосування повторюється ще раз через п'ять днів, і з двох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів, обраним Президентом Республіки вважається той, хто набере відносну більшість голосів.

Обраний Президент Республіки приступає до виконання своїх обов'язків наступного дня після закінчення строку повноважень попереднього президента, що залишає свій пост, а у всіх інших випадках – наступного дня після свого обрання.

Досить схожою є й ситуація в країнах, котрі передбачають існування колегіального глави держави. Так, нова Конституція Швейцарської Конфедерації формально не визначає інституту глави держави, але, на нашу думку, ним вважається Федеральна рада, що складається із семи членів, обраних на чотири роки Федеральними Зборами, тобто об'єднанням Ради Кантонів та Національної Ради. Вся діяльність у сфері виконавчої влади

Федеральної ради зосереджена в семи департаментах (це, зокрема, впливає із ч. 2 ст. 178 Конституції, котра вказує на те, що кожен департамент очолюється членом Федеральної Ради). Таким чином, кожен член Федеральної Ради керує окремим департаментом. Таке становище дозволило свого часу С. Котляревському визначити Федеральну Раду як таку, «...що більш є подібною до Кабінету міністрів» [144, с. 187]. На нашу думку, такий висновок було зроблено внаслідок того, що С. Котляревський владу глави держави однозначно ототожнював із виконавчою владою. З цього боку його точка зору може вважатися цілком слухною, хоча й такою, що суперечить нашому світогляду.

Говорячи ж про посадову особу, яка має назву «Президент Конфедерації», слід зазначити, що вона є лише однією з семи членів Федеральної Ради і, згідно ч. 2 ст. 176 Конституції, обирається Федеральними Зборами на один рік. Конституція вимагає (ч. 3 ст. 176), щоб президент не обирався на цю посаду два рази поспіль, але ніщо не заважає цьому обранню у майбутньому.

Аналогічною є ситуація і в партократичних (соціалістичних) республіках, які також мають колегіального главу держави (КНР, КНДР, Куба). Зокрема Постійний Комітет ВЗНП є постійним органом Всекитайських Зборів Народних Представників (ст. 57 Конституції КНР). Президія ВЗ КНДР, згідно п. 6 і 8 ст. 91 Конституції, формується Верховними Народними Зборами. Кубинська Державна Рада є органом Національних Зборів Республіки Куба (ч. I ст. 89 Конституції). Крім того, і Постійний Комітет ВЗНП КНР (ст. 67 Конституції), і Президія ВЗ КНДР (ст. 112), і Державна Рада Республіки Куба (ст. 89) є вищими органами державної влади лише в період між сесіями вищих органів народного представництва (ВЗНП, ВЗ, Національні Збори Республіки Куба).

Порівнюючи конституційно-правовий статус одноосібних голів КНР, КНДР та Куби, ми стикаємось із тим, що вони всі обираються вищими

органами народного представництва. Так, Голова КНР та його Заступник обираються Всекитайськими Зборами Народних Представників (п. 4 ст. 62 Конституції КНР), Голова Президії ВНР – Верховними Народними Зборами (п. 6 ст. 91 Конституції КНР), а Голова Державної Ради – Національними Зборами (п. «т» ст. 75 Конституції Республіки Куба).

Не менш цікавим є інститут глави держави в Сан-Марино. Його обов'язки, згідно ч. I ст. 3 Декларації прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино від 08 липня 1974 року, колегіально виконують два капітан-регенти, яких, за існуючими в країні звичаями, обирає із свого складу Велика Генеральна Рада (парламент) Сан-Марино строком на шість місяців [336, с. 197] з 01 квітня до 01 жовтня і з 01 жовтня до 01 квітня.

Другий варіант. Для обрання президента створюється виборча колегія, яка складається з депутатів парламенту і представників органів місцевого самоврядування великих адміністративно-територіальних одиниць. Найбільш типовий у цьому відношенні порядок встановлює Конституція Італійської Республіки (ст. 83): «Президент республіки обирається парламентом на спільному засіданні його членів» [137, с. 145].

Неважко помітити, що в умовах парламентської багатопартійності обрання президента – результат компромісу політичних партій щодо конкретної кандидатури. Дана обставина накладає відбиток на поведінку глави держави, який отримав свій пост відразу від декількох політичних фракцій; ця поведінка відрізняється від тієї, якою вона могла би бути, якби президент отримав владу шляхом прямого голосування. А втім, тоді мова йшла б вже не про парламентську систему республіканського правління.

Президентом Італійської Республіки може бути обраний громадянин, який досяг 50-річного віку і користується громадянськими й політичними правами. Посада президента несумісна ні з якою іншою посадою.

На відміну від президентів багатьох країн Президент Італійської Республіки обирається на сім років і може неодноразово переобиратись. За

30 днів до закінчення цього строку голова Палати депутатів скликає спільне засідання палат парламенту і делегатів від областей для проведення президентських виборів. Якщо ж палати розпущені чи до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців, вибори проводяться протягом 15 днів після скликання нових палат, а повноваження діючого президента продовжуються відповідно.

Якщо президент не може здійснювати свої функції, його заміщує голова Сенату. Якщо ж перешкода носить постійний характер або президент вмер чи пішов у відставку, голова Палати депутатів призначає вибори нового президента протягом 15 днів. Цей термін може бути збільшений, якщо палати розпущені або до закінчення їх повноважень залишається менше трьох місяців.

До прийняття на себе своїх функцій президент на спільному засіданні палат парламенту складає присягу на вірність республіці, зобов'язуючись дотримуватись Конституції (ст. 91 Конституції Італійської Республіки).

Аналогічною є ситуація в Республіці Вануату, де президент, згідно ч. 1 ст. 34 Конституції, обирається колегією виборщиків, що складається з парламентарів та голів рад місцевих управлінь.

Третій варіант. У деяких федеративних державах для обрання президента також формується особлива колегія, яка складається з депутатів союзного парламенту і представників суб'єктів федерації. Наприклад, у ФРН федеральний президент, у відповідності з конституцією і законом про вибори федерального президента Федеральними зборами 1959 року, обирається Федеральними зборами, які складаються з членів бундестагу (нижня палата парламенту) і представників земель, обраних ландтагами на засадах пропорційного представництва. Для обрання президента необхідна абсолютна більшість голосів членів Федеральних зборів. Якщо в перших двох турах голосування жоден з кандидатів не набере абсолютної більшості,

то президент обирається в наступному турі відносною більшістю голосів (ст. 54 Основного закону Федеративної Республіки Німеччини).

У всіх трьох варіантах виборів президента парламентської республіки глава держави отримує мандат від парламенту, його влада похідна, і він не може самостійно протиставити себе загальнонаціональному представницькому органу. Обраний таким шляхом президент має номінальні повноваження і не відіграє суттєвої ролі в державному житті країни. Надання делегатам областей в Італії чи делегатам суб'єктів федерації в ФРН права брати участь у виборах президента не порушує парламентського характеру цих виборів, адже назване представництво є всього лише, в першому випадку, даниною принципу обласної автономії, а в другому – такою ж даниною принципу федералізму.

Аналізуючи всі існуючі сьогодні системи обрання глав держав в країнах з республіканською формою правління, можна виявити таку закономірність – чим більше парламент відсторонений від обрання президента, тим більше роль президента у здійсненні державного керівництва суспільством. В чисто парламентських республіках, де президент обирається загальнонаціональною представницькою установою (Італія, Індія, ФРН), його роль у здійсненні практичної політики суто номінальна. У звичайних умовах він діє тільки із санкції уряду.

Окрім загальновизнаних, існують і унікальні системи прямих виборів. Так, у Федерації Коморських Островів вибори президента чергуються між островами. Зокрема ст. 13 Основного Закону закріплює той порядок, коли президентом стає громадянин Федерації відповідно до черговості островів, який отримує більше половини голосів виборців. Термін президентських повноважень – чотири роки [392]. Фактично це означає, що спочатку президентом на чотири стає житель острова Нгазиджа, потім – острова Мвалі, далі – острова Ндзуані та ін., аж поки президентом знову не стане житель острова Нгазиджа.

Досить цікавою була ситуація в Сирії та Єгипті. Так, ст. 84 Конституції Сирійської Арабської Республіки закріплювала положення про те, що за пропозицією регіонального відділення Партії Арабського Соціалістичного Відродження, Народні Збори пропонують на загальнонаціональний референдум кандидатуру на посаду президента. Обраною ж вважається особа, яка отримала абсолютну більшість голосів виборців. Якщо ж особа виявилася неспроможною отримати означену кількість голосів, то Збори визначають іншого кандидата. Щодо Арабської Республіки Єгипет, то там Народні Збори також брали участь у висуненні кандидатури Президента Республіки, а сама кандидатура затверджується на плебісциті. Обраною ж вважається особа, котра отримала абсолютну більшість голосів (ст. 76 Конституції). На нашу думку, така спільність порядку формування інституту президента в Єгипті та Сирії пояснюється також спільною історією, коли ці країни входили до складу конфедерації – Об'єднаної Арабської Республіки. Утім, після так званої «арабської весни» 2010-2011 років ситуація змінилася. У 2012 році на референдумі була затверджена нова Конституція Сирійської Арабської республіки, яка відкинула формальний вплив Партії Арабського Соціалістичного Відродження на вибори президента, передавши цей вплив Національній асамблеї (ст. 85 Конституції САР 2012 року). Було трансформовано і порядок виборів президента Єгипту (ст. 27 Тимчасової Конституції Арабської Республіки Єгипет 2011 року).

Досить цікавою є ситуація в Ірані, де діє діархічна модель інституту глави держави. При цьому, Керівник Ісламської Республіки Іран обирається шляхом своєрідних непрямих виборів, а Президент ІРІ – за допомогою загальних. Зокрема, це стає зрозуміло, якщо аналізуєш Конституцію ІРІ, згідно ч. 1 ст. 107 якої Керівник повинен обиратися спеціальними експертами серед релігійних діячів, що відповідають вимогам, передбаченим ст. 5 і 109 Конституції. Цими вимогами є, по-перше, особисті якості (набожність, хоробрість, спритність, наявність адміністративних здібностей), передбачені

ст. 5 Конституції. По-друге, певна кваліфікація (вченість, необхідна для виконання функцій релігійного керівництва; справедливість і благочестя; правильна політична та громадянська позиція, розсудливість тощо), закріплена у ч. 1 ст. 109 Конституції. Крім того, такі діячі повинні мати відповідну популярність серед народу або ж бути значним фахівцем в релігійних справах. Якщо експерти знайдуть означену особу, вони повинні оголосити її релігійним Керівником. Так, коли 04 червня 1989 року помер аятола Р. М. Хомейні, відбулися вибори нового Керівника. Ним став тодішній Президент Республіки ходжат уль-іслам Сейєд Алі Хаменеї, а з 74 експертів, що взяли участь у голосуванні, за нього проголосувало 60 [11]. Таким чином, незважаючи на істотну специфіку, Керівник ІРІ отримує владу також шляхом виборів, хоча останні і не є загальними.

Стосовно ж Президента ІРІ, то, згідно ст. 117 Конституції, його обирають абсолютною більшістю голосів виборців. Якщо ж жоден із кандидатів не набрав абсолютної більшості, то повторні вибори проводяться у п'ятницю наступного, за оголошенням результатів, тижня. На повторних виборах беруть участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів виборців у першому турі. При цьому Конституція передбачає, що, у тому випадку, коли ці кандидати знімають свої кандидатури, остаточний вибір буде проведено між кандидатами, які, за кількістю голосів, слідують за тими, хто зняв свої кандидатури. Крім того, на відміну від довічно обраного Керівника, термін президентських повноважень складає лише чотири роки з однією можливістю переобратися на другий термін (ст. 114 Конституції).

Отже, другим, не менш важливим, складовим елементом організаційного статусу глави держави в умовах республіки є строк його повноважень.

Зокрема, в умовах партократичної (соціалістичної) республіки строк повноважень колегіальної інституції, що реалізує повноваження глави держави обмежується періодом функціонування вищого представницького

органу, котрий її сформував. Так, за Конституцією Кореїської Народно-Демократичної Республіки від 05 вересня 1998 року, функції глави держави здійснює Президія Верховних Народних Зборів КНДР, що згідно п. 6 і 8 ст. 91 Конституції, формується означеними Зборами. Відповідно ж до ст. 115 Конституції КНДР строк повноважень Президії є тотожним строку повноважень ВНЗ.

Аналогічна ситуація спостерігається в Соціалістичній Республіці В'єтнам, де функції глави держави, згідно ст. 101 Конституції 1992 року, покладено на одноосібного президента країни. Відповідно ж до ст. 102 Конституції, його обирають Національні Збори на строк здійснення ними відповідних повноважень вищого органу законодавчої влади.

Щодо теократичних республік, то здебільшого строк повноважень їхніх глав держави є аналогічним тому, що на сьогодні існує в умовах поліархічних республік. Певне виключення з цього правила складає Ісламська Республіка Іран, яка діє в умовах існування вертикальної діархії Керівника – Президента.

В умовах же поліархічних (президентських, парламентських чи змішаних) республік строк, на який обирається глава держави в більшості країн складає п'ять або чотири роки. Наприклад, в Україні (ч. I ст. 103 Конституції), Франції (ч. I ст. 6 Конституції), Лаосі (ст. 54 Конституції) президента обирають на п'ять років, а на Коморських островах (ст. 13 Основного Закону) та США (ч. 1 розділу 1 ст. II Конституції) – на чотири роки. В Венесуелі (ст. 230), Ефіопії (ч. 4 ст. 70), Єгипті (ст. 77), Зімбабве (ч. 1 ст. 29), Лівані (ч. 2 ст. 49), Мавританії (ч. 1 ст. 26), Мексиці (ст. 83 Конституції), Сінгапурі (ч. 1 ст. 20), на Філіппінах (ч. I ст. 4) та в деяких інших конституціях передбачається відповідний строк у шість років. В Росії ж, згідно нової редакції ч. 1 ст. 81 [137, с. 232], Президент також обиратиметься на шість років, однак ця норма діятиме лише після 2012 року, коли відбудуться чергові вибори глави російської держави, адже згідно ст. 2

ФКЗ РФ № 6 від 30 грудня 2008 року, зазначені зміни застосовується стосовно Президента РФ, котрий був обраний *після* набуття Законом чинності [189]. Отже чинний Президент РФ В. Путін обирався вже не на п'ять, а на шість років.

На більший термін обираються президенти Екваторіальної Гвінеї (ч. I ст. 34 Конституції), Камеруну (ч. 2 ст. 6 Конституції) та Сирії (ст. 85 Конституції), де період легіслатури президента визначається у сім років. Також на семирічний термін обираються президенти Італії (ч. I ст. 85 Конституції) та деяких інших країн. Один з найменших строків президентських повноважень, на нашу думку, закріплено в Науру, де глава держави обирається лише на трирічний термін [345, с. 345].

У більшості поліархічних республік існують певні обмеження щодо переобрання однієї ж і тієї особи на посаду президента.

Ця практика вперше склалася в США. Як відомо, відмова Дж. Вашингтона втретє обиратися на посаду президента істотно вплинула на його соратників у боротьбі за незалежність: Т. Джефферсона (третій президент США) та Дж. Медісона (четвертий президент США). На знак поваги вони також відмовилися балотуватися у президенти США втретє. Саме так в США склався правовий звичай: балотуватися на пост президента двічі. Утім формально конституційної заборони висувати свою кандидатуру втретє не існувало. Цим і скористався Ф. Д. Рузвельт, коли у 1940 році запропонував свою кандидатуру втретє, а у 1944 році – в четверте. Після смерті цього президента Конгрес США у 1951 році прийняв XXII поправку до Конституції США, яка обмежувала можливість перебування однієї ж і тієї особи на відповідній посаді лише двома строками.

Однак далеко не всі країни сприйняли подібне обмеження. Зокрема, в Європі подібні обмеження не передбачаються конституціями Ісландії, Італії, Кіпру та Мальти.

Обмеження щодо кількості термінів, на які певна особа не може обиратися президентом у різних країнах визначається різним чином. Наприклад, деякі країни взагалі не передбачають можливості переобрання на пост президента: Гондурас, Республіка Корея, Коста-Рика, Мексика, Парагвай, Туреччина та Філіппіни.

Досить категоричними уявляються ті обмеження, відповідно до яких припускається лише одне переобрання особи, що є президентом. Зокрема це передбачається конституціями Албанії, Алжиру, Бангладеш, Болгарії, Греції, Еритреї, Ефіопії, Ірландії, Македонії, Монголії, Польщі, Румунії, Сербії, Східного Тимору, Угорщини, Хорватії, Чорногорії, а також деяких франкомовних країн Тропічної Африки.

На Сейшельських островах переобрання особи президентом є можливим лише тричі [345, с. 347].

В Болівії, Бразилії, Домініканській Республіці, Колумбії, Лівані, Нікарагуа, Сальвадорі, Уругваї, Чилі та Сальвадорі, а також на Гаїті особа, обрана президентом не може балотуватися на наступних президентських виборах, що, утім, не виключає можливості його переобрання через строк. При цьому в Болівії та на Гаїті таке переобрання обмежена одним строком, а в Панамі особа, котра займає посаду президента, може переобиратися лише через два строки після завершення терміну відправлення нею відповідних повноважень.

Дещо інакше складається ситуація в країнах, де одна й та ж особа не може бути президентом більше, ніж два строки поспіль. Таке обмеження встановлене в Австрії, Аргентині, Венесуелі, Ізраїлі, Ірані, Пакистані, Перу, ПАР, Португалії, Словаччині, Словенії, Фінляндії, ФРН та Чехії, а також практично в усіх пострадянських країнах. У зв'язку з цим припускається послідує переобрання відповідної особи через строк після закінчення другого з двох поспіль строків відправлення ним повноважень президента.

Певні обмеження щодо обрання однієї й тієї ж особи встановлені і в умовах колегіальної моделі інституту глави держави. Так, в Швейцарії особа, котра обирається союзним президентом на один рік (вона не здійснює повноваження глави держави, а лише очолює роботу колегіальної глави держави Швейцарії – Федеральної Ради) не може переобиратися на наступний строк. В Республіці Сан-Марино переобрання особи, що займало посаду одного з двох капітан-регентів стає можливим лише через три роки після закінчення строку відправлення ним відповідних повноважень [345, с. 347].

Досить цікавою також уявляється проблема щодо юридичних передумов для більш тривалого зайняття посади президента однією ж і тією особою, що на той момент вже виконували повноваження президента.

Так, зокрема, в Україні Конституція в ч. III ст. 103 передбачила, що одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох строків підряд. Це положення було передбачено ще тими змінами, що були внесені до Конституції (Основного Закону) України 1978 року, а з часом – і Конституційним договором від 08 червня 1995 року.

Проте напередодні виборів 2004 року склалася ситуація, коли діючий тоді Президент України Л. Кучма міг зайняти цю посаду втретє, адже формально, згідно Конституції 1996 року, він балотувався на посаду Президента лише один раз. Фактично це було підтверджено й відповідним Рішенням Конституційного Суду України у справі про строки перебування на посту Президента України від 25 грудня 2003 року, який визначив, що відповідне положення «поширюється лише на осіб, котрий обирають на пост Президента України після набуття чинності Конституції України 1996 року» [250]. При цьому прямо зазначалося, що «особа, вперше обрана Президентом України за діючою Конституцією у 1999 році, має право балотуватися на чергових виборах Президента України у 2004 році» [250].

У інших пострадянських республіках президентські повноваження були продовжені за допомогою референдуму або шляхом внесення змін до діючих конституцій.

Так, в Республіці Беларусь строк повноважень обраного у 1994 році Президента О. Лукашенка було продовжено у 1996 році шляхом видання нової редакції Конституції, ст. 144 котрої містила положення про те, що строк президентських повноважень повинен відраховуватись з моменту набуття чинності нової редакції Конституції, тобто з 1996 року. У 2005 році на референдум було винесене питання про надання чинному президенту О. Лукашенку права брати участь у наступних президентських виборах. Утім, такий крок не було закріплене у Конституції Республіці Беларусь, а тому, згідно ч. I ст. 81, одна і та ж особа не може бути президентом більше двох строків.

Трохи інакшою була ситуація в Республіці Туркменістан. Як відомо, там на плебісциті 1994 року було прийнято рішення про перебування діючого тоді президента С. Ніязова на посаді протягом другого строку без проведення чергових виборів, а у 1999 році було прийнято конституційний закон, згідно якого за діючим президентом визнавали «виключне право» виконувати повноваження без обмежень певним строком. У тому ж 1999 році до Конституції внесли зміни, що передбачали вікове обмеження здійснення повноважень президентом – 70 років. У свою чергу, парламент оголосив С. Ніязова довічним президентом, присвоївши йому почесне звання «Туркмен баші» («Батько усіх туркмен»). 21 грудня 2006 року С. Ніязов помер. З його смертю було припинено довічний статус президента, а Конституція почала діяти у повному обсязі.

В Казахстані та Узбекистані за результатами референдумів, проведених у 1995 році, строк повноважень президентів Н. Назарбаєва та І. Каримова (обидва обрані у 1991 році) було продовжено до 2000 року. В Таджикистані у 1999 році до Конституції було внесено зміни, згідно яких будь-які обмеження

можливостей переобрання президентом починають діяти лише по завершенню повноважень президента Е. Рахмонова, обраного на посаду у 1994 році.

Таким чином, як ми бачимо, будь-яке продовження президентських повноважень носять здебільшого персональний характер (О. Лукашенко в Білорусі, С. Ниязов в Туркменістані, Н. Назарбаєв в Казахстані, І. Каримов в Узбекистані, Е. Рахмонов в Таджикистані) і після припинення виконання ними своїх конституційних обов'язків конституції набудуть більш сталого характеру.

Проте існує й інший варіант продовження конституційних повноважень президента: продовження терміну самих повноважень і внесення щодо цього відповідних змін. Так, в Казахстані та Узбекистані у 1995 році, а також в Таджикистані у 1999 році строк президентських повноважень було продовжено з п'яти років до семи, на підставі чого наступне обрання діючого президента стали вважати першим, що здійснюється в «нових» умовах [345, с. 347–349].

Таким чином, вплив форми правління на конституційно-правовий статус глави держави найбільш повно з'ясовується при аналізі його організаційного аспекту, а також при дослідженні особливостей притягнення президента до юридичної відповідальності.

2.2 Особливості конституційно-правового статусу глави держави за різних форм державного устрою

Другим елементом форми держави є форма державного устрою – територіальна організація влади, що відображає характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами. Форма державного устрою пов'язана з таким явищем як міждержавне об'єднання – союз держав,

утворений на основі міждержавного договору з метою інтеграції (економічної, політичної, культурної тощо) держав-учасниць.

Існують різні погляди на останні. Так, А. Венгеров наголошував на тому, що до міждержавних об'єднань належить імперія, конфедерація, співтовариство і співдружність [36, с. 124–126]. В. Протасов вважає, що конфедерація є формою державного устрою [240, с. 158]. О. Скакун до міждержавних об'єднань відносить конфедерацію та співдружність [267, с. 87–89], а Р. Мухаєв – конфедерацію, співдружність та співтовариство [179, с. 159–161].

Водночас чітко доведено, що унітарні держави та федерації є формою державного устрою.

Виходячи з викладеного, слід мати на увазі, що в умовах суверенітету вищих та центральних органів держави, ми маємо справу з державою, а, отже, і з формою державного устрою. У цьому випадку до зазначеної форми належать унітарні держави та імперії (виключний суверенітет центру), а також федерації (змішаний суверенітет центру та суб'єктів федерації). Якщо ж суверенітету центру немає, то в цьому випадку ми маємо справу з міждержавними об'єднаннями.

Проте іноді назва не обов'язково відображає реальність. Так, конфедерація і унія можуть або мати обмежений суверенітет центру, або ні. У першому випадку (юридична конфедерація Швейцарії чи реальна унія Великої Британії) вони будуть державами, а отже їх територіальну організацію слід розглядати крізь призму форми державного устрою. У другому ж випадку (Об'єднана Арабська Республіка – фактична конфедерація Сирії та Єгипту чи особиста унія Іспанії та Португалії у 1580–1598 роках) вони будуть міждержавними об'єднаннями, адже ОАР дуже скоро розпалася на САР та АРС, а об'єднання Іспанії та Португалії, незважаючи на спільного короля Філіпа (Філіп II в Іспанії і одночасно Філіп I

в Португалії) в одну державу не відбулося. Тому конфедерації та унії є державоподібними об'єднаннями.

При цьому під унітарною слід розуміти державу, територія якої поділена на адміністративно-територіальні одиниці (області, департаменти тощо). У свою чергу унітарна держава є простою (усі адміністративно-територіальні одиниці є рівними в правах та обов'язках) та складною (деякі з адміністративно-територіальних одиниць мають статус територіальної автономії). У тому випадку, коли усі адміністративно-територіальні одиниці мають статус територіальної автономії, ми маємо справу з регіоналістичною державою. Прикладом простої унітарної держави є Франція. Складною унітарною державою є Україна. Регіоналістичними державами є Іспанія, Італія та деякі інші. Щодо федерації, то під нею розуміється держава, частини якої (суб'єкти федерації) мають статус державних утворень, що до деякої міри володіють правом державного суверенітету (верховенства). На сьогодні федераціями формально є США, РФ, Індія, Бельгія та ін.

У свою чергу форма державного устрою істотно впливає на інститут глави держави. Зокрема централізована форма (унітарна держава) характеризується більшим впливом центру на адміністративно-територіальні одиниці. Як приклад, можна навести ситуацію у Франції. Ця країна є унітарною так само, як і Україна, а отже аналіз взаємодії глави держави з адміністративно-територіальними одиницями має відповідну цінність для удосконалення державного механізму України.

На нашу думку, сьогодні існує два проблеми взаємовідносин центральної влади та Президента Французької Республіки з адміністративно-територіальними одиницями (департаментами). У першому випадку мова йде про відносини з заморськими департаментами, а у другому – про функціонуючий у Франції інститут префектів. Унаслідок же того, що Україна не має заморських адміністративно-територіальних одиниць, то більший інтерес викликає саме інститут префектів в континентальній Франції.

Як відомо, вперше він з'явився у Франції у 1800 році, коли перший консул Наполеон Бонапарт вирішив істотно обмежити права і свободи революційно налаштованих місцевих органів влади, що прагнули до певної незалежності від центру. Саме тоді він здійснив трансформацію території Франції, офіційно ліквідувавши старі французькі провінції: Бургундію, Нормандію, Вандею та ін., замінивши їх на департаменти. На чолі останніх було призначено спеціального чиновника – префекта, який був представником урядової влади і визначав усі напрямки місцевої діяльності. Поява цього інституту в адміністративному механізмі управління до деякої міри було обумовлено принципом єдиної та неділимої нації. Ця високо-централізована система, яка не давала департаментам і комунам, за висловом В. Маклакова, «...самостійно діяти, пропонувати, створювати, організовувати нові служби, виробляти та реалізовувати проекти тощо» [315, с. 23] проіснувала у Франції майже двісті років. І хоча поступово повноваження префектів корегувалися у бік зменшення, але аж до 1982 року виконавчої владою в департаменті залишався він.

Проведена у 1982 році децентралізація розширила повноважень територіальних колективів, забезпечила їм більшу самостійність у вирішенні своїх справ, разом з тим зберігши за центральною владою досить сильні позиції на місцях. З метою реалізації нової політики уряд у 1983 році прийняв Закон про розподіл компетенції між комунами, департаментами, регіонами і державою та Закон про розподіл джерел фінансування. Виникнення представницької влади в департаментах, що мала свій власний бюджет призвело до того, що префект був змушений домовлятися з органами народного представництва.

Таким чином, якщо спочатку префект призначався як проводир урядової політики в департаментах, то з тих пір, коли він, з приводу певного кола питань, був змушений співпрацювати з органами місцевого самоврядування, він набув рис «...не просто політико-адміністративного

інструмента, а самостійної політичної фігури, що працює під контролем центру» [282, с. 32]. Ця тенденція значно посилилася з розширенням процесів децентралізації та деконцентрації. Як відомо, децентралізація – це «розширення функцій і компетенції органів місцевого самоврядування і, відповідно, обмеження повноважень центральних органів державного управління», а деконцентрація «передбачає перенесення повноважень з прийняття рішень на нижчестоящі рівні центрального державного управління» [315, с. 24]. Інакше кажучи, децентралізація передбачає, наприклад, передачу державних функцій органам місцевого самоврядування, а деконцентрація – передачу державою своїх повноважень своїм органам на місцях.

Другий етап еволюції інституту префекта пов'язано з процесами подальшої демократизації державного управління, коли центр передає в департаменти вирішення питань, що раніше були виключною прерогативою уряду.

Водночас, добре розуміючи, що процеси децентралізації можуть завдати шкоди загальнонаціональним інтересам, держава розпочала масовану політику управлінської деконцентрації, посилюючи авторитет префекта як провідника своєї політики. Віднині саме префекти керували місцевими відділами міністерств. І хоча представники держави в департаментах повинні були поважати компетенцію обраних в департаменті осіб, вони не повинні були при цьому допускати їхнього втручання в компетенцію держави.

Таким чином, інститут префектів було створено саме задля зміцнення влади глави держави у тому числі й тому, що призначався відповідним актом президента, ухваленим Радою міністрів.

На сьогодні ж префект перетворився в потужну постать французької внутрішньої політики, незважаючи на його призначувальний, а не обраний характер. Основні ж повноваження префекта можна згрупувати у три блоки:

1. Політичні повноваження: префект зобов'язаний інформувати уряд та президента про політичну ситуацію в департаменті, доводить до їхнього відома результати вирішення питань про страйки, політичні скандали тощо, доповідати про реакцію на урядову політику. Як слушно зазначав О. Філіп: «Казати правду уряду, навіть якщо вона є неприємною, – у цьому полягає найважливіша функція префекта» [282, с. 32].

2. Правоохоронні повноваження. Якщо казати про втілення державної влади в усій її повноті, то основна місія префекта полягає саме в тому, що він є стражем порядку. В його підпорядкуванні знаходиться поліція і жандармерія. Крім того, префект відповідає також і за стан цивільної безпеки, тобто за захист громадян та майна під час катастроф і надзвичайних ситуацій. І, нарешті, префект повинен готувати державні служби свого департаменту до будь-яких несподіваних випадків.

3. Адміністративні повноваження префекта полягають у тому, що, підпорядковуючись кожному з відповідних міністрів, префект керує діючими в департаменті зовнішніми службами органів державної цивільної адміністрації за виключенням служб інспекції праці, системи освіти, фінансів, юстиції та оборони. Він реалізує владні повноваження відносно службовців державної адміністрації, що працюють в департаменті.

Таким чином, інститут префекта є своєрідним провідником поглядів президента на різні державно-правові колізії. Окрім того, не слід забувати, що специфіка континентальної Франції полягає у її віднесенні до простої унітарної держави. Україна ж є складною унітарною державою, а тому має свої особливості.

Відповідно до ст. 2 Конституції Україна є унітарною державою, а тому у ній, як і в будь-якій іншій унітарній державі існує єдина система законодавства, єдина система державних органів, єдине громадянство тощо. При цьому, як унітарна держава, Україна є складним її різновидом, а тому одна з її частин має статус територіальної автономії, тобто володіє власним

законодавством та власними органами державної влади, має свою символіку тощо. Цією територією є Автономна Республіка Крим. У ст. 2 Конституції зазначено, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною та недоторканою. Загалом територія – невід’ємна ознака державності, котрою визначаються просторові межі державної влади. Конституція встановлює, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Держава розпоряджається всією територією. Територіальне верховенство – це повнота й незалежність влади держави в межах своєї території.

А втім, використання державою своєї території не повинно бути юридичне необмеженим. Держава зобов’язана розпоряджатися територією тільки в інтересах населення, що проживає на ній.

Із цієї статті випливає також, що державна територія України містить у собі суходіл, надра, води (внутрішні води і територіальне море), повітряний простір над ними. Тобто слід розрізняти суходільну, водну і повітряну територію нашої держави.

Вказані положення поглиблюються в розділі IX Конституції України «Територіальний устрій України». У ст. 132 формулюються його головні засади. Насамперед зазначено, що державна територія є єдиною і цілісною, себто такою, що поєднана спільною системою органів державної влади – законодавчих, виконавчих, судових і контрольно-наглядових. Водночас при її реалізації слід поєднувати централізацію та децентралізацію, що забезпечить поєднання і врахування загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Це також означає, що в майбутньому необхідно чітко визначитися щодо структурного і функціонального розподілу влади між центром і регіонами.

Вказана стаття проголошує також необхідність забезпечення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, більшої їх інтеграції, зближення, поступового вирівнювання соціально-економічного життя. Актуальним є і врахування історичних, економічних, екологічних,

географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій у розбудові територіального устрою України. У ст. 133 Конституції України визначено: систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

З огляду на це можна стверджувати, що адміністративно-територіальний устрій України є трирівневим: вищий рівень складають Автономна Республіка Крим, області та міста Київ і Севастополь; середній – райони й міста обласного підпорядкування; нижчий – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища і села. Принаймні, саме відповідно до таких територіальних одиниць будується система державних органів і система місцевого самоврядування.

Слід також зазначити, що таке детальне перерахування суб'єктів складу України є зовсім не випадковим. Адже включення суб'єкта складу України в цю статтю є правовою основою для використання ним своїх конституційних прав, таких, скажімо, як право на місцеве самоврядування, спеціальне визначення статусу тощо. До того ж аналіз цієї статті дає підстави стверджувати, що Конституція, незважаючи на те, що адміністративно-територіальні одиниці України відрізняються величиною території, чисельністю й густотою проживання, проголошує їхню рівноправність як між собою, так і у відносинах із центральною владою. Вказаному принципіві аж ніяк не суперечить та частина ст. 133 Конституції України, яка стверджує, що міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України. Цей статус має визначатись у майбутньому законом України.

Крім того, специфіка України як складної унітарної держави полягає у тому, що глава держави не однаковим чином впливає на формування органів влади в адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня.

Так, виконавча влада в рамках областей зосереджується, згідно ст. 118 Конституції України, в руках місцевих (обласних) державних адміністрацій.

При цьому, голова адміністрації призначається президентом за поданням Кабінету Міністрів (ч. IV ст. 118) та несе відповідальність як перед главою держави, так і перед урядом (ч. V ст. 118 Конституції).

Водночас в Автономній Республіці Крим вищим органом виконавчої влади, її урядом, згідно ч. III ст. 136 Конституції, є Рада міністрів, главу якого призначає Верховна Рада АРК за формальною згодою глави держави (якщо такої згоди нема, то Глава Ради Міністрів АРК може бути призначено у вигляді виконувача обов'язків Глави Ради Міністрів АРК). Утім, у Президента України є інший важіль впливу на автономію: Представник Президента України (ст. 139), який, згідно ч. II ст. 2 Закону України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим», очолює Представництво Президента України в АРК. Зазначений орган було створено 02 березня 2000 року з метою сприяння виконанню в Криму повноважень, покладених на Президента України.

На відміну від централізованої, децентралізована форма державно-територіального устрою (регіоналістична держава, федерація, юридична конфедерація та реальна унія) характеризується набагато меншим впливом центральної влади і, насамперед, глави держави на регіони та місцеву владу.

Так, в умовах регіоналістичної держави, що займає проміжне місце між унітарною та федеративною державами, глава держави є дещо обмеженим. Щоб це зрозуміти, слід звернутися до досвіду таких регіоналістичних держав як Іспанія чи Італія.

Зокрема в Італії, після повалення фашистського режиму, на вимогу Християнсько-демократичного союзу, було здійснено поділ країни на 20 областей, які мають автономний статус. Усі області було розділено на дві категорії – звичайні та спеціальні. При цьому статус останніх було врегульовано спеціальними конституційними законами внаслідок специфіки означених областей. Зокрема спеціальна автономія була надана Валле д'Аоста в силу того, що там мешкає велика кількість франкомовних

італійців, в Трентино-Альто Адидже – ладинів та німецькомовних південно-тірольців, у Фриулі-Венеції Джулії – фриулів та словенців. Щодо Сицилії та Сардинії, то ці острови у 1947 році одержали спеціальний автономний статус внаслідок як соціально-економічних (економічна відсталість), так і політичних (наявність сильного сепаратизму серед населення) та соціокультурних (наприклад, існування мафії на Сицилії) чинників. При цьому статути спеціальних областей відрізняються один від одного і є дуже специфічними. Щодо областей із звичайним статусом, то вони також мають свій статут.

Повноваження областей включає в себе організацію своїх органів, встановлення кордонів комун, врегулювання питань громадської благодійності, санітарної та лікарської допомоги; у їхньому віданні знаходяться питання градобудівництва, туризму та готельного бізнесу, полювання та рибальство, сільське господарство і лісництво, міська та сільська поліція тощо. Що ж стосується областей із спеціальним статусом, то вони мають ширші повноваження і у них є права, що перевищують компетенцію звичайних областей у специфічній для кожної з них сфері.

Аналізуючи ж взаємовплив глави держави з областями, слід мати на увазі, що, згідно ч. II ст. 83 Конституції, у виборах Президента Республіки беруть участь по три делегати від кожної з областей (від Валь д'Аоста – один делегат), що обираються обласною радою із забезпеченням представництва меншин. Водночас, будь-яка із зазначених рад може бути розпущена мотивованим декретом Президента Республіки (ч. I ст. 126 Конституції).

Таким чином, регіоналістична держава, хоча й дозволяє центральним органам втручатися у справи автономних регіонів, але таке втручання здебільшого здійснюється урядом та парламентом, тоді як глава держави може вирішувати лише деякі кадрові та установчі питання. Крім того, в сучасних регіоналістичних державах більшість актів глави держави потребують контрасигнування з боку глави або члена уряду чи парламенту, а

тому фактично роль глави держави в питаннях взаємодії центру з автономними регіонами перетворюється лише на низку формальних актів.

Практично аналогічною є сьогодні ситуація в Сполученому Королівстві Великобританії та Північної Ірландії, яка, на думку доктора юридичних наук Е. Григоніса є єдиним варіантом сучасної унії [52, с. 384], що складається з Великої Британії (Англія, Шотландія, Уельс) та Північної Ірландії (Ольстер). Звісно, Англія сама по собі не є якимсь окремим утворенням: вона знаходиться виключно під владою загально-британських органів. Інші ж складові частини Сполученого королівства мають особливий автономний статус. Зокрема, їхні представники окремо займають членство в парламенті як у якості членів палати громад, так і членів палати лордів; адміністративне управління Шотландією та Уельсом здійснюється спеціальними органами, що знаходяться як в самому Лондоні, так і в головних місцях Шотландії (Единбурзі) та Уельсу (Кардіффі).

Аналізуючи ж статус британського монарха відносно Шотландії, Ольстеру та Уельсу, слід перш за все згадати про те, що титул королеви звучить як: «Єлизавета Друга Божою милістю Королева Сполученого Королівства Великобританії, Північної Ірландії й її інших володінь і територій королева, глава Співдружності, захисниця віри» [107, с. 12]. Як ми бачимо, королева Єлизавета II є королевою Великої Британії, а отже і королевою Англії, Шотландії та Уельсу. Фактично: сама назва «Велика Британія» з'являється з 1707 року, коли відбулося з'єднання Англії з Шотландією. Зокрема, ст. I Акту про об'єднання з Шотландією 1707 року передбачила, «що обидва королівства Англії та Шотландії у перший день травня тисяча сімсот сьомого року і назавжди після цього будуть об'єднані в єдине королівство під назвою Великобританії» [137, с. 20]. Щодо Уельсу, то з ним договору (унії) не укладалося: він був інкорпорований до складу Великої Британії [52, с. 385]. Саме тому, говорячи про прерогативи монарха в Шотландії, Уельсі та Ольстері, слід мати на увазі, що вони поділяються на ті,

котрі монарх має стосовно Сполученого Королівства в цілому і ті, що монарх має відносно Англії, Шотландії, Уельсу чи Ольстеру. Так, як глава Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, британський монарх, зокрема, має право призначати довічних перів – на сьогодні єдиних членів палати лордів. Крім того, саме британський монарх видає нормативні акти відносно різних питань, у тому числі й таких, що мають відношення до певних регіонів. Як приклад, можна назвати Акт про палату лордів 1999 року, де, зокрема, зазначалося: «Будучи прийнятим Її Величністю Королевою за порадою та згодою Лордів Духовних та Світських, а також Громад, об'єднаних у цей Парламент, і з їх уповноваження, встановив:

1. Ніхто не може бути членом Палати лордів на підставі принципу спадкування...

6. (1) У цьому Акті поняття «спадкове перство» включає осіб, які мають спадкові звання Уельсу й Честеру» [137, с. 34–35].

Як ми бачимо, британський монарх виділив окремо спадкове звання Уельсу як підставу для позбавлення звання лорда.

Говорячи ж про монарші прерогативи відносно Англії, Шотландії, Уельсу та Ольстеру, ми повинні зазначити, що саме актами монарха можуть змінюватись їх правовий статус. Як приклад, можна навести Акт про Північну Ірландію 2000 року, в якому, зокрема, говорилося про призупинення переданих уряду Північної Ірландії повноважень та здійснення деяких з них відповідно до Частини V Акту про Північну Ірландію 1998 року і пов'язаною з цим метою: «Будучи виданим Її Величністю Королевою, за порадою та згодою Лордів Духовних та Світських, а також Громад, об'єднаних у цей Парламент, і з їх уповноваження, наказує

1. (1) На час дії цього параграфу Асамблея північної Ірландії призупиняє свою діяльність і відповідно до наступних положень цього параграфу.

(2) Жоден Акт не може бути прийнято Асамблеєю.

(3) Ані Асамблея, ані комітети Асамблеї не можуть проводити зібрання, ані займатися якоюсь діяльністю.

(4) Жодна особа не може знаходитись на своїй посаді або вважатися обраною чи призначеною на посаду міністра або молодшого міністра чи у якості голови або заступника голови створеного на підставі закону комітету» [137, с. 184].

Іншим різновидом державоподібного об'єднання є конфедерація, яка, як відомо, може бути юридичною і фактичною. При цьому фактична конфедерація є міждержавним об'єднанням, а юридична конфедерація фактично є федерацією.

Сам термін «конфедерація» складається з двох частин: «con» (в перекладі з латини означає приблизно «спільно», «сумісно» «з») та «foedus» (в перекладі з латини – договір, заснований на довірі). Доктор юридичних наук Е. Григоніс наголошує на тому, що «з точки зору етимології різниці між федерацією та конфедерацією нема» [52, с. 371].

Саме тому в назві Швейцарії вживається термін «конфедерація», хоча фактично ця країна є федеративною, а її глава – Федеральна Рада є втіленням колегіальної моделі інституту глави держави. Взаємодіючи з кантонами – суб'єктами Швейцарської конфедерації, Федеральна Рада ухвалювати їхні акти (ч. II ст. 186); як представник держави підтримує відносини Конфедерації із кантонами (ч. I ст. 186); і, нарешті, як гарант існування держави, Федеральна Рада висловлює заперечення проти договорів кантонів між собою чи з іноземними державами (ч. III ст. 186), піклується про дотримання союзного права, а також конституцій і договорів кантонів (ч. IV ст. 186).

Що ж стосується федерації, то під нею розуміється така складна союзна держава, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до права суверенітету.

Вперше відмінність між федерацією та конфедерацією була досліджена в США після завоювання ними незалежності. Це здійснили відомі американські мислителі й громадські діячі О. Гамільтон, Дж. Медісон та Дж. Джей у збірнику політичних есе «Федераліст». Суть їхніх ідей полягає у тому, що конфедерація є занадто слабким союзом, а тому його слід замінити на більш міцний [52, с. 371].

Говорячи ж про інститут глави держави в умовах федерації, слід мати на увазі, що за цієї форми державного устрою формування та функціонування означеного інституту має певні особливості.

Наприклад, в ФРН, де представництво земель здійснюється в рамках Бундесрату, саме голова останнього (ст. 57 Основного Закону) здійснює повноваження глави держави у випадку дострокового звільнення з посади Федерального президента ФРН. І хоча Бундесрат не бере участь у проведенні виборів президента, але, з іншого боку, відповідно до ст. 55 Федеральний президент обирається Федеральними Зборами, які складаються як з членів Бундестагу, так і з народних представників земель.

Зрозуміло, що коло повноважень федерального президента ФРН стосовно земель є дещо обмеженим, а деякі з них він реалізує лише за умови контрасигнування його актів Федеральним Канцлером або відповідним міністром, але інші федерації надають своїм главам держави набагато більше повноважень.

В США вплив штатів на президента країни розпочинається ще у процесі його обрання. Зокрема легіслатура кожного штату встановлює порядок призначення виборщиків, які потім, відповідно до розділу 1 ст. II та XII поправки до Конституції США, беруть потім участь у виборах президента та віце-президента США. Загальна виборча кампанія практично являє собою кампанію для отримання більшості голосів у 50 штатах для того, щоб набрати більшість голосів виборщиків від штатів (і округу Колумбія). Перевага цієї системи полягає в тому, що участь у цих змаганнях за

принципом «переможець отримує все» підкреслює федеративний характер держави і змушує кандидатів будувати свою кампанію в географічному розрізі, а не тільки в розрізі блоків голосів населення з урахуванням його демографічних параметрів. Інша перевага полягає в тому, що при отриманні близької кількості голосів виборщиків за кандидатів перерахунок голосів виборців відбувається тільки в тих штатах, де за кандидатів була віддана близька кількість голосів, і тому немає потреби порушувати питання про перерахування голосів за виборчими бюлетенями по всій країні. Тому у 2000 році вирішальний перерахунок голосів проводився лише у Флориді, а не на всіх виборчих дільницях країни. Недолік колегії виборщиків полягає в тому, що історично невеликі штати мають перевагу з точки зору представництва на основі кількості виборщиків, встановлених для цих штатів, що дає голосам цих виборщиків більшу вагу у порівнянні з голосами виборщиків від великих штатів. Однак оскільки великі штати віддають усі свої голоси за того чи іншого кандидата, кандидатам доцільно концентрувати практично всі свої зусилля на передвиборчій боротьбі в 12 великих штатах, ігноруючи інші штати, особливо ті, в яких вони мають значну перевагу чи суттєво поступаються своїм конкурентам.

З іншого боку, після свого обрання, президент США починає впливати на штати. Як головнокомандувач армії та флоту США та призованих на дійсну службу міліції окремих штатів, він повинен гарантувати кожному штату республіканську форму правління та захищати кожен з них від вторгнення, а також, за зверненням легіслатури чи органу виконавчої влади (коли легіслатура не була скликана) – від актів масового безладдя, що супроводжується насильством (розділ 2 ст. II та розділ 4 ст. IV).

Як приклад, можна навести ситуацію в містечку Літл-Рок (штат Арканзас). Як відомо, свого часу міністр юстиції США Герберт Браунелл розповів американському президенту Дуайту Девіду Ейзенхауеру, що суд зажадав від нього реєстрації резюме і висновків з приводу справ про

сегрегацію. При цьому він підтвердив, що запити з Верховного Суду США на такі резюме – не єдині, хоча це й не можна вважати ustalеною практикою. Вимога Верховного Суду про надання фактів згідно з XIV поправкою до Конституції США у справах стосовно сегрегації в школах, не викликала заперечень Д. Ейзенхауера. Однак він висловився проти надання суду, згідно з його запитами до міністерства юстиції, висновків з приводу цих справ. Виходячи з принципу поділу влади, Д. Ейзенхауер вважав, що це – відмова від виконання своїх обов'язків. «Як я розумію, – заявив він Г. Браунеллу, – суди були встановлені Конституцією, щоб інтерпретувати закони; обов'язок виконавчого органу (міністерства юстиції) є виконання цих законів» [10, с. 302]. Президент вирішив, що суд намагається ухилитися від розгляду найбільш гострої соціальної проблеми в США і що «у цьому питанні Верховний Суд діяв, виходячи із спонукання, яке не є строго функціональним» [10, с. 302].

Г. Браунелл вважав, що сегрегація на основі расової ознаки є антиконституційною. Але Д. Ейзенхауер побоювався впливу нормативного акту, котрий поставив би сегрегацію поза законом. Однак, вважаючи себе президентом всіх американців, у тому числі і чорношкірих, у своєму «Посланні про становище країни», він оголосив про використання усіх своїх повноважень, щоб покінчити з сегрегацією в окрузі Колумбія та у збройних силах, що й було виконано.

02 грудня 1953 року Верховний Суд США почав розглядати першу справу про сегрегацію – «Браун проти Топека». 17 травня 1954 року він виніс рішення про неконституційність поділу дітей у школах залежно від їхньої расової ознаки.

03 вересня 1957 року губернатор Арканзасу Орвал Фаубус навідріз відмовився забезпечити виконання судового рішення. Він, викликавши національних гвардійців свого штату, розташував їх навколо центральної середньої школи містечка Літл-Рок і наказав не допускати на її територію

дванадцять чорношкірих учнів. Коли ж, після ряду юридичних маневрів, 20 вересня федеральний суддя заборонив губернатору і національним гвардійцям втручатися в процес інтеграції навчання в центральній середній школі, О. Фаубус поставив під сумнів повноваження федерального суду.

Ранком, у понеділок, 23 вересня величезна юрба расистів силоміць спробувала перешкодити процесу десеєґрації в центральній середній школі Літл-Року. Мер містечка Вудроу Вільсон Манн, у відповідь на це, звернувся по допомогу безпосередньо до президента Д. Ейзенхауера, який був змушений віддати наказ генералу М. Тейлору про застосування сили. Тоді ж за наказом генерала в Арканзас було перекинуто біля тисячі парашутистів зі складу 101-ї повітрянодесантної дивізії. Наступного дня вони, разом з зарахованими на федеральну службу національними гвардійцями, розсіяли юрбу, що перешкоджала десеєґрації.

Федеративна форма державного устрою (так само, як і президентська система правління), яка існує в США, була запозичена багатьма країнами світу і, перш за все, країнами Латинської Америки.

Наприклад, згідно ст. 1 Конституції Бразилії 1988 року Бразилія являю собою Федеративну Республіку, в якій влада виходить від народу. До складу Федеративної Республіки Бразилії входять штати, федеральний округ та федеральні території. На відміну від США, Конституція, що була прийнята 05 жовтня 1988 року, не врегулювала усіх питань щодо виборів президента. Згідно § 2 ст. 77 Конституції, обраним «вважається кандидат, зареєстрований будь-якою політичною партією, який одержав абсолютну більшість голосів» [137, с. 464]. Але Конституція не вказує, як саме обирається глава держави: шляхом прямих, непрямих чи внутріпарламентських виборів. Утім ще в період чинності Конституції Сполучених Штатів Бразилії від 18 вересня 1946 року вибори президента Бразилії стали прямими і проводяться одночасно в усій країні (ст. 81 Конституції СШБ) [134].

Порівняно з Конституцією 1946 року, повноваження президента Бразилії в рамках державного устрою були істотно скорочені. Зокрема, на сьогодні, згідно п. XIV ст. 84 Конституції 1988 року за главою держави залишилося лише право призначати губернаторів територій за згодою Федерального Сенату [137, с. 465].

Аналогічна доля спіткала й Венесуелу. Так, якщо згадати Конституцію Республіки Венесуела від 23 січня 1961 року, то губернатори федерального округу та федеральних територій призначалися та звільнялися з посади саме Президентом Республіки (п. 17 ст. 190 Конституції) [124, с. 47]. Саме це свого часу дозволило радянському конституціоналісту В. Маклакову зазначити: «Провінції інших латиноамериканських унітарних держав мають більше свободи у своїх діях, аніж штати в федеральній Венесуелі» [124, с. 10].

Утім, після прийняття у 1999 році чинної Конституції Боліваріанської Республіки Венесуела ситуація деякою мірою змінилася. Тепер, згідно ст. 160 губернатори *обираються* більшістю голосів на чотири роки [371], а не *призначаються* президентом.

Досить цікавою є специфіка федеративного державного устрою в Росії. На сьогодні особливості відносин Президента РФ та державних органів суб'єктів РФ перш за все обумовлені тим, що Президент РФ є главою держави, основними напрямками діяльності якого є захист Конституції РФ та засад конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, охорона суверенітету, незалежності та державної цілості РФ, забезпечення узгодженого функціонування та взаємодії органів державної влади.

Захист Президентом РФ засад конституційного ладу Росії – діяльність досить широка та багатогранна, що включає у себе практично усі напрямки реалізації повноважень глави держави. Окремі напрямки цієї діяльності, що знаходяться у полі зору Президента РФ постійно, утім, стають особливо актуальними у певні періоди державного розвитку.

Як приклад, можна навести ситуацію в Чеченській Республіці, котру 01 листопада 1991 року новообраний президент останньої Д. Дудаєв оголосив суверенною та незалежною державою. 08 листопада президент РРСФР Б. Єльцин видав указ про запровадження в Чечено-Інгушетії надзвичайного стану. У відповідь на це Д. Дудаєв оголосив в Чечні воєнний стан, наказав роздати зброю і перетворити кожен будинок у фортецю, а також підпорядкував собі місцеву міліцію. Однак у той момент ніхто не виявив бажання розпочинати бойові дії і Чеченська Республіка опинилася у невизначеному становищі.

Після ліквідації СРСР, влада в Росії намагалася використати опозиційні Д. Дудаєву сили, щоб повернути республіку до складу федерації. Утім така діяльність не мала успіху, а тому 30 листопада 1994 року Президент РФ видав указ № 2137 «Про заходи з відновлення конституційної законності та правопорядку на території Чеченської Республіки», яким, по суті, запровадив на території республіки надзвичайний стан. Таким чином, як ми бачимо, надзвичайна ситуація, яка виникла в окремому регіоні РФ потягла за собою реалізацію главою держави своєї функції гаранта Конституції, що виявилася у заходах, спрямованих на охорону державної цілості (ч. 2 ст. 80 Конституції РФ).

Зрозуміло, що в РФ на сьогодні спостерігається підлегле становище органів виконавчої влади щодо глави держави, а постанови Уряду РФ можна відмінити відповідним Указом Президента (ч. 3 ст. 115 Конституції). В силу ж того, що уряд в РФ здійснює федеральну виконавчу владу на території усієї федерації, то виконавчі структури суб'єктів РФ займають щодо нього підлегле становище. Саме тому, на нашу думку, діяльність виконавчих органів та президентів чи губернаторів в РФ не повинна суперечити актам Президента РФ.

Щодо парламенту та представницьких органів суб'єктів РФ, то тут ситуація є дещо неоднозначною.

Так, згідно ч. 3 ст. 90 Конституції, Укази та розпорядження Президента РФ не повинні суперечити як конституції, так і федеральним законам. У свою чергу органом законодавчої влади РФ є Федеральні Збори – парламент РФ (ст. 94 Конституції). Проте, суб'єкти РФ також мають право видавати свої закони (ч. 4 ст. 76 Конституції), а тому досить цікавим уявляється співвідношення прерогатив глави російської держави та представницького органу суб'єкта РФ.

Умовно можна виділити чотири групи особливостей взаємодії Президента РФ з представницьким (законодавчим) органом державної влади суб'єкта РФ:

1. Вплив Президента РФ на органи представницької (законодавчої) влади суб'єктів РФ в результаті видання ними нормативно-правових актів, що суперечать Конституції РФ та федеральному законодавству.

2. Взаємовідносини при наданні громадянину РФ повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ.

3. Участь Президента РФ у розпуску вищого представницького (законодавчого) органу державної влади суб'єкта РФ.

4. Взаємовідносини при позбавленні посади вищої посадової особи суб'єкта Російської Федерації.

Аналізуючи вплив Президента РФ на органи представницької (законодавчої) влади суб'єктів РФ в результаті видання ними нормативно-правових актів, що суперечать Конституції РФ та федеральному законодавству, слід мати на увазі, що, відповідно до ч. 5 ст. 76 Конституції РФ закони та інші нормативно-правові акти суб'єктів РФ не можуть суперечити федеральним законам, а тому президент, як гарант Конституції, має право уживати будь-яких заходів, необхідних для того, щоб законодавчі акти суб'єктів федерації не суперечили існуючому, зокрема, звернутися до Конституційного Суду РФ.

Щодо взаємовідносин між представницьким органом суб'єкта РФ та Президентом РФ при наданні громадянину РФ повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ, то тут вплив глави держави є практично необмеженим.

Річ у тому, що 22 вересня 1999 року Державна Дума РФ прийняла Федеральний закон № 184-ФЗ «Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) та виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації», п. 1 ст. 18 якого передбачала, що вища посадова особа суб'єкта РФ (керівник вищого виконавчого органу державної влади РФ) обирається громадянами Російської Федерації, що проживають на території суб'єкта РФ [136, с. 183].

Однак, 11 грудня 2004 року до цього закону були внесені зміни, згідно яких «громадянин Російської Федерації наділяється повноваженнями вищої посадової особи суб'єкта Російської Федерації (керівника вищого виконавчого органу державної влади суб'єкта Російської Федерації) за поданням Президента Російської Федерації законодавчим (представницьким) органом державної влади суб'єкта Російської Федерації» [190].

Як ми бачимо, на сьогодні керівників суб'єктів РФ вибирають не пересічні громадяни РФ, а фактично вибирає Президент РФ. Щодо «законодавчого (представницького) органу суб'єкта РФ», то він лише «наділяє повноваженнями» ту особу, яка вибирається главою російської держави у якості керівника суб'єкта РФ.

Якщо ж представницький орган абсолютно і остаточно відмовляється «наділити повноваженнями» вибрану Президентом РФ особу, то глава держави, згідно ч. IV п. 4.1 ст. 9 зазначеного Закону, має право розпустити такий орган [190].

Зрозуміло, що вказане становище подобається далеко не всім. Зокрема, керівник Центру економічних досліджень Інституту глобалізації та соціальних рухів (ІГСО) В. Колташов з цього приводу писав: «Відміна виборів територіями губернаторів, тобто керманичів самоврядних областей,

загроза розпуску місцевих парламентів за умови небажання ними затвердити президентського призначенця абсолютно перекреслює будь-який федералізм. Економічно регіони давно вже не є самостійними. По суті, держава має унітарну природу, що не додає їй реальної стійкості. Позбавивши народ права вибирати (не без фальсифікацій, звісно) керманічів своїх територій, президент зовні зміцнив свою владу, але віднині став винуватцем усього» [108].

Отже, як ми бачимо, однією з підстав розпуску представницького (законодавчого) органу суб'єкта Російської Федерації президентом Росії є той факт, що народні представники у жодному разі не погоджуються з кандидатурою кандидата в губернатори чи президента суб'єкта федерації. Іншою ж підставою такого розпуску є правова колізія, яка виникає у разі прийняття законодавчим (представницьким) органом суб'єкта РФ нормативно-правового акту (у тому числі конституції, статуту, закону тощо), які суперечать російському федеральному законодавству. При цьому підставою для розпуску служить не сама колізія, а ситуація, коли президент Росії попередив про це зазначений орган, але той протягом трьох місяців ігнорує зазначене попередження (п. 4 ст. 9 Закону № 184-ФЗ).

І, нарешті, глава російської держави істотно може впливати на дострокове припинення повноважень вищої посадової особи суб'єкта РФ, достроково звільняючи її з посади (ст. 19 Закону № 184-ФЗ). І якщо п. «б» ч. 1 означеної статті і припускає, що президент звільняє таку особу у випадку вираження йому недовіри законодавчим (представницьким) органом державної влади зазначеного суб'єкта федерації, то п. «г» взагалі передбачає формулу: «у зв'язку із втратою довіри Президент РФ, за неналежне виконання своїх обов'язків» [190] тощо. Саме на підставі цього пункту було звільнено з посади другого мера Москви Ю. Лужкова, котрий очолював столицю Росії з 1992 року.

Як відомо, 28 вересня 2010 року президент Росії Д. Медведєв підписав Указ № 1183, у п. 1 якого було зазначено: «Усунути Лужкова Юрія Михайловича з посади мера Москви у зв'язку із втратою довіри Президента Російської Федерації» [187].

Отже, як ми бачимо, фактично на усій території Росії спостерігається всевладдя Президента РФ.

На відміну ж від Росії, в США, Бразилії, Венесуелі, ФРН та деяких інших ми не спостерігаємо такої легкої керованості суб'єктів федерації з центру та прямого втручання федеральної влади у справи суб'єктів. Однак у виключних ситуаціях (як це, зокрема, відбувалося в м. Літл-Рок) можливість такого втручання передбачається більшістю конституцій світу незалежно від форми правління. У такому випадку мова йде про *федеральне втручання* у справи суб'єктів.

Як відомо, порушення, а в низці випадків навіть загроза порушення конституційних принципів цілості федерації, відмова від їх дотримання яким-небудь із суб'єктів федерації, або ж зовнішній чинник, що являє собою загрозу, наприклад, територіальній цілості одного з суб'єктів федерації, викликає зворотну реакцію з боку союзної держави. Залежно від причини або ступеня порушення чи відмови від дотримання конституційних принципів цілості федерації така реакція може мати різні форми. При тому, що усі з них мають примусовий характер, можна виділити більш м'яку форму переважно фінансово-економічного впливу на суб'єкти федерації та більш жорстку, репресивну форму. Зокрема, в Швейцарії, де можливість федерального втручання передбачається ч. 2 ст. 52 Федеральної Конституції (Конфедерація втручається, коли в кантоні конституційний лад «порушується або піддається загрозі, а відповідний кантон сам або за допомогою інших кантонів не може захищатися») [122, с. 100], федеральні заходи можуть включати в себе як певний фінансовий тиск на кантони (наприклад, згідно ч. 3 ст. 46 Конституції саме Конфедерація надає кантонам достатні джерела фінансування. Отже,

сама Конфедерація має право відмовитися від зазначеної плати або істотно її зменшити), так і примус збройною силою (наприклад, ч. 2 ст. 58 Конституції передбачає, що армія «підтримує цивільну владу при відсічі серйозних загроз внутрішній безпеці» [122, с. 101]. При цьому, саме колегіальний глава Швейцарської конфедерації – Федеральна Рада, згідно ч. 2 ст. 185 Конституції уживає заходів для збереження внутрішньої безпеки). І хоча обидва заходи мають примусовий характер, вірним є також їхній поділ на більш м'яку та більш жорстку.

Першоосновою для вибору форми втручання, на нашу думку, є розвиток економічної та соціально-політичної організації суспільства. Зокрема, там, де вони є більш вищими, мають місце нормальні економіко-фінансові, господарські та адміністративно-управлінські механізми забезпечення єдності та територіальної цілості федеративної держави. Водночас, в умовах перехідного характеру суспільства, де структурні реформи економіки впливають як на становище в федерації в цілому, так і на ситуацію в її суб'єктах, що безумовно тягне за собою відповідні відцентрові тенденції, основне навантаження з забезпечення єдності федерації перекладається із звичайних методів на надзвичайні, репресивні.

Конституційно-правовий інститут федерального втручання являє собою систему узгоджених норм конституційного та інших галузей права, що, відповідно, визначають: 1) підстави, необхідні і достатні для здійснення федерального втручання; 2) державні органи, правомочні здійснювати запровадження федерального втручання; 3) процедуру і порядок запровадження; 4) часові та просторові межі дії; 5) зміни в розгалуженні предметів ведення та повноважень між федеральними органами державної влади та органами влади суб'єктів федерації, що запроваджуються на період дії прокламації про федеральне втручання; 6) інші зміни, що вносяться до системи суспільних відносин на зазначений період.

Зрозуміло, що серед заходів надзвичайного характеру, відомих у сучасному конституційному праві, інститут федерального втручання у справи суб'єктів федерації відіграє досить істотну роль. Цей інститут входить до загальної системи правових норм, створюючи свою власну ієрархію актів конституційного та звичайного законодавства, пов'язаних з рішеннями органів конституційної юстиції, правовими звичаями, політико-правовою культурою тощо. Лише разом з механізмами, порядком, метою та практикою використання цього інституту шляхом його комплексного аналізу можна оцінити міцно пов'язану з ним ступінь демократичності політичного режиму тієї чи іншої країни у певний історичний відрізок часу. І хоча цей інститут пропонується як інструмент управління, стабілізації та зміцнення федеративної держави, але він може викликати й зворотну відцентрову реакцію у суб'єктів федерації та відповідну деформацію політичного режиму.

Таким чином, в умовах централізованої форми державного устрою (унітарна держава, Російська Федерація), глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас децентралізована форма (регіоналістична держава, реальна унія, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави лише можливість опосередкованого впливу.

2.3 Роль політичного режиму в реалізації конституційно-правового статусу глави держави

Третім елементом форми держави є політичний режим.

На сьогодні існує декілька проблем щодо характеристики цієї категорії.

Перша з них полягає у тому, що не існує якогось загальноприйнятого розуміння політичного режиму. Але умовно у ньому можна виділити три компоненти.

Перший компонент, що складає зміст цієї категорії, це спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме цей компонент визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості і менталітету. При цьому його сутність визначається тим, що в державі є пріоритетного – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини 1948 року, держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент політичного режиму має декілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципом поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви тощо.

Третій компонент передбачає систему методів здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язання соціальних, політичних і правових конфліктів.

Утім більшість державознавців здебільшого віддають перевагу останньому компоненту і наголошують на тому, що політичний режим є сукупністю «способів і методів здійснення політичної влади» [342, с. 268].

Другою проблемою є те, що сьогодні не існує універсальної класифікації політичних режимів. Так, більшість авторів поділяють усі політичні режими на демократичні і недемократичні (антидемократичні) [5, с. 179; 80, с. 82–83; 267, с. 90]. Однак поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні є не дуже коректним. Насамперед тому, що у цьому випадку демократія стає ідеалом, такою собі, за словами президента США Дж. Ф. Кеннеді «найкращою формою урядування, тому що вона заснована на повазі людини як розумної істоти» [401, с. 14], а держава з так званим недемократичним режимом однозначно вважається якоюсь «Імперією Зла». У цьому випадку поділ на демократичні та недемократичні політичні режими веде до створення чорно-білих полюсів. Крім того, не зовсім

зрозумілим є місце у такій класифікації режиму, що склався в СРСР під час «Перебудови» у 1988–1989 роках. Якщо він був демократичним, то як з цим пов'язана ст. 6 Конституції СРСР, яка була відмінена лише у 1990 році? Якщо ж недемократичним, то як з цим пов'язана політика «гласності», яка більше притаманна демократії? Саме тому поділ режимів на демократичні та недемократичні потребує певного корегування. Інша класифікація пов'язана із особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства. У цьому випадку виділяються демократичні, авторитарні і тоталітарні режими [291, с. 20; 342, с. 268]. На нашу думку, така класифікація є більш коректною, аніж ідеологізований поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні.

Крім того, С. Бостан цілком слушно, на наш погляд, висунув ідею щодо розподілу усіх політичних режимів на соціально-політичні та державно-політичні [5, с. 183].

Таким чином, слід розрізняти демократичні, тоталітарні та авторитарні соціально-політичні і державно-політичні режими.

Щодо демократичного режиму, то під *демократією* слід розуміти таку форма організації і здійснення належної народу політичної влади, що заснована на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю. Це відповідає визначенню демократії як «правління народу, з народу і для народу», котре поетично сформулював XVI президент США А. Лінкольн у своїй Гетисбергській промові [398].

Характеризуючи демократичний соціально-політичний режим, можна виділити наступні його види: режим прямої демократії, режим елітарної демократії, режим представницької демократії та режим деліберативної (консоціативної [270, с. 170], консенсусної [287], партисипаторної [267, с. 220]) демократії. Видатний російський спеціаліст у сфері штучного інтелекту І. Боценко назвав ці режими поколіннями демократії [96, с. 150]. Проте ідея щодо глобального поширення деліберативної демократії, яку

відстоює дослідник, на нашу думку, є таким же самим припущенням, як і ідея Бенджаміна Бербера, котрий пов'язує майбутнє демократії з реалізацією ідеї «сильної демократії», що «є одним з видів реакції на зміну політичних умов.., яка відрізняється як від трьох основних видів репрезентативної демократії, так і від унітарної демократії, з якою її дуже часто ототожнюють» [360, с. 139–140].

Щодо демократичного державно-політичного режиму, то можна виділити його два різновиди: ліберально-демократичний та соціал-демократичний.

Зазначені режими відповідають двом різновидам посттрадиційного суспільства: демократії свободи та демократії рівності. Ліберально-демократичний режим відповідає демократії свободи, яка полягає у ринковій та іншій змагальності людей, котра неминуче веде суспільство до нерівних результатів, до успіху найбільш затягих. Щодо соціал-демократичного режиму, то він іде шляхом демократії рівності, обмежуючи вільну змагальність та нівелюючи відмінність нерівних за природою людей. Фактично, це означає, що соціал-демократичний режим вимагає соціально-орієнтовану економіку на противагу абсолютизовано вільному ринку (який більше притаманний ліберально-демократичному режиму).

Тоталітарний же режим характеризується абсолютним контролем держави над всіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та пануючій ідеології.

Щодо тоталітарних соціально-політичних режимів, то їхньою характерною рисою є наявність занадто впливової ідеології – системи ідей, тісно пов'язаних з інтересами пануючого суб'єкта. І хоча ідеологія є характерною і для демократичних режимів (зокрема, лібералізм), проте вона, на думку Д. Істона, завжди має узагальнюючий характер. Адже, навіть у тому разі, коли йдеться про обмеження ідеології лише сферою економіки (наприклад, вищезгаданий лібералізм та його протилежність – консерватизм),

все одно її втіленням є ціла низка поглядів стосовно організації усього суспільства та відповідної йому політичної системи. Сам же Д. Істон виділяв чотири типи ідеологій: радикальний консерватизм, традиційний консерватизм, сучасний лібералізм та комунізм [386, с. 338].

Фактично саме за ідеологічним забарвленням виділяються три види соціально-політичного режиму: соціально-класовий тоталітарний режим, національно-расовий тоталітарний режим та релігійно-тоталітарний режим.

При цьому, соціально-класовий тоталітаризм, спираючись на соціально-класову ідеологію (комунізм, за Д. Істоном), шукає ворогів серед інших класів. Зокрема, такий режим існував в СРСР, де головними класами вважалися пролетаріат і, частково, найбідніше селянство, а переслідувалися представники дворянства, заможного селянства і, частково, інтелігенції. Щодо національно-расового тоталітаризму, то він спирався на національно-расову ідеологію (радикальний консерватизм), а ворогів шукав серед інших націй. Зокрема, такий режим існував у Третньому Рейху, де головною нацією-расою були німці-арійці та «братерські» їм народи (британці, шведи та ін.), а також індійці та іранці (як прямі «нащадки» стародавніх аріїв). Водночас переслідувалися представники інших націй-рас: євреї, цигани і, почасти, слов'яни. Що ж стосується релігійного тоталітаризму, то він спирається на релігійну ідеологію (радикальний консерватизм) і переслідує будь-яку її критику. Як приклад, можна згадати смертний вирок, винесений Хомейні поету Салману Русді за його пасквіль «Сатанинські вірші».

З точки зору цілей та завдань усі тоталітарні державно-політичні режими поділяються на футуро-тоталітарні та ретро-тоталітарні.

При цьому футуро-тоталітарні режими спрямовують діяльність держави до майбутнього, намагаючись якомога більше поривати з минулим. Зокрема, така тенденція існувала в КНР, яка в період реформ («великий стрибок» та «культурна революція») намагалася відкинути досвід минулого і йти у світле майбутнє. До деякої міри така ситуація існувала і в СРСР часів

Й. Сталіна, який, хоча і віддавав належне царям Петру I Великому та Івану IV Грозному, але здебільшого будував «світле комуністичне майбутнє».

На відміну ж від футуро-тоталітарних, ретро-тоталітарні режими тяжіють до звеличення минулого. Наприклад, у Третньому Рейху діяла організація «Ананербе» – «Спадщина предків», яка займалася дослідженням традицій, історії та спадщини німецької нації і входила до системи СС.

Проміжне становище між демократичним та тоталітарним режимом займає авторитарний політичний режим. На думку автора дисертації, *авторитаризм* визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальною участю народу.

На сьогодні не існує загальноприйнятої класифікації авторитарних режимів. Проте виділяються такі режими як військова хунта, диктаторські режими тощо [160]. Досить цікавою може бути запропонована американським вченим Стівеном Левітським ідея змагального авторитаризму, який визначається як цивільний режим, за якого існують формальні демократичні інститути, і більшість вважає їх основним засобом отримання влади, але при цьому зловживання владою осіб, що обіймають державні посади надає їм істотні переваги щодо своїх опонентів. С. Левітський наголошує на тому, що такі режими є змагальними у тому, що опозиційні партії можуть використати демократичні інститути для боротьби за владу, але вони не є демократичними, тому що на «змагальному майданчику спостерігається перекис на користь діючих осіб, що мають владу. Змагання, таким чином, є реальним, але несправедливим» [397, с. 5]. Для латиноамериканського типу держави А. Орлов виділяв такі різновиди авторитарних режимів як «режим особистої влади, що знайшов своє вираження в системі каудилізму» [197, с. 124] (Нікарагуа доби Сомоси або Гаїті в період диктатури Дювальє) та військово-диктаторський режим

фашистського типу [197, с. 125]. Пропонував він мати на увазі й такий проміжний режим між авторитаризмом та демократією (який, на його думку, тяжіє до демократії) як військово-демократичний [197, с. 130].

Утім вищезазначені ідеї не дозволяють нам здійснити більш повну класифікацію авторитарних режимів, а тому слід знову звернутися до їхнього поділу на соціально-політичні та державно-політичні. Так, з точки зору соціально-політичного режиму авторитаризм може існувати у вигляді демократично-авторитарного режиму, широко-консенсусного авторитарного режиму, обмежено-консенсусного авторитарного режиму та псевдо-консенсусного авторитарного режиму.

Так, в умовах псевдо-консенсусного авторитаризму правлячу верхівку не підтримує не лише більшість населення країни, а й більша частина елітарних верств (Заїр в період диктатури С. С. Мобуту). За обмежено-консенсусного авторитаризму елітарні верстви утворюють єдину правлячу верхівку, яка, утім, не користується підтримкою народних мас, але між народом та елітою існує часткова злагода (Чилі доби А. Піночета). В умовах же широко-консенсусного авторитаризму суспільство об'єднується навколо владної верхівки (Республіка Корея доби Пак Чжон Хі). І, нарешті, демократично-авторитарний режим виникає там, де правлячі групи, навіть програючи у політичній (виборчій) боротьбі, домагаються – так чи інакше – компромісу і залишаються на політичній арені.

Щодо авторитарного державно-політичного режиму, то за метою встановлення він поділяється на модернізаційно-авторитарний, стабілізаційно-авторитарний та тиранічно-авторитарний.

Метою модернізаційно-авторитарного державно-політичного режиму є проведення політико-правової та соціально-економічної модернізації країни (Чилі під час реформ Е. Біхі доби диктатури А. Піночета). Мета ж тиранічного авторитаризму полягає у задоволенні власних потреб лідера або правлячої верхівки (ЦАР в період імперії Ж. Б. Бокасса). І, нарешті, метою

стабілізаційно-авторитарного режиму полягає у стабілізації ситуації або підтримці існуючого становища в країні. Прикладом останнього можна вважати Францію доби становлення П'ятої Республіки Ш. де Голля, який надзвичайними заходами стабілізував ситуацію в країні. Заперечення ж проти авторитарного характеру влади Ш. де Голля відкидав він сам, зазначаючи: «Будучи *вождем Франції* та главою республіканської держави, я буду здійснювати верховну владу в усій повноті» [251].

Деякі дослідники виділяють ще проміжні режими. Наприклад, між демократичним і авторитарним режимом виділяється ліберальний режим, що містить риси як демократії, так і авторитаризму.

На нашу думку, ліберальний режим є до деякої міри аналогічним демократично-авторитарному або напівдемократичному. Це можна пояснити словами С. Хантінгтона: «Ліберальні реформатори схильні були розглядати лібералізацію як спосіб роззброїти опозицію своєму режимові, не демократизуючи сам режим повністю. Вони готові були пом'якшити репресії, відновити деякі громадянські свободи, послабити цензуру, дозволити більш широке обговорення питань загального значення і надати громадянському суспільству – асоціаціям, церкві, спілкам, діловим організаціям – більше простору для ведення справ. Однак лібералізатори не хотіли проводити змагальні вибори з повною участю населення, які могли б позбавити влади правлячого лідера. Вони хотіли створити більш м'який, добрий, безпечний і стабільний авторитаризм, не змінюючи кардинально системи» [322, с. 142]. Отже, виходячи з цього, можна цілком слушно вважати ліберальний режим свого роду напівавторитарним, а тому розглядати його як специфічний різновид авторитарного соціально-політичного режиму.

Аналіз політичних режимів дозволяє нам стверджувати, що головна відмінність статусу глави держави перш за все простежується саме в рамках демократичного, авторитарного і тоталітарного режимів.

Так, в умовах демократичного режиму глава держави повинен відповідати за свою політику (якщо він не є монархом). Наприклад, усім відомо, що четвертий президент П'ятої Французької Республіки Ф. Міттеран піддавався критиці за усе, чого він не зробив (не зменшив дефіцит торгівельного балансу, не подолав інфляцію, віддавав перевагу Європі, а не Франції у деяких зовнішньополітичних питаннях тощо) і при цьому забувалося, що він запровадив (39-годинний робочий тиждень, пенсійний вік у 60 років, податки на великі маєтки тощо). При цьому таке становище нікого не ображало, адже демократична система заснована, за словами Президент США Р. Рейгана «...на вірі у святість людського життя та прав особистості» [243], у тому числі і свободи висловлювань думки про того чи іншого національного лідера.

Специфіка демократичного режиму, на думку одного з основоположників демократії А. де Токвілля, полягає у тому, що «народи демократичних держав, що постійно зайняті своїми справами і ревниво охороняють свої права, не дозволяють своїм представникам відхилятися від визначеної загальної лінії, котра диктується їхніми інтересами» [305, с. 185]. Стосовно глави держави, то, наприклад, в США «коло завдань, які сучасні президенти повинні виконати та низка програм, за які вони несуть відповідальність, збільшилися у декілька разів протягом останніх п'ятдесят років. Контроль, який здійснюється засобами масової інформації за кожним аспектом їхнього життя, істотно збільшився. Виборці рідко надають партії, котра перебуває у Білому Домі, контроль над обома палатами Конгресу» [364, с. 64]. Більше того, на думку американського дослідника С. Ліпсета політична участь, котра виявляється у можливості впливу громадян на політичних лідерів (у тому числі й на главу держави) та їхні дії, разом із громадянськими і політичними правами і свободами, а також із змагальністю у процесі отримання влади, постає одним із трьох основоположних елементів демократії [409, с. 42]. Аналогічної точки зору

дотримується й Ф. Шміттер, хоча для нього основною формою політичної участі є партійна діяльність, себто – міжпартійна боротьба за державну владу [413, с. 6].

В умовах же тоталітарних режимів, які опираються на моністичну (єдину, таку, що не передбачає плюралізму) ідеологію, домінує головний носій цієї ідеології (здебільшого ним є лідер правлячої партії або релігійний лідер). При цьому, абсолютна більшість тоталітарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад зазвичай віддає перевагу главі уряду.

Так, найбільш відомими на сьогодні є тоталітарні режими в СРСР доби «культу особи» Й. Сталіна (1934–1953 рр.), КНР в період «реформ» Мао Цзедуна (1959–1976 рр.), Німеччина доби фюрерства А. Гітлера (1934–1945 рр.), Італія в період прем'єрства Б. Муссоліні (1922–1943 рр.), Іран доби аятоли Хомейні (1979–1989 рр.).

Найбільш відомим тоталітарним режимом, звісно, був режим, що існував в часи «культу особи» Й. Сталіна у 1934–1953 роках. І хоча більшість авторів наголошує на тому, що тоталітарний режим розпочав своє існування з 1929 року, але, на нашу думку, з цим погодитись не можна, адже в період з 1929 року і далі в країні існувала внутріпартійна опозиція: правий ухил (М. Бухарін, О. Риков та ін.), платформа «союзу марксистів-ленінців» (група М. Рютіна) тощо. З деякими з них влада розправлялася за допомогою карних органів (зокрема, у 1932 році група М. Рютіна була розгромлена органами ОДПУ) та на партійних форумах («правий ухил» у ВКП(б) було засуджено на двох пленумах 1929 року). Врешті-решт в самому суспільстві спостерігалось деяке відсторонення від влади. Наприклад, в Україні абсолютна більшість селянства була заклопотана своїми інтересами, а не інтересами партійно-державної верхівки. Щоб «зламати» таке ставлення українського селянства Й. Сталін, К. Ворошилов, Л. Каганович, Й. Якір та інші лідери ВКП(б) організували в Україні голодомор у 1932–1933 роках. У 1934-му ж році відбувся XVII з'їзд ВКП(б), на якому колишні опозиціонери «каялися», а сам

з'їзд одержав назву «З'їзд переможців» над українським селянством. Крім того, саме у 1934 році Й. Сталін одержав довгоочікуваний привід для репресій проти своїх політичних супротивників: 01 грудня 1934 року в Ленінграді було вбито С. Кірова (дехто вважає, що вбивство організував сам Й. Сталін [37, с. 233] або хтось, «хто був зобов'язаний охороняти Кірова» [329, с. 32]).

Ввечері того ж дня Центральний Виконавчий Комітет СРСР видав постанову «Про порядок ведення справ щодо підготовки та вчинення терористичних актів» (т. зв. «Закон від 1 грудня 1934 року») за підписом голови ЦВК СРСР М. Калініна.

Саме останній виконував обов'язки одноосібного головуючого колегіального глави держави в СРСР – обов'язки Голови ЦВК СРСР, членом Президії якого з 02 лютого 1924 року був і Й. Сталін. Формально М. Калінін повинен був би стояти вище за своєрідним «табелем про ранги», аніж Й. Сталін. На практиці ж виходило інакше. Як свого часу цілком слушно характеризував цю ситуацію член-кореспондент НАН України В. Литвин: «Завуальованість реальної влади, її повна невідповідність Конституції робили процес передачі владних повноважень на персональному рівні важко прогнозованим. Він здійснювався лише шляхом відкритої або таємної боротьби чи на підставі закулісних домовленостей. Найважчим та найдовшим виявився процес визначення верховного вождя у ході передачі владних повноважень від В. Леніна до Й. Сталіна (1922–1928 рр.). Визначення вищих керівників республіканського рівня завжди було прерогативою верховного вождя. Найвищою посадою в компартійно-радянській номенклатурі спочатку вважалося головування в уряді. Перехідний характер подібного явища не підлягає сумніву. Главою Раднаркому РРФСР, а із створенням Радянського Союзу – Раднаркому СРСР став родоначальник комуністичної доктрини і засновник більшовицької

партії В. Ленін. В УСРР, яка тоді вважалася достатньо самостійною державою, відповідну посаду обійняв Х. Раковський.

Формально, згідно букви радянських конституцій, найвищою посадою було головування в Президії Всеросійського (Всеукраїнського) Виконавчого Комітету Рад Робочих, Селянських та Червоноармійських Депутатів (після реформи 1936 року – в Президії Верховної Ради СРСР та Верховних Рад союзних республік). Однак, ці посади займали представники другого ешелону більшовицьких вождів – Я. Свердлов та М. Калінін, в Україні – Г. Петровський» [157, с. 5].

У 1936 році в СРСР набула чинності друга Конституція. Згідно неї в СРСР виник «колегіальний президент» [275, с. 569] – Президія Верховної Ради. 12 грудня 1937 року були проведені вибори до Верховної Ради СРСР. 12 січня 1938 року вона розпочала свою роботу і 17 січня обрала Голову своєї Президії. Ним став М. Калінін як «найстаріший більшовик, досвідчений державний керівник, член Політбюро Центрального Комітету партії Леніна-Сталіна» [59, с. 467]. Й. Сталіна ж було обрано лише членом Президії Верховної Ради. Проте такий розподіл ролей нікого з владних верств не вводив у оману: М. Калінін фактично нічого не вирішував.

Таким чином, Й. Сталін, будучи членом радянського колегіального глави держави, практично ігнорував волю свого формального «начальника», а тому глава держави в СРСР доби сталінізму не відігравав істотної ролі в житті країни.

Щодо Мао Цзедуна, то він був Головою КНР до 1959 року. 17-го ж квітня того року в залі Хуайженьтан (один з колишніх палаців китайських імператорів) відбулася чергова сесія Всекитайських зборів народних представників 2-го скликання. Саме на ній замість Мао Цзедуна Головою КНР було обрано тодішнього голову Постійного комітету ВЗНП (колегіального глави держави КНР) Лю Шаоці. Формально Мао Цзедуна було позбавлено посади глави держави в КНР, але фактично він зберіг свій

вплив на стан справ в країні. Про це свідчить, зокрема, той факт, що саме за його пропозицією в КНР розпочалася так звана «культурна революція», яка, за обережним висловом китайського історика Чжан Веньсяна, «переросла в політичні заворушення та вийшла з-під контролю...» [41, с. 15].

При цьому, як головний ідеолог КНР, Мао Цзедун зміг нівелювати статус Голови КНР, про що свідчить, зокрема, доля його наступника Лю Шаоці. Як відомо, Голова КНР Лю Шаоці залишався на своєму посту навіть після свого арешту, про що свідчить, зокрема, його звернення до свого охоронця з числа хунвейбінів (молодики, що проводили політику «культурної революції»): «Я – Голова КНР. Не має значення, як ви ставитеся до мене особисто, але слід рахуватися з престижем глави держави. Хто звільнив мене з цього поста? Хочете мене судити? На це потрібна санкція Всекитайських Зборів народних представників» [299, с. 136]. Лю Шаоці помер 12 листопада у в'язниці у м. Кайфін (провінція Хенань), виключений з партії та позбавлений всіх посад, але весь період свого арешту (1966–1968 рр.) він формально залишався Головою КНР.

Щодо Італії, то у ній тоталітарний режим почав складатися після 28 жовтня 1922 року, коли за деякими даними відбувся так званий «похід на Рим» [32, с. 398] (інші дослідники відкидають сам факт такої події [40, с. 229]), а вже 29 жовтня 1922 року лідеру італійських фашистів Б. Муссоліні зателефонували із столиці і повідомили, що король Віктор Еммануїл III запрошує його для формування уряду.

Логіка тоталітаризму вимагала звеличення політичного лідера, формування культу вождя («дуче»). Проте це не могло не зіткнутися з офіційними інститутами Італійського королівства, зокрема, з інститутом короля. Згідно ст. 5 Статуту Італійського королівства «Лише Королю належить виконавча влада. Він є верховним главою держави; командує усіма сухопутними силами; оголошує війну, укладає договори – мирні, союзні, торгові та інші, повідомляючи про них палати, наскільки інтереси та безпека

держави це дозволяє, і супроводжуючи необхідними поясненнями» [123, с. 468].

Проте, як в інших тоталітарних державах, глава держави в Італії поступово втрачає свій вплив. Так, наприклад, досить відомим був той факт, що фашистська міліція, яка стояла «на службі Вітчизні» та присягала королю, повинна була діяти «за наказами глави уряду» [40, с. 229]. Крім того, саме Б. Муссоліні позбавляв чиновників їх посад та привілеїв, а на місця, що звільнялися, призначав нових. І хоча призначення формально здійснювалися від імені короля, на прийом до якого дуче регулярно приходив по вівторках та четвергах, а сам Віктор Еммануїл III юридично залишався главою держави, але будь-який дуалізм в управлінні країною був відсутній. Про що свідчить, наприклад, той факт, що коли у лютому 1938 року в італійській армії було запроваджено так званий «римський крок» (компіляція з німецького «пруського кроку»), то це відбулося не лише всупереч думці італійського генералітету, а й всупереч прямому запереченню короля.

Але, якщо Б. Муссоліні ігнорував главу держави, то його союзник А. Гітлер взагалі ліквідував цю посаду.

Як відомо, згідно Конституції Німецької імперії від 11 серпня 1919 року, яка легалізувала режим Веймарської республіки, президент імперії обирався «всім німецьким народом» (ч. I ст. 41) [132, с. 245]. Після ж призначення А. Гітлера рейхсканцлером у 1933 році, було здійснено низку кроків, спрямованих на зміцнення влади нацистського режиму, одним з яких було прийняття 01 серпня 1934 року Закону про верховного главу Німецької імперії. В Законі, зокрема, зазначалося: «§ 1. Посада президента імперії об'єднується з посадою рейхсканцлера. В силу цього встановлені досі правоможності президента імперії переходять до вождя і рейхсканцлера – Адольфа Гітлера. Він призначає свого заступника. § 2. Цей закон набирає чинності з моменту смерті президента імперії фон Гінденбурга» [186]. Наступного дня, 02 серпня 1934 року, останній рейхспрезидент Німецької

імперії Пауль фон Гінденбург помер. Вже через годину було оголошено про злиття посад президента і канцлера [40, с. 82]. З цього моменту виборів президента не проводили, а обов'язки глави держави став виконувати рейхсканцлер А. Гітлер як «фюрер німецької нації».

Щодо Ірану, то в цій країні ситуація була дещо іншою. Якщо в сталінському СРСР, маоїстській КНР, фашистській Італії та нацистській Німеччині глава держави все ж таки знаходився, хоча б формально, над лідерами тоталітаризму (Й. Сталін, Б. Муссоліні, А. Гітлер були главами уряду, а Мао Цзедун – лише керівником КПК), то в Ірані Хомейні з самого початку визнавався як абсолютний правитель країни, що стоїть над усіма державними інститутами. Як слушно зазначав один з керівників ісламської революції 1978 року аятола М. Талегані: «Будь-яка влада, що створюється в Ірані, повинна знаходитись в рамках нинішньої національної боротьби Ірану під керівництвом імама Хомейні, інакше народ Ірану не прийме її» [242, с. 31].

Як відомо, 16 січня 1979 року шах Ірану Мохаммед Реза Пехлеві, під тиском ісламської революції, яку очолив союз комуністів, лібералів та шіїтського духовенства, був вимушений залишити країну. Через два тижні до Ірану повернувся аятола Р. М. Хомейні. Вранці ж 12 лютого іранське радіо повідомило про перемогу ісламської революції та про передачу усієї верховної влади «вищому богословському авторитету, законознавцю, знавцю Корану та всіх святих для мусульман книг, вшанованому усіма віруючими так, що його думка сприймається беззаперечно» [32, с. 217], тобто Р. М. Хомейні.

У 1979 році Р. М. Хомейні став факіфом – вищим духовним наставником та фактичним правителем проголошеної ним 01 квітня 1979 року Ісламської Республіки Іран. Однак, офіційно керівних посад він не отримав: за його пропозицією у 1980 році президентом було обрано А. Банісадра.

Утім, після того, як дехто з лідерів ісламської революції вирішили скористатися своєю перемогою, серед них розпочалися чвари. Як результат цього, економічне становище Ірану стало гіршим. Це не могло не викликати невдоволення простих громадян Ірану: в країні відбулися численні студентські заворушення, результатом яких стала відставка прем'єр-міністра М. Базаргана. Щодо президента, то, викритий у недостатній відданості політиці аятоли, він був змушений втікати з країни та емігрувати до Франції.

Фактично, після прийняття на референдумі 02–03 грудня 1979 року Конституції Ісламської Республіки Іран, Рухола Мусаві Хомейні стає Керівником ІРІ – довічним правителем Ірану. За часи його правління (1979–1989 рр.) змінилося три президенти, які, утім, істотно не вплинули на стан справ в державі.

Таким чином, в умовах тоталітарного режиму глава держави не відіграє істотної ролі в державному управлінні, а першість залишається за головним ідеологом країни, котрий, як правило, є главою уряду.

На відміну від становища глави держави в умовах тоталітарного режиму, авторитарний режим здебільшого саме цьому інституту дає можливість істотно впливати на стан справ в країні.

Як приклад, можна навести ситуацію в Індонезії, де успіх соціально-економічної модернізації багато у чому було викликано діяльністю президента М. Сухарто, який зробив вибір на користь іноземних інвестицій і приватного підприємництва, для чого був створений відповідний правовий режим. Це дозволило фахівцям з дипломами американських університетів розробити економічну стратегію. Вже у 1968–1969 роках різко знизилися темпи інфляції, а ріст цін призупинився. Вдалося збалансувати бюджет, забезпечивши регулярні поставки західної допомоги, а також домовитися з західними кредиторами про відстрочки виплат зовнішнього боргу. Через декілька років була конвертована рупія. Керівництво країни оголосило найближчими цілями: *по-перше*, задоволення основних потреб народу

(підйом сільського господарства та обслуговуючих його галузей промисловості, у т. ч. текстильної); *по-друге*, подальше створення передумов для діяльності іноземного капіталу (інфраструктурне будівництво, виробництво будматеріалів, транспорт, зв'язок); *по-третє*, забезпечення поточної платоспроможності держави (нарощування експорту нафти й іншої сировини). Проголошений М. Сухарто «новий порядок» почав виводити Індонезію на шлях економічного зростання. Приплив нафтодолларів у першій половині 70-х років ХХ ст. прискорив цей процес і дозволив активніше приступити до індустріалізації.

Однак, не здобувши підтримки своєї політики від конкретного адресата (національний приватний бізнес на той період часу ним ще не став), уряду довелося по-новому налагоджувати адміністративні механізми. Так відбувся перехід від системи державного кредитування до РЕПЕЛІТА – «п'ятирічних планів розвитку», до виконання яких Індонезія приступила в 1969–1970 роках.

Кон'юнктурні коливання першої половини 80-х років ХХ ст. і різке падіння світових цін за нафту, висунули необхідність структурної перебудови, лібералізації і більшої відкритості економіки Індонезії. Вже в ході РЕПЕЛІТА – IV (1984–1988 рр.) «новий порядок» здійснив низку заходів, щоб заохотити ініціативу виробників готової промислової продукції і збільшити експорт товарів ненафтової групи. Частково були скасовані нетарифні зовнішньоторговельні бар'єри і посередництво державних монополій в імпортних операціях, розпочата послідовна дерегуляція ринку цінних паперів і банківської справи, істотно було розширене поле діяльності іноземного капіталу.

Позитивні результати не змусили себе чекати. У 80-і роки ХХ ст. питома вага готових виробів промисловості в структурі індонезійського експорту зросла у п'ять разів, наблизившись до 50 %, а частка обробної промисловості в структурі ВВП практично зрівнялася із часткою сільського

господарства. Середньорічний приріст виробництва в будівництві й обробній промисловості в період РЕПЕЛІТА – IV склав більш 10 % [278, с. 66]. Сам же М. Сухарто вважав, що після РЕПЕЛІТА – V Індонезія стане економічно розвиненою країною: «Наприкінці п'ятої п'ятирічки ми маємо твердий намір вступити у стадію економічного злету у нашому розвитку, тобто підвищення його до рівня, коли ми, спираючись на власні сили, зможемо продовжити процес розвитку у напрямку до суспільства, яке мріємо збудувати» [280].

Щодо стабілізаційного авторитаризму, то роль глави держави в умовах виходу із суспільно-політичної кризи є дуже значною. Як приклад, можна навести ситуацію в Японії 1935–1936 років та КНР 1989 року.

Так, в Японії у 20-х роках ХХ ст. на основі правонаціоналістичних угруповань зародився фашистський рух, який на початку 30-х років ХХ ст. сформувався у доволі впливову силу. Японія опинилася у стані тероризму, спрямованому проти видатних представників політичних та промислово-фінансових верств.

26 лютого 1936 року в Японії фашистські угруповання підняли заколот, який утім не мав успіху: фашистський рух було розгромлено, а його лідери страчені.

На нашу думку, провал фашистського путчу багато у чому відбувся внаслідок того, що японське суспільство замикалося на богоподібного імператора Хірохіто, який славився своїм войовничим характером. Саме імператор рішуче виступив проти фашистів і зберіг конституційну систему, що існувала в Японії після революції Мейдзи.

Дещо іншою була ситуація в КНР, де у червні 1989 року відбулися численні демонстрації з вимогою демократичних реформ. 03 червня 30 тис. неозброєних солдат Народно-визвольної армії Китаю здійснили спробу витіснити мітингуючих з площі Тяньаньмень у Пекіні. Спроба виявилася невдалою і вночі солдати повернулися з артилерією, танками, бронетранспортерами, важкими кулеметами та автоматами. Підрозділи

НВАК завдали удару одночасно в різних районах Пекіну. Їх наступ на площу Тяньаньмень з трьох сторін змусив десятки тисяч людей, котрі заповнили її, до втечі. Як згадують очевидці, солдати йшли до площі за інженерними будівельними машинами, що розчищали шлях від барикад з автобусів, якими перекрили вулиці демонстранти. В результаті туди змогла пройти колона з 250 армійських вантажівок. Але першими пройшли бронетранспортери, на один з яких було вчинено напад: його підпалили протестуючі. За матеріалами Франс Пресс, одне з найзапекліших сутичок відбулося в західній частині Пекіну, приблизно в 10 км від площі, де війська відкрили вогонь по сотнях тисяч людей, що намагалися перетнути їм шлях. Танки й бронетранспортери йшли по площі Тяньаньмень та іншими районами міста, відкриваючи вогонь та зминаючи людей своїми гусеницями [203].

Генерального секретаря КПК Чжао Цзяна, який підтримував вимоги мітингуючих, було знято з посади, а на його місце призначено Цзян Цземіня. Проти ж демократизації політичної системи рішуче виступили не лише «батько китайських реформ» Ден Сяопін та прихильник «жорсткого курсу» прем'єр Державної Ради Лі Пен, а й голова КНР Ян Шанкунь.

Як ми бачимо, вищі керівники держави (у тому числі й одноосібний глава держави Ян Шанкунь) змогли нівелювали вплив керівника КПК. На нашу думку, це відбулося перш за все тому, що в умовах авторитарного режиму (на відміну від тоталітарного) ідеологія поступається місцем прагматизму державного апарату. І якщо в часи тоталітарної КНР молоді прихильники «культурної революції», підтримані лідером КПК Мао Цзедунем, змогли нажахати державний апарат, що стало можливим лише за умови абсолютного домінування ідеологічної складової в житті китайського суспільства, то в період авторитарної КНР молоді прихильники «демократичних перетворень», підтримані лідером КПК Чжао Цзяном, не змогли скористатися цією складовою і зазнали поразки від державного апарату. Можливо, саме певні паралелі з «культурною революцією», коли

молодь намагалася безпосередньо впливати на стан справ в країні, налякали державний апарат і саме з цим пов'язана та лють, з якою були придушені заворушення на Тяньаньмень.

Щодо тиранічного авторитаризму, то його класичним прикладом є режим президента Ж. Б. Бокасса в Центральноафриканській республіці (ЦАР). Як відомо, 01 січня 1966 року в цій країні стався військовий переворот, який і привів Ж. Б. Бокассу до влади. Протягом 10 років президент зумів шляхом насильства і терору оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР. 04 грудня 1976 року ЦАР була ним визначена як імперія. Коронація імператора Ж. Б. Бокасса відбулася через рік. Подібно Наполеону Бонапарту, новоявлений імператор сам надів собі на голову корону і надав своїм «підданим» «конституцію», де закріпив свої виключні повноваження: по-перше, саме під керівництвом імператора розробляються закони; по-друге, імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів Ради міністрів; по-третє, імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них; по-четверте, імператор є верховним головнокомандувачем і начальником органів державної безпеки; по-п'яте, імператор має право оголошувати надзвичайний стан тощо. У період правління Ж. Б. Бокасси ситуація в ЦАР істотно погіршилася внаслідок того, що ніким не контрольовані правлячі верстви грабували країну. Широкі ж народні маси залишалися без засобів існування. Зарплата робітникам та стипендії студентам не виплачувалися протягом тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести, імператор наказав розстріляти декілька демонстрацій студентів і школярів, спрямованих проти варварських порядків у країні. При цьому Ж. Б. Бокасса особисто керував розправою над ними, що згодом одержало своє пояснення: виявилось, що він був канібалом. Після цього антиімператорський рух охопив ЦАР та одержав підтримку

закордоном. 20 вересня 1979 року Франція висадила повітряний десант в ЦАР, Ж. Б. Бокасу було заарештовано і позбавлено влади.

Як ми бачимо, саме глава держави рухав розвиток ситуації в Центральноафриканській республіці, що призвело до зміни форми правління і врешті-решт до повалення існуючого в країні авторитарного режиму.

Таким чином, саме від політичний режим визначає реальне місце та роль глави держави в реалізації державної влади. І якщо в умовах демократичного режиму, глава держави виконує свою роль суто в рамках конституції та законів країни, то авторитарний режим надає йому колосальні можливості впливати на стан справ у державі. Водночас такий недемократичний режим як тоталітарний взагалі усуває главу держави від впливу на національну політико-правову систему.

Висновки до Розділу 2

Дослідження співвідношення форми держави та конституційно-правового статусу глави держави, яке містило аналіз впливу форми правління на конституційно-правовий статус глави держави, вивчення особливостей конституційно-правового статусу глави держави за різних форм державного устрою, а також характеристику ролі політичного режиму в реалізації конституційно-правового статусу глави держави, дає можливість зробити такі узагальнення.

1. Багато у чому особливості статусу глави держави залежать від існуючої в тій чи іншій країні форми держави. Виходячи з сучасної теорії держави і права форма держави складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму. При цьому, під формою правління слід розуміти спосіб організації державної влади, який засвідчує наявність або відсутність юридичної відповідальності глави держави перед своїми підданими чи громадянами. Існує дві основні

форми правління: монархія та республіка. При цьому монархія – це така форма правління, за якої передбачається настання юридичної відповідальності для глави держави, а під республікою слід розуміти таку форму правління, за якої глава держави може нести юридичну відповідальність.

2. Окрім загальновизнаного поділу усіх систем престолонаслідування на салічну, кастильську та скандинавську, які передбачають особливості статі та черговості спадкоємця трону, слід мати на увазі ще три системи спадкування, які виділяються залежно від суб'єкта (у широкому розумінні) визначення спадкоємця. З огляду на це можна виділити такі системи престолонаслідування як петровську, органічну та сетлементову. Першу з них представляють ті країни, де суб'єктом визначення спадкоємця трону виступає правлячий монарх. Це, може бути як дуалістична (Катар, Кувейт), так і абсолютна (Саудівська Аравія) монархія. Другу – країни, де суб'єктом визначення спадкоємця виступає спеціально створений орган. До таких держав можуть належати як абсолютні (Оман), так і парламентарні (Камбоджа) монархії. І третю представляють держави з парламентарною (Велика Британія, Іспанія) чи дуалістичною (Тонга, Ліхтенштейн) системою монархічного правління, в яких «суб'єктом» визначення спадкоємця є спеціальний законодавчий акт (в Великобританії – це Act of Settlement – Закон про престолонаслідування 1701 року).

3. З огляду на мету встановлення, можна виділити три авторитарні державно-політичні режими: модернізаційно-авторитарні, стабілізаційно-авторитарні та тиранічно-авторитарні. Перший з них передбачає своєю метою проведення соціально-економічної та/чи політико-правової модернізації країни. Такі режими, зокрема, існували в Індонезії за часів президентства М. Сухарто, Чилі доби А. Піночета чи Сінгапур в період прем'єрства Лі Куан Ю. Другий – забезпечення стабільності в країні в період гострої соціально-економічної та/чи політико-правової кризи. Найбільш відомими

серед них є Франція доби президентства Ш. де Голля або Туреччина в період правління генерала А. К. Еврена. І третій представляють режими, метою яких є задоволення виключно потреб лідера чи правлячої верхівки. Найбільш відомим прикладом реалізації такого режиму була ЦАР в період правління Ж. Б. Бокасса.

4. В умовах тоталітарного режиму влада опирається на моністичну ідеологію, а тому в таких країнах в системі влади домінує головний носій такої ідеології (здебільшого ним є лідер правлячої партії або релігійний лідер). При цьому абсолютна більшість авторитарних режимів нівелює роль глави держави, а з державних посад здебільшого віддає перевагу главі уряду. Так, найбільш відомими на сьогодні тоталітарними режимами є СРСР доби «культу особи» Й. Сталіна (формальним главою держави був М. Калінін, який нічого не вирішував в питаннях державної політики), КНР в період «великого стрибка» та «культурної революції» Мао Цзедуна (головою КНР був Лю Шаоці, який практично весь час виконання своїх повноважень знаходився під арештом), Італія в період прем'єрства Б. Муссоліні (главою держави був король Віктор Еммануїл III, який нічого не вирішував в питаннях внутрішньої та зовнішньої політики), Німеччина доби фюрерства А. Гітлера (взагалі ліквідував пост глави держави), Іран доби аятоли Р. М. Хомейні (без особливих проблем зняв з посади першого президента Ірану А. Банісадра).

РОЗДІЛ 3

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

3.1 Компетенція глави держави: функціональна характеристика

Юридична наука характеризує компетенцію як «сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо» [2, с. 196].

Для розуміння компетенції глави держави велике значення має її функціональна характеристика. Це зумовлено тим, що у функціях глави держави віддзеркалюється соціальне призначення цього інституту, об'єктивна необхідність здійснення ним суспільно корисної, соціально обумовленої представницької та правотворчої діяльності. Правильне розуміння функцій глави держави є важливим і для практики державно-правового будівництва, оскільки точне їх окреслення сприяє виразному визначенню цього інституту при реалізації державних функцій. Без вирішення питання про функції глави держави важко окреслити пріоритетні напрямки та окреслити обсяг, характер і зміст його діяльності.

На нашу думку, функції глави держави – це основні напрями або види його діяльності, які виражають суть та призначення цього інституту, його роль і місце у суспільстві. Це визначення, у принципі, збігається з поняттям функцій самої держави.

Питанню ж щодо класифікації державних функцій вже приділяли увагу як вітчизняні, так і зарубіжні (насамперед, російські) вчені. Так, досить

детально дослідив проблему класифікації функцій держави доктор юридичних наук В. Погорілко [208]. Значну увагу проблемі класифікації функцій державної виконавчої влади приділив доктор юридичних наук К. Бельський [20].

Зокрема, В. Погорілко виділив такі підстави для класифікації функцій держави: за суб'єктами, за об'єктом (сферою діяльності), за способами, засобами і умовами діяльності [208, с. 10]. При цьому, щодо класифікації за об'єктами (сферами) діяльності, то вчений зазначив, що існують зовнішні та внутрішні функції держави, а за способами діяльності було виділено законодавчу, виконавчу, судову та контрольно-наглядову функції [208, с. 10]. Водночас вчений наголосив на тому, що класифікації функцій мають певні назви. Зокрема, функції, що класифікуються за об'єктом (сферою) суспільних відносин мають назву об'єктних, а функції, що виділяються за способами та засобами діяльності належать до владних функцій. На нашу думку, такий термінологічний підхід є досить чітким, а тому автор цієї дисертації має користуватися саме ним.

З нашої точки зору, до *об'єктних* функцій можна віднести такі внутрішні функції глави держави як політичну, економічну, культурну тощо. Серед зовнішніх функцій найбільш відомими є зовнішньополітична та оборонна функції глави держави.

Так, прикладом реалізації політичної функції глави держави є передбачене ч. 1 ст. 49 Конституції Туніської Республіки право Президента Республіки визначати загальну політику Нації. Економічна функція глави держави передбачається п. 13 ст. 236 Конституції Боліваріанської Республіки Венесуела, яка надає главі держави – Президенту Республіки – право передбачати особливу статтю бюджету на додаток до державного бюджету Венесуели. Культурна функція глави держави також передбачається конституціями низки країн (насамперед, монархій). Так, згідно ст. 32 Конституції Королівства Марокко від 10 березня 1972 року король головує у

Вищій раді з питань освіти. Аналогічною є ситуація і в Іспанії, де, згідно п. «j» ст. 62 король здійснює високе протегування королівським Академіям.

Зовнішні функції глави держави також закріплюють більшістю конституцій світу.

Так, зовнішньополітична функція глави держави закріплена у п. «а» ст. 86 Конституції РФ, згідно якої Президент Російської Федерації здійснює керівництво зовнішньою політикою Російської Федерації. Оборонна ж функція глави держави закріплена, наприклад, п. 17 ст. 106 Конституції України, яка передбачає повноваження Президента України як Верховного Головнокомандувача.

Щодо *владних* функцій глави держави, то їх можна класифікувати залежно від визначення означеного інституту як «відносно або повністю самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, представляє її всередині країни та за її межами» [283, с. 100].

Виходячи з цього визначення інституту глави держави, що було наведено вище, ми можемо виділити дві основні групи його функцій.

Першу групу утворюють функції, що випливають із самої природи глави держави як органу, котрий є «уособлення єдності законодавчої, виконавчої та судової влади в державі, що представляє її як всередині країни, так і за її межами» та «відносно або повністю самостійний у правотворчій сфері». З першого випливає представницька функція глави держави. З другого ж – правотворча. Це загальні функції, адже, так чи інакше, вони притаманні фактично главам усіх держав. Так, Конституція Королівства Бахрейн (п. «а» ст. 33) передбачає не лише той факт, що «Король є главою держави», а й те, що він є «офіційним представником» Бахрейну» [113, с. 31]. Щодо республік, то ч. I ст. 87 Конституції Італії закріплює, що Президент Республіки не лише є главою держави, а й «представляє національну єдність» [137, с. 146].

Утім, в деяких країнах глава держави додатково реалізує ще низку функцій. Зокрема, Конституція Князівства Андорра (ч. 1 ст. 44) містить положення, згідно якого співправителі є «...гарантами непорушності і наступництва Андорри, а також її незалежності і підтримки традиційного духу паритету й рівноваги у відносинах з сусідніми державами» [119, с. 235]. Аналогічна норма, щодо гарантуючого статусу глави держави існує і в Росії: ч. 2 ст. 80 Конституції РФ закріплює, що Президент Російської Федерації є «...гарантом Конституції Російської Федерації, прав і свобод людини і громадянина» [137, с. 232].

Крім того, в переважній кількості країн глава держави виявляється главою (носієм, вищим носієм) виконавчої влади. Зокрема, Конституція Ісламської Республіки Мавританія від 12 липня 1991 року встановлює не лише той факт, що президент є главою держави (ст. 23), а й те, що він здійснює виконавчу владу (ст. 25). У формальній монархії Папуа Новій Гвінеї, де номінальним главою держави визнається Її Величність Королева Єлизавета II, остання також визнається уособленням виконавчої влади (ст. 138 Конституції).

Більше того, в окремих країнах монарх чи президент взагалі не визначається як глава держави, а лише як глава уряду чи виконавчої влади. Зокрема, Основний нізам про владу Саудівської Аравії (ст. 56) стверджує: «Король – глава Ради міністрів» [137, с. 314]. В США, де існує класична президентська республіка, ч. 1.1 розділу 1 ст. II Конституції встановлює, що «виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки» [137, с. 336].

Отже, крім представницької та правотворчої функції, додатково глава держави може реалізувати також такі функції як гарантійна та виконавча.

Таким чином, можна виділити *загальні* (представницька та правотворча) і *спеціальні* (гарантійна та виконавча) функції глави держави.

Саме реалізуючи свої як загальні, так і спеціальні функції, глава держави забезпечує реалізацію функцій самої держави. Щоб це зрозуміти, слід дослідити співвідношення функцій глави держави із функціями, які виділяються за способом діяльності, тобто законодавчою, виконавчою, судовою та контрольно-наглядовою. Зокрема, досліджуючи законодавчу функцію держави, ми бачимо, що глава держави бере активну участь в реалізації цієї функції, виконуючи свою правотворчу функцію. Наприклад, Президент України, згідно п. 29 ст. 106 Конституції підписує закони, прийняті Верховною Радою України, а згідно ч. II ст. 94 Конституції, оприлюднює їх. Реалізуючи ж виконавчу функцію, глава держави може очолювати уряд, або інші органи виконавчої влади. Наприклад, згідно ст. 225 Конституції Боліваріанської Республіки Венесуела, виконавчу владу здійснює Президент Республіки, тобто глава держави (ст. 226 Конституції). Щодо судової функції держави, то глава держави може істотно впливати на формування самої судової влади. Наприклад, ст. 128 Конституції РФ передбачає істотну роль глави російської держави – Президента РФ у призначенні суддів. Зокрема, ч. 1 ст. 128 закріплює, що суддів вищих судових органів, у тому числі й Конституційного, призначає Рада Федерації за поданням президента, а ч. 2 – що суддів інших судів призначаються самим президентом. Аналогічна ситуація спостерігається і з контрольно-наглядовою функцією держави. Наприклад, в Республіці Польща вищим органом, який реалізує контрольну функцію держави є Конституційний Трибунал, Голову та Віце-голову якого призначає Президент Республіки (ч. 2 ст. 194 Конституції). Крім того, згідно ст. 191 Конституції, президент може звертатися до Конституційного Трибуналу із пропозиціями щодо реалізації повноважень останнього.

Дещо складніше, але, все ж таки, можливо дослідити співвідношення функцій глави держави, що виділяються на засобами діяльності. Так, щодо фінансової функції, то глава держави у цій сфері має істотні повноваження.

Так, аналізуючи вплив монархів на фінансову систему країни, слід наголосити на тому, що такий вплив може бути прямим та опосередкованим. Прямий вплив передбачає безпосереднє втручання монарха у фінансову систему країни. Таке втручання здійснюється шляхом відповідної кадрової, бюджетної та емісійної політики. Якщо ми проаналізуємо історичний досвід абсолютних та дуалістичних монархій, то з'ясуємо, що кожен монарх намагався контролювати фінансову сферу. Так, з 1959 до 1986 року султан Брунею сам займав посаду міністра фінансів [420]. Проте такий підхід не є характерним для інших монархів. Здебільшого вони впливають на фінансову систему шляхом емісії грошей, формування бюджету та відповідними призначеннями.

Так, п. «к» ст. 33 Конституції Королівства Бахрейну проголошує, що грошова емісія здійснюється відповідно до закону, що був оприлюднений королем. Аналогічна норма існує і в Кувейті, де емісія здійснюється відповідно до закону від імені еміра (ст. 77 Конституції). Крім того, емір Кувейту, в надзвичайній ситуації, може здійснювати інші повноваження, пов'язані з фінансами. Так, після закінчення іракської окупації Кувейту, емір Джабір III наказав списати усі борги громадян та виплатити зарплатню за 7 місяців вимушеного безробіття. Було також сплачено борг 11 комерційним банкам у розмірі 20 млрд доларів, що виник у результаті війни [253, с. 179].

Вплив же на фінансову систему шляхом бюджетної діяльності можуть здійснювати Султан Оману, Король Саудівської Аравії та Папа Римський. Так, відповідно до ст. 57 Основного Закону Султанату Оман, затвердженого відповідним декретом султана Кабуса ібн Сеїда № 101/96 від 06 листопада 1996 року питання щодо збору податків, прибутків, Державного бюджету, контролю над державними фінансами, валюти та банківської справи регулюються законом. Відповідно ж до ст. 42 видає та затверджує закони султан Оману. Виходячи з цього, можна вважати монарха главою фінансової влади.

В Саудівській Аравії контроль над фінансовими справами став покладатися на короля ще з часів існування попередника цієї держави – Королівства Хіджаз. Як відомо, 29 серпня 1926 року король Абд аль-Азиз ібн Абд ар-Разман аль-Фейсал аль Сауд видав першу конституцію цієї країни – Основний Закон Королівства Хіджаз. Відповідно до ст. 5 Основного Закону все управління Хіджазським королівством знаходиться в руках короля. До справ же Хіджазу, згідно п. 4 ст. 9 належали й фінансові справи. 29 січня 1927 року Королівство Хіджаз та Султанат Неджд об'єдналися в єдину державу, яка 18 вересня 1932 року отримала назву Арабського Саудівського Королівства. Однак Основний Закон від 29 серпня 1926 року діяв лише на території, яка раніше була Королівством Хіджаз. Саме тому у березні 1992 року король Фахд прийняв Основний нізам про владу, який мав конституційний характер і діяв на усій території Саудівської Аравії. Відповідно до ст. 73 Основного нізаму будь-яка дія, спрямована на виплату певної грошової суми з бюджету країни, повинна здійснюватись відповідно до положень бюджету. Якщо ж цього не можна зробити, то така виплата здійснюється шляхом відповідного королівського декрету. Більше того, сам бюджет, згідно ст. 76 Основного нізаму затверджується королем. Аналогічне право має й Папа Римський: саме він, згідно ст. 12 Основного Закону Ватикану від 22 лютого 2001 року, затверджує як чорновий, так і остаточний варіант державного бюджету.

В Монако ж, згідно зі ст. 39 Конституції Князівства Монако від 17 грудня 1962 року бюджет голосується та промульгується у формі закону. Закон же, згідно ч. I ст. 66 Конституції, «виражає узгоджену волю Князя та Національної Ради» [120, с. 598] фактично це означає, що князь, разом із Національною Радою бере участь у законодавчому затвердженні державного бюджету.

У Великому Герцогстві Люксембург ст. 99 Конституції закріплює заборону встановлення податків інакше як за законом. Водночас

затверджувати та обнародувати закони має право лише Великий герцог (ст. 34 Конституції).

В Королівстві Тонга король, за порадою Кабінету міністрів, видає укази, що мають відношення до випуску грошей та контролю над цим (ст. 45 Акту Конституції Тонга). Досить цікавим є й становище в Катарі, де емір, згідно ст. 17 Конституції, має право надавати фінансову винагороду на основі свого щорічного рішення.

Щодо парламентарних монархій, то ці країни мають певну специфіку відносно впливу монархів на фінансову систему. Так, у Бельгії король, відповідно до ст. 112 Конституції має право чеканити монету. Крім того, в силу того, що, згідно ст. 109 Конституції, саме монарх має право затверджувати та промульгувати закони, він може здійснювати вплив на фінансову систему, адже згідно § 1 ст. 170, жоден податок на користь держави не може встановлюватись інакше як за законом.

Право на емісію грошей також має король Данії (ст. 26 Конституції). Щодо короля Іспанії, то він може впливати на фінансову систему шляхом своєї законотворчої діяльності (п. «а» ст. 62 Конституції дозволяє королю підписувати та оголошувати закони), результатом якої є закони, що встановлюють податки (ч. 1 ст. 133 Конституції). Бере участь у формуванні бюджету і король Нідерландів, адже, згідно ч. 2 ст. 105 Конституції, саме він подає до Генеральних Штатів законопроект, що містить бюджетні показники.

В азіатських монархіях глави держави також здійснюють істотний вплив на фінансову систему. Так, ч. 2 ст. 37 Конституції Йорданії від 08 січня 1952 року надає королю право чеканити монету. В Таїланді ж король, згідно ч. I ст. 186 Конституції, має право видавати Надзвичайні декрети, які згодом подаються до парламенту задля затвердження. Означені Декрети мають силу закону і можуть містити норми, які регулюють питання оподаткування, мита та валюти.

В Великобританії монарх має право, згідно ст. 1 Акту про парламент 1911 року, затверджувати фінансовий білль без попередньої згоди Палати лордів. Крім того, саме королева (король) має право призначати прем'єр-міністра, який традиційно є Першим Лордом Казначейства.

Своя специфіка є і в «британських домініонах», де, як вже зазначалося, існує подвійний глава держави: номінальний (британський монарх) і реальний (генерал-губернатор, який є представником монарха). Зокрема Конституцією Австралії (ст. 83) генерал-губернатору надається право робити певні витрати на утримання будь-якого відомства Австралійської Співдружності. Аналогічна норма існує і в Незалежній Державі Папуа – Новій Гвінеї (ст. 210 Конституції).

Певні кадрові повноваження щодо призначення міністра фінансів та фінансових секретарів мають генерал-губернатори Співдружності Багамських Островів (ч. 2 ст. 77 та ст. 109 Конституції), Белізу (ст. 107), Сент-Лусії (ст. 62), Ямайки (ст. 126) та ін.

Контролюють фінансові заходи і генерал-губернатори Канади (ст. 54 Конституційного Акту 1867 року), Федерації Сент-Кітс і Невіс (ст. 43 Конституції) та Сент-Вінсент і Гренадини (ст. 44 Конституції). Загалом це відбувається шляхом встановлення конституційної необхідності попередньої згоди на фінансові заходи генерал-губернаторів.

Таким чином, в умовах монархії існує декілька варіантів впливу монарха на фінансову систему. По-перше, на монарха покладається право організації грошової емісії (Бахрейн, Бельгія, Данія, Йорданія, Кувейт і Тонга). По-друге, монарх має право як видавати власні акти (Ватикан, Саудівська Аравія і Таїланд), так і затверджувати закони (Бельгія, Іспанія, Люксембург, Монако і Оман), що регулюють питання фінансової сфери (насамперед, бюджету). По-третє, монарх має право призначати голову фінансового відомства (Бруней, Великобританія, Співдружність Багамських Островів, Беліз, Сент-Лусія і Ямайка). По-четверте, монарх (або його

представник) має виключне право ініціативи стосовно фінансових заходів (Канада, Нідерланди, Сент-Вінсент і Гренадини та Федерація Сент-Кітс і Невіс).

Дещо іншою є ситуація в умовах республіки. Так, у більшості республік грошова емісія мало залежить від глави держави, покладаючись або на уряд, або на спеціалізовані банківські установи (РФ, Україна), або взагалі на позадержавні структури (ФРС в США). Набагато більше здійснюється опосередкований вплив глави держави на фінансову сферу. Так, в Україні президент, згідно ст. 106 Конституції, призначає половину складу Ради Національного Банку України (п. 12), який організує процес грошової емісії, а також підписує закони, прийняті Верховною Радою України (п. 29), у тому числі – Закон про Державний бюджет України. Крім того, відповідно до п. 28 Конституції України, президент створює в межах коштів, передбачених в Державному бюджеті України, консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби.

В США, де конституція чітко не визначає повноважень президента, але надає йому військові, дипломатичні, нормотворчі та виконавчі повноваження, при цьому збільшуючи владу президента протягом усієї історії цієї країни, глава держави може також реалізовувати окремі повноваження у фінансовій сфері. Як приклад, можна згадати той факт, що свого часу Ф. Д. Рузвельт вважав девальвацію британського фунта у 1931 році навмисною дією, щоб здешевити стерлінги та отримати більш потужний ринок для британських імпортерів. Саме за пропозицією президента була проведена подібна девальвація долара, яка покликана була знищити цю перевагу англійців [363, с. 118].

Аналізуючи ж інформаційну функцію, глава держави в рамках своїх церемоніальних повноважень може звертатися до парламенту і народу з відповідними посланнями. Так, п. «е» ст. 84 Конституції РФ передбачає, що президент звертається до Федеральних Зборів із щорічними посланнями як

про становище в країні, так і про основні засади внутрішньої та зовнішньої політики. В умовах монархії також передбачаються означені послання. Так, ст. 28 Конституції Королівства Марокко закріплює, що король може надсилати послання нації та парламенту. Послання повинно публічно оголошуватись перед обома Палатами і не може бути предметом парламентських дебатів.

Щодо реалізації територіальної функції держави, то глава держави може реалізувати її з урахуванням відповідної форми державного устрою, що було проаналізовано вище.

Говорячи про функцію державного програмування (планування) та прогнозування, то, на нашу думку, ця функція є нічим іншим як державною технологією.

Стосовно ж правоохоронної функції, то в деяких країнах глава держави є гарантом прав і свобод людини та громадянина, а тому, реалізуючи цю функцію, він, до деякої міри, реалізує правоохоронну функцію держави.

І, нарешті, говорячи про класифікацію функцій держави за умовами діяльності, ми бачимо, що вони можуть бути як постійними, так і тимчасовими, як загальнодержавними, так і локальними (регіональними, місцевими). Зрозуміло, що постійні і тимчасові функції держави реалізуються усіма органами держави, у тому числі й главою держави, який може мати як постійні, так і тимчасові повноваження. Щодо загальнодержавних та локальних функцій, то здебільшого глава держави діє на загальнодержавному рівні. Щодо локальних функцій держави, то вони можуть діяти в рамках окремого регіону. Так, наприклад, в Україні існує територіальна автономія – Автономна Республіка Крим, де діє Представництво Президента України (ст. 139 Конституції України).

Проте найбільш поширеною класифікацією функцій є їх поділ за об'єктами (сферами) діяльності на внутрішні та зовнішні.

В. Погорілко серед внутрішніх функцій виділяв політичну (внутрішня політика), економічну, соціальну, культурну, екологічну та ін. Серед зовнішніх же функцій він виділив зовнішньополітичні, зовнішньоекономічну, зовнішньогуманітарну, оборонну тощо [208, с. 10].

Політичну функцію держави її глава може втілювати в рамках реалізації своїх повноважень. Зокрема, реалізуючи представницьку функцію, глава держави може звертатися з посланнями до народу, визначаючи необхідні заходи внутрішньої політики держави. Як приклад, можна згадати Послання президента Росії Д. Медведєва до Федеральних Зборів Російської Федерації 2009 року, в якому, зокрема, зазначалося, що «у XXI столітті Росії необхідна всебічна модернізація, заснована на цінностях та інститутах демократії» [166].

Реалізуючи ж правотворчу функцію, глава держави може впливати на політичну функцію держави, проголошуючи, наприклад, референдум. Наприклад, ч. 1 ст. 74 Конституції Республіки Беларусь президент за своєю ініціативою може призначати республіканські референдуми. При цьому можна згадати, що саме на референдумі 2004 року нині діючому Президенту РБ була надана можливість взяти участь у президентських виборах 2006 року. Скориставшись цим, О. Лукашенко у березні 2006 року знову став президентом країни, одержавши 83 % голосів виборців [23].

Аналогічним чином глава держави впливає на політичну функцію держави, реалізуючи функцію гаранта. Як приклад, можна навести ситуацію в Іспанії, де король вирішує суперечки і є посередником у повсякденній діяльності інститутів, що здійснюють вище представництво Іспанської держави (ч. 1 ст. 56 Конституції). Саме в якості гаранта король Хуан Карлос у 1981 році організував придушення франкістського військового заклоту. Зокрема, глава держави виступив із промовою на телебаченні, закликаючи іспанців підтримати демократичні реформи і дати відсіч заклотникам. Будучи верховним головнокомандувачем іспанської армії (п. «h» ст. 62

Конституції), король зібрав вищих офіцерів і звернувся до них з тим же проханням. Протягом декількох годин заколот франкістів главою держави було придушено, на що лідер іспанських комуністів атеїст Сантьяго Карильйо у емоційному виступі на телебаченні викликнув: «Боже, благослови Короля!» [209].

В США президент може реалізовувати політичну функцію держави в рамках виконання своїх виконавчих повноважень. Зокрема, згідно розділу 3 ст. II Конституції президент не лише періодично подає Конгресу інформацію про стан справ в країні, а й пропонує до його уваги ті заходи, які він вважає за необхідне й доцільне.

Як приклад, можна згадати, що антикризові заходи, запропоновані 44-м президентом США Б. Обамою були розглянуті на спеціальному засіданні Сенату США. Зокрема, останній, услід за Палатою представників, ухвалив багатомільярдну антикризову програму, головною метою якої було збереження трьох з половиною мільйонів робочих місць та створення нових. При цьому передбачалося, що зайнятість для тих, хто втратив роботу буде забезпечуватись за рахунок інфраструктурних проектів, як то: будівництво доріг та екологічно чистих промислових технологій.

Аналогічною є ситуація і в економічній та соціальній сферах.

Проте при реалізації економічної та соціальної функції держави відбувається певний ухил у бік правотворчої та виконавчої функцій глави держави.

Так, реалізуючи свою правотворчу функцію в економічній сфері, глава держави підписує відповідні економічні закони та видає укази економічного спрямування. В рамках же виконавчої функції, глава держави може очолювати спеціальні економічні органи. Як приклад, можна навести ст. 32 Конституції Марокко, згідно якої король головує у Вищій раді національного розвитку і планування [289, с. 332]. Зрозуміло, що після 13 вересня 1996 року, коли були внесені зміни до Конституції Марокко, ця Рада

втратили свій конституційний характер, але, на нашу думку, це мало змінило характер її повноважень, згідно яких вона розробляла проекти планів (ст. 92 Конституції Королівства Марокко в початковій редакції на 10 березня 1972 року) [124, с. 78], у тому числі й економічних.

Зрозуміло, що реалізуючи свою правотворчу функцію, глава держави здатен реалізувати й соціальну функцію держави. Як приклад, можна навести Указ президента РФ «Про основні напрямки державної сімейної політики», яким зазначені напрямки були затверджені.

Звісно, що найменше повноважень є у глави держави в культурній сфері держави. Утім, така ситуація є далеко не абсолютною. Як приклад, можна знову згадати п. «j» ст. 62 Конституції Іспанії, яка надає главі держави право здійснювати найвище протегування королівським академіям.

Щодо екологічної функції, то глава держави реалізує її як шляхом участі в законотворчій діяльності та шляхом видання власних нормативно-правових актів, так і через той факт, що, за певних обставин, він може реалізувати функцію гаранта прав і свобод людини і громадянина. У останньому випадку глава держави може видавати індивідуально-правові акти або пропонувати інші кроки, спрямовані на подолання кризових ситуацій, у тому числі й у сфері екології. Як приклад, можна навести ситуацію, яка склалася в шести областях Західної України після навали природної стихії у 2008 році. Як відомо, чинний тоді Президент України В. Ющенко, як гарант прав і свобод людини і громадянина (у тому числі й прав та свобод, спрямованих на повноцінну реалізацію права на життя й здоров'я), у ході засідання РНБО України 28 липня 2008 року запропонував оголосити зазначені області зоною надзвичайної екологічної ситуації строком на три місяці. Зокрема, президент, звертаючись до інших членів РНБО та підкреслюючи, що саме таким чином можна забезпечити оперативну і адекватну реакцію центральної влади, у тому числі й у сфері використання фінансів, зазначив: «Я звертаюся до Ради національної безпеки

і оборони з призивом піти назустріч і підтримати таке рішення. Воно дозволить швидко та адекватно зреагувати на ситуацію, що склалася» [356].

Проте набагато більше повноважень існує у глави держави у зовнішній сфері. Зокрема, саме він здебільшого реалізує зовнішньополітичну функцію. Наприклад, в Україні глава держави, згідно ст. 106 Конституції, звертається із щорічними посланнями до Верховної Ради України про зовнішнє становище України (п. 2), здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави (п. 3) тощо. Як приклад, можна згадати, що, відповідно до п. 2 ст. 106 Конституції, Президент України висловлював стратегічний напрям української зовнішньої політики, звертаючись до Верховної Ради: «Одним із принципових завдань на близьку перспективу вважаю приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО» [355].

В США під час Другої світової війни та особливо в період «холодної війни» також відбувалося подальше посилення президентства за рахунок істотного розширення його військових та зовнішньополітичних повноважень. «Віра у постійну та загальну кризу, страх перед комунізмом, віра у покликання та право США втручатися у будь-яку частину земної кулі призвело до непомірної централізації прийняття рішень з питань війни та миру в руках президента. Разом з тим відбулося безпрецедентне усунення інших гілок влади, преси та громадськості від прийняття цих рішень. Виникло так зване імперське президентство... І, у міру того, як воно поглинало традиції поділу влади у сфері зовнішньої політики, воно почало прагнути до адекватної централізації влади і у внутрішній політиці» [412, с. 208].

Щодо зовнішньоекономічної функції, то, згідно п. 8 ст. 116 Конституції України, вона покладена на Кабінет Міністрів України.

Проте в деяких країнах ця функція реалізується саме главою держави. Перш за все це стосується тих країн, глави держави яких очолюють систему органів виконавчої влади. Так, Конституцією Кувейту передбачається, що

емір є главою держави, якому належить, у тому числі, й виконавча влада (ст. 52 Конституції). Саме глава держави укладає міжнародні договори, проте торгівельні договори обов'язково повинні укладатися відповідно до закону (ч. 2 ст. 70 Конституції).

Серед зовнішніх функцій В. Погорілко виділяв і так звану «зовнішньогуманітарну». Проте, на жаль, він не дав пояснення цієї функції, хоча вона й є неоднозначною.

Так, доктор юридичних наук О. Скакун, виділяючи гуманітарну функцію у сфері зовнішньої діяльності держави визначає її як підтримку і «розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; уживання заходів до повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться закордоном» [267, с. 53].

Водночас спеціалісти з міжнародного права та деякі зарубіжні учені, говорячи про «гуманітарні принципи» чи про «гуманітарне право» говорять про «принципи, інститути й норми, котрі повинні забезпечити повагу до прав людини, націй, народів». При цьому, важливою його складовою є «право збройних конфліктів (раніше називалося “законами та звичаями війни”)» [57].

Практично аналогічною є точка зору генерального директора Міжнародного Комітету Червоного Хреста А. Гнедінгера. Зокрема, торкаючись питання гуманітарної діяльності «Червоного Хреста», як гуманітарної організації, що прагне примирити конфліктуючі сторони, він зазначав: «Держави відіграють дуже важливу політичну роль у запобіганні та вирішенні конфліктів, а також у створенні політичних умов, необхідних для того, щоб населення могло подолати наслідки конфлікту» [48].

Погоджуючись із характеристикою зовнішньогуманітарної функції, що дала О. Скакун, ми бачимо, що глава держави здебільшого не займається такими питаннями, за виключеннями своїх дипломатичних повноважень,

коли він підписує угоду, спрямовану на вирішення питань культурного співробітництва з іншими країнами, обговорює питання культурного співробітництва або, маючи відповідні кадрові повноваження, призначає ту чи іншу особу відати питаннями співробітництва у сфері культури.

Як приклад, можна навести події 2005 року, коли у Москві, поміж інших, Президентом РФ була затверджена так звана «Дорожня карта» із спільного простору науки та освіти, що, включає, у тому числі, й культурні аспекти.

Стосовно ж того, що глави держави можуть обговорювати питання культурного співробітництва, то можна згадати зустрічі президентів Узбекистану І. Карімова та Туркменістану Г. Бердимухамедова у 2007–2008 роках, під час яких, зокрема, обговорювалися питання культурного та гуманітарного співробітництва обох країн.

Що ж стосується певних кадрових прерогатив, то, як приклад, можна навести події 18 березня 2009 року, коли Президент РФ Д. Медведєв призначив экс-міністра культури М. Швидкого своїм спеціальним представником з питань міжнародного культурного співробітництва.

Щодо другого розуміння «гуманітарних функцій», тобто таких, які спрямовані на захист прав людини, нації, народу тощо під час збройних конфліктів, то глава держави тут відіграє істотну роль. Зокрема, можна згадати той факт, що перша палестино-ізраїльська зустріч на найвищому рівні відбулася за активної участі чинного тоді глави держави Арабської Республіки Єгипет – президента Хосні Мубарака. Зокрема, саме він запросив прем'єр-міністра Ізраїлю А. Шарона та голову Палестинської автономії М. Аббаса до Каїру і у містечку Шарм-ель-Шейху, у присутності короля Йорданії Абдалли II, 08 лютого 2005 року провів саміт з обома сторонами конфлікту. Результатом цього стала спільна заява М. Аббаса та А. Шарона про те, що вони «...згодилися припинити насильницькі дії проти палестинців та ізраїльтян, де б вони не знаходилися» і «...що палестинці припинять усі

акти насильства проти ізраїльтян..., а Ізраїль усюди припинить свої військові дії проти палестинців» [285, с. 96].

І, нарешті, щодо оборонної функції держави (на нашу думку, її було б краще назвати військовою), то у абсолютній більшості країн (зокрема, можна згадати такі країни як абсолютно-монархічний Оман (ст. 41 Основного Закону) та соціалістично-республіканський В'єтнам (п. 2 ст. 103 Конституції), дуалістично-монархічний Катар (ст. 65 Конституції) та президентсько-республіканську Грузію (ч. 4 ст. 73 Конституції), парламентарну Іспанію (п. «h» ст. 62 Конституції) та парламентську Італію (ст. 87 Конституції), президентсько-парламентську Росію (ч. 1 ст. 87 Конституції) та парламентсько-президентську Монголію (ч. 2 ст. 33), глава держави так чи інакше виконує обов'язки Верховного Головнокомандувача.

Проте співвідношення понять «функції держави» та «функції глави держави» не вичерпуються лише дослідженням того, як глава держави реалізує внутрішні та зовнішні функції держави.

Інший контекст аналізу співвідношення функцій держави та функцій глави держави передбачає інакшу категорію «держави». Зокрема, слід згадати ідею С. Переслєгіна, який уживає державу у двох значеннях: як управлінський апарат владної вертикалі (вище чиновництво країни) та як єдність законодавчої, виконавчої, судової, фінансової влади, що уособлюється постаттю Президента РФ [204, с. 561].

У першому випадку функціональна характеристика глави держави визначається тим, що він, як глава держави займає найвище місце в управлінському апараті владної вертикалі. Зокрема, саме він призначає поперше, чиновників свого апарату, та, по друге, тих, хто призначає чиновників апарату виконавчої гілки влади.

Так, наприклад, Президент України, згідно п. 17 ст. 106 Конституції, призначає на посаду та звільняє з посади вище командування збройних сил.

У свою чергу останнє призначає та звільняє з посади усіх керівників у збройних силах України.

Щодо другого значення «держави», то С. Переслегін підводить нас до думки, яку свого часу виловив основоположник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель, який наголошував на тому, що остаточною є «влада суб'єктивності як останнього вольового рішення, влада державця, у якій різні влади об'єднані в індивідуальну єдність і яка, відповідно, є вершиною усього і початком цілого – конституційної монархії» [43, с. 311].

Перефразовуючи цю фразу, ми робимо висновок: глава держави, реалізуючи функції держави, дає остаточно ухвалу щодо них; саме за ним залишається остаточно слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою та реалізації функцій, якими держава наділяється.

3.2 Конституційно-правовий статус глави держави: структурно-функціональна характеристика

Вище вже зазначалося, що компетенція глави держави фактично поглинається функціональним аспектом конституційно-правового статусу. Але питання останнього не вичерпуються лише класифікацією функцій: важливого значення набуває питання відносно структури означеного статусу.

На нашу думку, первинними *елементами структури* функціонального аспекту конституційно-правового статусу глави держави є його повноваження, говорячи про які, слід, на нашу думку, погодитись із думкою С. Серьогіної, яка вказує, що повноваження глави держави – це його «права-обов'язки» [265].

Конституція України не розрізняє функції і повноваження президента. Так, в ст. 106 п. 1 належить до функцій, а п. 2 – до повноважень глави нашої держави.

Однак і тут поєднання повноважень є деякою мірою некоректним. Так, п. 9–14 вказаної статті закріплюють кадрові повноваження президента, п. 15 передбачає наявність у глави держави установчих повноважень, а п. 16 – його право відмінити акти органів державної виконавчої влади. Після цього у п. 22 знову відбувається повернення до кадрових повноважень глави нашої держави.

Саме тому доречною була б класифікація повноважень глави держави. І, на нашу думку, існує принаймні три підстави для поділу повноважень: за юридичним вираженням, за нормативним закріпленням і за умовами діяльності.

За юридичним вираженням всі повноваження глави держави поділяються на відкриті та приховані. *Відкриті* повноваження закріплюються в конституціях і використовуються главами держав при реалізації своїх функцій. Так, використовуючи п. 2 ст. 106 Конституції, Президент України, свого часу, звернувся з посланням до народу, в якому запропонував на обговорення політичну реформу. На відміну від відкритих, *приховані* повноваження означають їх застосування лише в кризових ситуаціях, коли вони свого роду «прокидаються» у необхідний момент, однак зазвичай не застосовуються. Класичним прикладом таких прихованих повноважень є право короля Великобританії призначати прем'єр-міністра, якщо місця у парламенті після виборів розділилися навпіл і нема домінуючої партії. Скажімо, обрано 300 осіб від партії лейбористів і 300 – від консерваторів. В такій ситуації монарх призначає прем'єр-міністра. І, не зважаючи на дещо абстрактний характер прихованих повноважень, останні дійсно мають місце. Наприклад, у 60-і роки ХХ ст. в Великобританії було декілька випадків, коли симпатії виборців поділялися навпіл. Саме тоді, використовуючи свої приховані повноваження, королева Єлизавета ІІ, зокрема, призначила прем'єр-міністром Великобританії Г. Макміллана.

Інша класифікація відбувається за *нормативним закріпленням* повноважень глави держави. З цієї точки зору повноваження можуть бути конституційними (закріплюються в Конституціях) та звичайними (закріплюються в інших нормативно-правових актах).

Так, ст. 87 Конституції Італії наголошує на тому, що Президент Республіки може: направляти послання палатам парламенту; призначати вибори нових палат та визначати день першого засідання; жалує відзнаки Республіки тощо.

На нашу думку, вказані повноваження є *конституційними*, адже закріплюються в конституції Італії.

В Росії конституційні повноваження закріплюються в ст. 83–90 Конституції РФ. Так, п. «л» ст. 83 Конституції Російської Федерації передбачає конституційне право президента призначати та звільняти вище командування Збройних Сил Російської Федерації [137, с. 233]. Зазначене повноваження є конституційним. Проте існує низка повноважень президента, що не закріплюються в Основному законі держави. Так, наприклад, право глави російської держави затверджувати федеральні державні програми озброєння та розвитку оборонного промислового комплексу передбачається не конституцією РФ, а п. 8 ст. 4 Федерального закону РФ «Про оборону» [127, с. 254]. Тут вказане право є не конституційним, а *звичайним*, адже закріплюється у звичайному (не конституційному) законодавстві.

Іншим прикладом може служити Мексика, де ст. 89 Політичної конституції передбачає низку повноважень президента. Так, зокрема п. 1 вказаної статті передбачає, що президент повинен обнародувати та проводити у життя закони, що прийняті Федеральним Конгресом, забезпечуючи у сфері державного управління їх точне дотримання [168, с. 89]. Вказане повноваження, за нашою класифікацією, є конституційним. Водночас ч. I ст. 21 Органічного закону «Про федеральну публічну адміністрацію» передбачає право президента засновувати міжміністерські

комісії для ведення справ, в яких повинні брати участь різні міністерства та адміністративні департаменти [168, с. 222]. На нашу думку, вказане право належить до *звичайних* повноважень глави держави.

Щодо України, то конституційні повноваження президента передбачаються ст. 106 Конституції нашої держави [142]. Прикладом же *звичайних* повноважень президента може служити його право призначати Голів судів та їхніх заступників, яке передбачено п. 5 ст. 20 Закону України «Про судоустрій» [236, с. 9].

І, нарешті *за умовами діяльності* повноваження глави держави можуть бути постійними і тимчасовими. *Постійні* повноваження діють в умовах стабільної політичної чи економічної ситуації. Більшість повноважень глави держави і є такими. Так, в Конституції України, серед передбачених ст. 106 функцій та повноважень президента, лише три можна віднести до *тимчасових*, тобто таких, що діють в умовах надзвичайного або військового стану.

Значення тимчасових повноважень є досить колосальним в умовах кризи. Це, на нашу думку, є єдиним конституційним способом її подолання. Як приклад, можна проаналізувати ситуацію в Чилі на початку 70-х років ХХ ст. Як відомо, реформи уряду Національної єдності на чолі із С. Альєнде призвели до гострої суспільно-політичної кризи, що і призвела до узурпації влади генералом А. Піночетом. Проте це був не єдиний варіант подолання кризи у державі. Недаремно професор С. Валанзуала наголошував на тому, що «...Піночет міг би шукати підтримки опозиційної до Альєнде більшості у Конгресі і правити на підставі надзвичайних повноважень, невдовзі повернувши країну до її традиційної конституційної демократії» [33, с. 35]. Це дійсно так. А. Піночет міг би звернутися до Конгресу з вимогою усунути президента С. Альєнде від влади. Будучи одним з найстаріших міністрів в уряді С. Альєнде, він, згідно ч. I ст. 66 Політичної Конституції Чилі від 18 вересня 1925 року, мав шанс замінити Президента Республіки [116,

с. 380]. На цій посаді, він, згідно ч. II ст. 72 міг би тимчасово проголосити в окремих регіонах облоговий стан і нормалізувати ситуацію.

В Україні до тимчасових повноважень її президента належить: право приймати рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України (п. 19 ст. 106 Конституції), право прийняти рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного (п. 20) або надзвичайного (п. 21) стану в Україні чи окремих її місцевостях.

З точки зору автора дисертації, кожна з функцій глави держави реалізується через певну групу повноважень. Так, представницька функція складається з чотирьох груп повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні. Правотворча функція реалізується за допомогою таких повноважень як законотворчі та прийняття власних нормативно-правових актів. Виконавча функція складається із таких повноважень як установчі та організуючі. Щодо гарантійної функції, то вона, перш за все реалізується через повноваження у сфері оборони, у сфері подолання надзвичайних ситуацій, у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина та у сфері нормального функціонування державного апарату.

Другим *елементом структури* функціонального аспекту конституційно-правового статусу глави держави є форма реалізації його функцій. Аналізуючи цю категорію, слід мати на увазі, що під формою реалізації функцій глави держави слід розуміти однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність глави держави та підпорядкованого йому механізму, шляхом якої реалізуються його функції.

На нашу думку, форми реалізації функцій глави держави багато у чому подібні до форм реалізації функцій держави, які, в свою чергу, залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми, можна поділити на правові, організаційні та договірні. Доктор юридичних наук М. Байтін свого часу виділив два види діяльності у правовій формі:

правотворчу та правовиконавчу. У свою чергу, правовиконавча діяльність може існувати у вигляді оперативно-виконавчої та правоохоронної [295, с. 77].

Щодо організаційно діяльності, то вона може існувати у вигляді оперативно-регламентуючої, оперативно-господарської та оперативно-ідеологічної.

При цьому правотворча діяльність полягає у виданні нормативно-правових актів, виданні або санкціонуванні, зміні чи припиненні юридичних норм. Правовиконавча діяльність – видання актів застосування права. Оперативно-виконавча діяльність являє собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів по реалізації функцій держави шляхом видання актів застосування права, що служать підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Правоохоронна ж діяльність – це форма реалізації функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисті наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпеченню виконання покладених на них юридичних обов'язків.

На відміну від правових форм, організаційні далеко не завжди регламентуються нормами права. Так, організаційно-регламентуюча діяльність – це оперативна поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму. Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна та господарська робота з матеріального забезпечення виконання різних господарських функцій. І, нарешті, організаційно-ідеологічна діяльність полягає у повсякденній оперативно-роз'яснювальній, виховній роботі по забезпеченню виконання різних функцій держави (наприклад, тлумачення, формування суспільної думки тощо).

Однак, функції глави держави дещо відрізняються від власне функцій держави. Це, насамперед, полягає у тому, що держава, уособлюючись у державному механізмі, кожен із своїх функцій реалізує по-різному, а значить, і форми реалізації можуть варіюватися. Глава ж держави є окремим державним органом, а отже його функції далеко не завжди мають усі вище перелічені форми реалізації.

На думку російських правознавців, зараз на перший план виходить договірна форма реалізації функцій держави [194, с. 342–343]. З цим, у принципі, можна погодитись, хоча щодо глави або ж правителя держави, роль договірної форми була значною і в минулому. Як приклад, можна навести спробу утворити в Російській імперії договірну монархію, яка була здійснена у першій половині XVIII ст. Верховною Таємною Радою.

Щодо інших форм, то вони оформлюють реалізацію функцій глави держави по-різному.

Так, правотворча функція зазвичай реалізується у правовій формі, зокрема у вигляді правотворчої діяльності. Так, перехід на початку 90-х років XX ст. світової спільноти до інформаційного суспільства призвів до того, що глави держав почали видавати нормативні укази, накази й розпорядження, якими намагалися зреагувати на виклики сьогодення. Зокрема, 19 липня 1996 року Президент США видав адміністративний указ № 13011 «Федеральні інформаційні технології», яким зобов'язав державні організації переорієнтувати інформаційні технології та управління ними на пряму підтримку своїх стратегічних завдань [180, с. 422]. В Україні ж поява Інтернету викликала необхідність Указу Президента «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 року № 928/2000, яким було покладено формуванню широкого доступу громадян до цієї мережі.

Говорячи про договірну форму реалізації главою держави своєї правотворчої функції, то її найвдалішим прикладом є укладення Президентом України договору з Верховною Радою про діяльність органів державної влади до прийняття чинної Конституції України, де на главу нашої держави ст. 25 поклала повноваження щодо видання указів та розпоряджень.

Правотворча функція глави держави іноді, як уже зазначалося може оформлюватися у формі відповідних документів. Так, 14 лютого 2011 року Президент України видав Указ № 202/2011 «Питання Міжвідомчого координаційного комітету з питань безпеки і правопорядку», де у п. 3 зобов'язав, зокрема, Київську міську державну адміністрацію «утворити регіональні міжвідомчі координаційні комітети з питань безпеки і правопорядку і затвердити положення про них» [206]. На нашу думку, тут має місце саме організаційно-регламентуюча форма реалізації правотворчої функції президента.

Виконавча функція глави держави також може реалізовуватись у правовій, договірній та організаційній формі. При цьому правова форма може реалізовуватись не тільки у вигляді правотворчої діяльності, а й у вигляді застосування права. Як приклад, можна привести діяльність Президента Республіки Беларусь по боротьбі з корупцією. Так, 26 червня 1997 року він підписав Закон Республіки Беларусь «Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією» [284, с. 39]. В результаті такого підписання на світ з'явився відповідний нормативно-правовий акт, тобто глава держави (згідно ч. I ст. 79 Конституції Республіки Беларусь главою держави є Президент Республіки) прийняв участь у правотворчому процесі, себто у правотворчій діяльності. Щодо застосування права, то зазвичай воно реалізується насамперед у кадровій діяльності. Так, 06 квітня 2010 року Президент України В. Янукович своїм Указом № 505/2010 призначив Ю. Чмиря головою Сумської обласної державної адміністрації.

Щодо договірної форми, то саме за ч. II ст. 19 Договору з Верховною Радою Президент України виконував обов'язки глави виконавчої влади через очолюваний тим уряд та систему центральних та місцевих органів державної виконавчої влади.

Що ж стосується організаційної форми реалізації виконавчої функції глави держави, то здебільшого вона здійснюється у вигляді організаційно-регламентуючої діяльності. Так, 20 квітня 2004 року Президентом України було видано Указ № 453/2004 «Про утворення Сумського національного університету». Цим Указом було регламентовано організацію вказаного університету на базі Сумського національного аграрного університету шляхом об'єднання у собі, окрім зазначеного вузу, ще Сумського державного університету та Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

Представницька функція глави держави також може реалізовуватись у правовій, договірній та організаційній формах. Правова ж форма реалізації представницької функції глави реалізації здебільшого здійснюється у вигляді застосування права. Так, 31 грудня 2004 року Президент України своїм Указом № 1602/2004 присвоїв знаменитому боксеру В. Кличку звання Героя України.

Договірна форма представницької функції реалізується главою держави шляхом підписання ним відповідних договорів. Так, за конституційною практикою, більшість міжнародних договорів підписується главами держав. Зокрема можна навести приклад Іспанії, де, згідно ч. 2 ст. 63 Конституції король підписуючи міжнародні договори від імені держави, виражає згоду останньої на прийняття нею міжнародних зобов'язань згідно з Конституцією та законами.

Організаційна ж форма реалізації представницької функції глави держави здебільшого полягає в організаційно-ідеологічній діяльності. Зазвичай це виявляється у відповідних посланнях народу чи парламенту.

Зазначена діяльність передбачається більшістю конституцій світу. Так, п. 2 ст. 98 Конституції Республіки Болгарія дозволяє Президенту спрямовувати послання народу та Народним зборам.

Функція гаранта передбачає як правову, так і договірну форму реалізації. При цьому правова форма може існувати як у вигляді правотворчості, так і у вигляді реалізації права. Так, п. 23 Конституції Королівства Данія дозволяє королю в умовах надзвичайних ситуацій приймати тимчасові закони. Що ж стосується застосування права, то досить згадати наведений у попередньому розділі приклад Д. Д. Ейзенхауера, який, використовуючи свої права як верховного головнокомандувача, застосував розділ 2 ст. II Конституції США і тим самим вирішив проблему десегрегації.

Щодо організаційної форми реалізації функції гаранта, то зазвичай вона реалізується у вигляді організаційно-господарської або ж організаційно-ідеологічної діяльності. Прикладом організаційно-господарської діяльності були події початку «Нового курсу» в США, коли президент Ф. Д. Рузвельт 05 березня 1933 року своїм першим президентським актом тимчасово закрити усі без винятку банки країни [86, с. 173], заборонивши тим самим їм сплачувати відсотки з вкладів громадян. Такий крок, безумовно, сприяв зменшенню кількості самогубств часів «Великої депресії». 09 березня 1933 року Акт про діяльність банків в надзвичайних умовах було надіслано до Конгресу, а вже 10 березня документ повернувся до президента на підпис, після чого отримав силу закону [50, с. 17]. Сам же Акт було спрямовано на відкриття великих банків, що були закриті при попередньому президенті США – Г. Гувері.

Прикладом організаційно-ідеологічної діяльності можна назвати подолання гострої політичної кризи в Іспанії 1981 року її королем Хуаном Карлосом Бурбоном, або діяльність вищезгаданого Ф. Д. Рузвельта, спрямована на захист демократичної системи, коли він, за словами американського політолога Майкла Вейлера, розпочав свою діяльність на

посту президента із спростування: смерть демократії не є неминучою [434, с. 120].

Третім елементом структури функціонального аспекту конституційно-правового статусу глави держави є методи реалізації його функцій. На сьогодні вони зводяться лише до трьох різновидів – переконання, стимулювання і примус. При цьому примус може бути правовим і свавільним.

Переконання як метод реалізації функцій глави держави – це метод активного впливу на волю і свідомість суб'єктів ідейно-моральними засобами для формування у них поглядів, заснованих на глибокому розумінні сутності інституту глави держави, його функцій і повноважень. Цей метод застосовується у взаємовідносинах з парламентом та деякими іншими вищими органами держави. Так, згідно ч. 1 ст. 45 Конституції Князівства Андорра акти співправителів князівства потребують *контрасигнування* з боку глави уряду або голови Генеральних зборів. Саме це, на нашу думку, потребує з боку співправителів використання методу переконання, щоб вплинути на вказаних голів. За Конституцією України президент призначає Генерального прокурора України *за згодою* Верховної Ради України (п. 11 ст. 106 Конституції). Вказану згоду також можна досягти методом переконання.

Щодо стимулювання, то це метод активного впливу на волю і свідомість суб'єкта права за допомогою матеріальних чи моральних чинників з метою змусити його діяти в інтересах держави. Варіантами морального стимулювання є право глави держави присуджувати та присвоювати почесні звання і нагороди, а також (в умовах монархії) – право давати титули та дворянство. Так, 30 квітня 1958 року парламентом Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії було видано Акт про довічних перів. Згідно ч. 1 ст. 1 Акту право надавати звання довічного пера належить королеві Великобританії за заслуги перед короною. Титул пера дозволяє не

лише засідати у Палаті лордів, а й, згідно із п. «б» ч. 2 ст. 1 Акту голосувати в ній. Тобто активна праця на благо держави може призвести до початку активної роботи у парламенті Великобританії.

Праця на благо держави може відзначатися і в умовах республік. Так, згідно п. 25 ст. 106 Конституції України, її президент має право нагороджувати державними нагородами. Як приклад можна навести Указ Президента України «Про відзначення державними нагородами України» від 16 лютого 2005 року № 276/2005, яким нагородив орденом «За заслуги» III ступеня директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Ю. Шемшученка за «...вагомий особистий внесок у розбудову правової держави, розвиток вітчизняної юридичної науки та багаторічну плідну діяльність» [227].

Матеріальне стимулювання полягає у виданні відповідних матеріальних винагород (наприклад, президентських стипендій) або ж у виданні відповідних нормативних актів, що регулюють зазначені питання. Так, 28 грудня 2004 року Президент України своїм Указом № 1562/2004 затвердив Положення про стипендії Президента України для призерів і учасників всеукраїнських конкурсів фахової майстерності серед учнів професійно-технічних навчальних закладів. Тим самим були матеріально стимульовані учасники та призери відповідних конкурсів, що, без сумніву йде на користь державі.

Існує й змішане (матеріально-моральне) стимулювання. Воно пов'язано з наявністю відповідних почесних звань: заслужений вчитель України, заслужений діяч науки і техніки України тощо, за які встановлена матеріальна доплата до заробітку.

Щодо примусу, то це – насильницький вплив глави держави на суб'єкта з метою змусити його діяти в інтересах держави. Як вже зазначалося примус може бути правовим (діяти відповідно до правових вимог) і свавільним (діяти з порушенням права). Правовий примус, зокрема

передбачений ст. 14 Конституції Данії, згідно якої король звільняє міністрів та прем'єр-міністра. Щодо свавільного примусу, то такий мав місце здебільшого в умовах авторитарного режиму.

І, нарешті, останнім елементом структури функціонального аспекту конституційно-правового статусу глави держави є механізм реалізації ним функцій.

Як і будь-який інший, механізм реалізації функцій глави держави є цілісною системою державних організацій (підприємств, установ і органів) чи технологій (найвідомішими серед них є бюрократія, диктатура, адхократія, соціальна ієрархія, креативна корпорація, електронний уряд та державне проектування).

Зазвичай структура механізму реалізації функцій глави держави передбачає існування лише таких державних організацій як державні органи. Проте іноді в цій структурі можуть існувати і державні підприємства, і державні установи. Здебільшого державні підприємства входять до структури в умовах необмеженої монархії. Так, досить відомим є той факт, що окремі емірати ОАЕ, будучи абсолютними монархіями надають главі держави можливість мати у своїй власності відповідні державні підприємства. Як приклад, можна навести Заїда аль Нахайяна – раїса (президента) ОАЕ і одночасно шейха князівства Абу-Дабі. Як відомо, саме він був засновником у 1972 році національної державної компанії «Абу-Дабі нешнл ойл компанії». Зазначена компанія є державною, а отже, в умовах абсолютної монархії Абу-Дабі формально належить її монарху.

Щодо державних установ, то вони також можуть входити до механізму реалізації функцій і повноважень глави держави. Так, п. «j» ст. 62 Конституції Іспанії передбачає той факт, що король патрунує королівські Академії, що, в даному випадку, є державними установами, адже будучи королівськими належать до держави, однак, не маючи владних повноважень, є установами.

Проте, як вже зазначалося, здебільшого механізм реалізації функцій держави включає у себе насамперед державні органи. Умовно їх можна було б розділити на дві категорії: апарат реалізації функцій глави держави і консультативно-дорадчі органи.

Апарат реалізації функцій глави держави організується різним чином. В основному це залежить від форми правління. Так, необмежені монархії у своєму розпорядженні мають: по-перше, органи виконавчої влади (уряди, кабінети, державні ради тощо) і, по друге, органи допоміжного характеру (Двір). Щодо президентських республік та дуалістичних монархій, то різного роду уряди, на нашу думку, не є допоміжними органами, що існують при главі держави. І якщо навіть глава держави очолює такий уряд, то зазвичай він реалізує не стільки функції глави держави, скільки функції самої держави. Саме тому апаратом реалізації функцій глави держави є так звана адміністрація (в умовах республіки) або двір (в умовах монархії). Республіканська адміністрація в різних країнах називається по-різному. Так, в США таким органом є Виконавче управління при Президенті США, у Франції – апарат Єлисейського палацу при Президенті Франції, в РФ та Україні – Адміністрація Президента, в Польщі – Канцелярія президента.

Характеризуючи Виконавче управління Президента США, слід пам'ятати, що ще до 1857 року президент США не мав коштів навіть на утримання свого секретаря і лише з указаного періоду Конгрес розпочав виділяти вказані гроші на утримання штату Білого дому (особистий секретар, керівник резиденції, кур'єр та резервний фонд). До 1901 року глава держави не мав власної служби безпеки. Сучасне Виконавче управління президента було створено у 1939 році і складалося з 9 підрозділів, у тому числі: Апарат Білого дому (спеціальні помічники президента), Бюджетне управління, Рада національної безпеки, Економічна рада, Рада з якості навколишнього середовища тощо. На думку деяких дослідників, Виконавче управління президента має більший вплив, аніж Кабінет, що складається з

керівників урядових відомств [125, с. 590]. Утім далеко не всі розділяють Виконавче управління президента та його Кабінет. Більше того, в силу того, що президент є главою виконавчої влади, тобто поєднує у собі глави держави та главу уряду, самі американські дослідники вказують на те, що Кабінет, міністерства, урядові установи та державні корпорації, а також президентські комісії, разом із Апаратом Білого дому, входять до складу Виконавчого управління Президента США [102].

У Франції апарат Єлисейського палацу при Президенті Франції (так званий «дім Президента») нараховує більше 500 осіб і поділяється на військовий та цивільний. Важливою складовою «цивільного дому» є генеральний секретаріат, що виступає основним інструментом політичних дій президента і координує діяльність міністерств та відомств. Керує всім персоналом Єлисейського палацу Генеральний секретар. Він є довіреною особою президента і підтримує контакти з урядом та парламентом.

Що ж стосується дорадчих органів, то існування деяких з них передбачається конституціями або іншими нормативними актами. Так, в Бразилії при президенті існує такий дорадчий орган як Рада Республіки, а в Єгипті – Ради з питань економіки, оборони тощо, в Ірландії та Португалії – державна рада, Великобританії – Королівська таємна рада.

В Ірландії президент може здійснювати свої повноваження або за пропозицією уряду, або самостійно, або ж за консультацією чи згодою державної ради. Зокрема в останньому випадку президент, згідно ч. 7.1⁰ та 7.2⁰ ст. 13 Конституції Ірландії, може звертатися до парламенту чи народу з посланням.

В Португалії державна рада, згідно ст. 145 Конституції, уповноважує президента на розпуск парламенту і представницьких органів автономних областей, на проголошення війни та миру, а також на вирішення інших важливих питань. На звернення президента вона дає йому поради з проблем, що виникають у процесі реалізації цих повноважень.

В Великобританії Королівська таємна рада пропонує кандидатуру прем'єр-міністра і, згідно Акту про подальше обмеження Корони та краще забезпечення прав і вольностей підданого (Акту про престолонаслідування) 1701 року, дає згоду на призначення прем'єр-міністра.

В Україні координаційними, дорадчими та консультативними органами є Рада національної безпеки та оборони, рада по роботі з кадрами, Вища економічна рада тощо.

Так, згідно ст. 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони, що координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Однак, основним призначенням таких органів є не лише допомога главі держави у його поточній роботі, а й інформування глави держави. Фактично саме це дозволяє главі держави суттєво впливати на стан справ у країні, навіть не маючи для цього владних повноважень. Так, наприклад, королева Великобританії регулярно заслуховує звіти прем'єр-міністра про засідання кабінету та отримує безпосередньо усі депеші дипломатичних представників цієї країни за кордоном та інформаційних агенцій. За ступенем усвідомлення суті внутрішнього та зовнішнього становища Великобританії монарх істотно переважає будь-якого звичайного члена уряду. Інформаційний характер мають засідання державних рад (урядів) під керівництвом монарха країн Скандинавії.

Утім, реалізація функцій глави держави є неможливою без урахування такого виміру державного механізму як державні технології – обумовлені станом знань та державною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою та її органами.

До державних технологій відносяться бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне урядування, соціальна ієрархія тощо.

Найвідомішими з зазначених державних технологій є бюрократія, диктатура, соціальна ієрархія та державне проектування. Менш відомою є така технологія як адхократія. Щодо креативної корпорації та електронного урядування, то ці державні технології затверджуються у міру просування цивілізації до постіндустріального суспільства.

Бюрократія (франц. Bureau – контора, канцелярія та грец. κρατος – сила, влада) – це державна технологія, для якої є характерним спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові заздалегідь регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

Диктатура (лат. dicto – диктую, наказую) – необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов'язане жодними законами.

Соціальна ієрархія – це правління осіб, що займають провідне становище виключно за правом походження. Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Адхократія (лат. ad hoc – «для цього», «застосовуючи до цього», спеціально для цього випадку, для певного випадку та грец. κρατος – сила, влада) – структура холдінгового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін у оточуючому організації середовищі.

Електронне урядування – це використання в органах державної влади сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності якої є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки «...самовираження та самоствердження її творців» [88, с. 392].

Державне проектування – діяльність по створенню державних проектів.

Державне проектування здійснюється у чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Аналізуючи роль правителя чи глави держави у формуванні і функціонуванні державних технологій, слід звернутися до певних історичних прикладів.

Так, в Росії до XVI ст. існувала адхократична система приказів. Як зазначав з цього приводу доктор філософських наук А. Буровський: «...боярин отримував від царя наказ (*рос.* приказ) займатися тим-то й тим-то, відати певною частиною державних справ» [29, с. 49]. Для їх вирішення боярин створював певну канцелярію, яка і отримала назву приказ. Вперше прикази оформилися у бюрократичні канцелярії в період правління царя Василя IV Івановича. По суті, саме цей період слід вважати початком існування російської бюрократії. Реформи, що проводилися на початку XVIII ст. Петром I, який створив систему колегій та реформи Олександра I на початку XIX ст., що призвели до появи міністерств, остаточно дозволили державному апарату перейти до бюрократичних технологій. На той час (аграрне і індустріальне суспільство) ці технології мали прогресивне значення, адже закріплювали відповідний порядок функціонування державних органів. Однак вже у другій половині XX ст. виявляється обмеженість бюрократії. Це починають розуміти провідні політики Заходу. Так, зокрема однією з основних елементів бюрократії є її чітко регламентовані процедури. Більш-менш професійним політикам це не подобалось. Так, стосовно президента США Г. Трумена відомий американський дослідник Р. Нойштадт писав наступне: «Методи Трумена формально нагадували ейзенхауерівські, але за ефективністю були ближчими до рузвельтовських. В теорії Трумен, подібно Ейзенхауеру, віддавав перевагу прямим лініям та “духу команди”. Але на практиці він орієнтувався скоріше на персоналії, аніж на сфері компетенції; вирішуючи ту чи іншу проблему,

він був схильним до імпровізації, а не до жорстких процедур. Працюючи з підлеглими, він не встановлював чітких меж демаркації; а якщо все ж такі були встановлені, їх зазвичай ігнорували» [185, с. 205].

Загальновідомою є також роль державця у формуванні і функціонуванні диктатури. Так, у 82 році до н. е. імператор (воєначальник) Люцій Корнелій Сула звернувся до сенату Риму з законопроектом, згідно якого він проголошувався диктатором на невизначений час з необмеженими повноваженнями. Іншим прикладом є А. Піночет Угарте, який прийшов до влади під час перевороту 1973 року, а в наступному році став президентом Чилі. У 1980 році на референдумі була затверджена Конституція Чилі, де був розділ «Перехідні положення». Саме ними було затверджено функціонування диктатури А. Піночета. Зокрема, до неї були включені статті, що дозволяли хунті не тільки здійснювати законодавчу діяльність, оголошувати надзвичайний стан і видавати закони, що роз'яснюють статті Конституції, а й вносити зміни до неї. Сам же А. Піночет отримав право: підписувати закони; видавати декрети з питань, вказаних у Конституції, що мали б силу закону; розпускати палату депутатів один раз протягом терміну повноважень президента до закінчення терміну повноважень цієї палати; призначати міністрів, губернаторів, алькальдів, командувачів родами військ, карабінерів і майже половину членів сенату.

В період формування феодальної держави, зародилася і зміцніла така державна технологія, як соціальна ієрархія. На її формування суттєво вплинув той факт, що перші феодальні держави утворювались шляхом завоювання багатих та слабких територій Римської імперії варварами. Як відомо, завоювавши територію, їхні ватажки були не в змозі управляти нею. Тому вони роздавали частини цієї території (феоди) своїм наблизеним. Ці наблизені стали управляти феодами, роздаючи їх вже своїм прихильникам. Така ситуація призвела до появи феодальних сходів, де королям підкорялися герцоги і графи, а останнім – барони. При цьому цей щабель останні вже

нічим не був зобов'язаним королю. Герцоги, графи, барони, лицарі стали своєрідними чиновниками, які управляли своїми наділами. Як зазначав з цього приводу відомий французький історик М. Блок: «...граф імперії Каролінгів був справжнім чиновником» [25, с. 403]. Таке поєднання чиновницьких повноважень із соціальним статусом феодалів і вело до появи соціальної ієрархії як однієї з домінуючих державних технологій в період феодалізму.

Проте не слід вважати, що соціальна ієрархія пішла в минуле з падінням феодалізму. На нашу думку, така державна технологія дещо відродилася в Україні у добу президентства Л. Кучми. Як відомо, Президент України, згідно п. 10 ст. 106 Конституції, має право призначати *своїх* прихильників головами обласних державних адміністрацій, силовими міністрами тощо. Проте голови обласних державних адміністрацій забезпечували призначення вже *своїх* прихильників головами районних державних адміністрацій. Саме таким чином створювались своєрідні феодалські сходи, які дуже нагадують середньовічні. Голова районної державної адміністрації, вже нічим не зобов'язаний президенту, підтримував не його лінію, а лінію голови державної адміністрації відповідної області.

Щодо адхократії, то зазначена державна технологія дозволяє вирішити найбільш важливі для країни завдання. Так, досить відомим був той факт, що саме створення постановою Державного комітету оборони СРСР від 20 серпня 1945 року Спеціального комітету, на який було покладено «керівництво усіма роботами з використання внутріатомної енергії урану» [22, с. 261] дозволило створити ядерну зброю СРСР. Це було, насамперед, обумовлено тим, що до Спеціального комітету входили як вчені (наприклад, І. Курчатов, П. Капиця), так і спеціалісти-господарники (М. Вознесенський, Б. Ванников) тощо. Призначення ж головою комітету Л. Берія, дозволило залучити до створення атомної бомби й данні радянської

розвідки. Після досягнення вказаної мети, на підставі рішення Президії ЦК КПРС від 26 червня 1953 року, Спеціальний комітет було розформовано.

Адхократичну технологію досить вдало використовували глави й демократичних держав. Так, в роки Другої світової війни король Великобританії створив військовий кабінет, якому належала вся повнота влади на період війни. Цей кабінет очолювався прем'єр-міністром і складався з одинадцяти чоловік. Після перемоги у Другій світовій війні, військовий кабінет було розформовано.

Досить цікавою є роль глави держави у формуванні і функціонуванні такої державної технології як електронне урядування. Так, 19 липня 1996 року Президент США Б. Клінтон видав адміністративний указ № 13011 «Федеральні інформаційні технології». Цим указом, як вже зазначалося вище, глава держави доручив відомствам, органам і організаціям переорієнтувати інформаційні технології та управління ними на пряму підтримку своїх стратегічних завдань. У зв'язку з цим вказані структури повинні були створити посади директорів з питань інформації, що відповідали б за планування, розробку і реалізацію інформаційних систем у своїх відомствах, органах та організаціях.

З формуванням постіндустріального суспільства в державне управління прийшла технологія креативних корпорацій. Зокрема в СРСР креативні корпорації створювалися в рамках конструкторських бюро (зокрема ОКБ на чолі з творчою особистістю С. Корольовим у 1957 році розпочало радянську космічну еру). В механізмі ж реалізації функцій глави держави тривалий час в СРСР та на пострадянському просторі цю технологію недооцінювали. Єдиний раз, коли в Україні була здійснена спроба змінити цю ситуацію, це створення на місці Адміністрації Президента нового органу – Секретаріату Президента України, на якого було покладено завдання здійснити «...організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних

повноважень» [235]. Відповідним Указом Президента України була затверджена структура Секретаріату. Державним секретарем України (головою Секретаріату) було призначено О. Зінченка, який на одній з прес-конференцій, зокрема, зазначив: «Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень» [76]. В структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації, тягнуть за собою необхідність керувати їх діяльністю, що є неможливим без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, куди втягувалися б нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі. Наявність же творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації.

Утім, на жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося, цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій і у 2010 році був знову реорганізований в Адміністрацію Президента України.

Щодо державного проектування, то й тут роль глави держави безсумнівна. Так, вище вже зазначалося, що в Індонезії, за ініціативою президента М. Сухарто були розроблені п'ятирічні плани розвитку – так звані РЕПЕЛІТА. В результаті РЕПЕЛІТА IV (1984–1988 рр.) значно скоротилася чисельність людей, що жили за межами бідності.

Таким чином, досліджуючи функції глави держави, ми вбачаємо їх як складну структуру, котра складається під основне завдання глави держави – представляти державу всередині та за межами країни. При цьому кожна з функцій глави держави реалізується у відповідних формах крізь призму певного механізму.

3.3 Компетенція глави держави: змістовна характеристика

Зміст компетенції глави держави складають його повноваження. Так, в рамках *правотворчої* функції, можна виділити право глави держави як брати участь у законотворчому процесі, так і видавати власні нормативно-правові акти, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти.

Зокрема, право брати участь у законотворчому процесі мають глави таких держав як Албанія, Ангола, Андорра, Афганістан, Беларусь, Болгарія, В'єтнам, Екваторіальна Гвінея, Естонія, Ефіопія, Єгипет, Ізраїль, Іспанія, Італія, Казахстан, Конго, Лаос, Литва, Ліхтенштейн, Малі, Молдова, Монголія, Нова Зеландія, Росія, Україна, Хорватія та інші.

Так, в Республіці Ангола президент, згідно ст. 66 Конституції, підписує та оголошує закони, ухвалені Національними Зборами та виконавчі закони, ухвалені урядом. При цьому, якщо президент відмовляється оголосити закон чи виконавчий закон, вони, згідно ст. 71 Конституції, вважаються недійсними. На нашу думку, таке положення свідчить насамперед про абсолютний характер президентського вето.

В Ізраїлі президент, згідно п. 1 ст. 11 Основного Закону про Президента держави повинен підписати кожен поданий до нього закон.

В Монголії президент, згідно п. 1 ч. 1 ст. 33 Конституції, має право повного чи часткового вето щодо законів, прийнятих Національним Парламентом. Утім, якщо дві третини парламентарів наполягають на попередній редакції закону, то президентське вето вважається подоланим.

Як ми бачимо, своєрідним антиподом підписання закону є право вето глави держави. При цьому досить цікавим є не тільки поділ вето на абсолютні (вето не долається у жодному разі) та відносні (вето може бути подолане певною кількістю депутатів), а й виділення так званих «кишенькових вето», які, наприклад, існують в США. Їх суть полягає у непідписанні закону президентом країни ще до розпуску Конгресу. Як

відомо, законопроект, який Президент США не підписує, водночас не накладаючи на нього вето під час сесії Конгресу, автоматично стає законом через десять днів після його отримання президентом. Однак якщо Конгрес перериває свої засідання протягом цих десяти днів, законопроект виявляється «зарізаним» без формального вето президента. У період 1789–1992 років «кишеньковим вето» було ліквідовано близько 1055 законопроектів [218].

Референдум можуть оголосити глави держав таких країн, як Ангола (п. «о» ст. 66), Андорра (п. «b» ч. 1 ст. 45 Конституції), Афганістан (ст. 65 Конституції), Беларусь (п. 1 ст. 84 Конституції), Екваторіальна Гвінея (ст. 103), Єгипет (ст. 74 Конституції), Іспанія (п. «с» ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 10 ст. 44 Конституції), Конго (ст. 79 Конституції), Малі (ст. 41 Конституції), Молдова (п. «f» ст. 88 Конституції), Росія (п. «в» ст. 84 Конституції), Угорщина (п. «g» ч. 1 § 30/A), Україна (п. 6 ст. 106), Хорватія (ст. 97 Конституції) та інших.

При цьому в Республіці Екваторіальна Гвінея президент, згідно ст. 103 Конституції може лише скликати референдум з приводу перегляду Конституції.

В Конго президент, згідно ст. 79 Конституції, подає на референдум будь-який законопроект за ініціативою уряду чи Національних Зборів. Після того ж як законопроект прийнято, президент Республіки повинен оголосити його протягом двадцяти днів від дня завершення референдуму.

Власні нормативно-правові акти видають глави таких держав як Албанія (ст. 93 Конституції), Ангола (ст. 74 Конституції), Беларусь (ст. 85 Конституції), Болгарія (ст. 102 Конституції), В'єтнам (ст. 106 Конституції), Естонія (п. 7 ст. 78 Конституції), Єгипет (ст. 108 Конституції), Іспанія (п. «f» ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (ч. 1 ст. 45 Конституції), Конго (ст. 77), Лаос (п. 2 ст. 53 Конституції), Литва (ст. 85 Конституції), Ліхтенштейн (ст. 10 Конституції), Молдова (ст. 94

Конституції), Монголія (ст. 34 Конституції), Росія (ст. 90 Конституції), Україна (ч. II ст. 106 Конституції), Хорватія (ст. 100 Конституції) та інші.

Зокрема, в Казахстані Президент Республіки, згідно ч. 2 ст. 45 Конституції має право, за певних обставин, видавати закони та укази, що мають силу законів. Таким обставинами можуть бути: по-перше, делегування главі держави парламентом, згідно п. 4 ст. 53 Конституції, законодавчих повноважень на один рік (видається закон) і, по-друге, якщо парламент, згідно ч. 2 ст. 61 Конституції, вчасно (протягом місяця) не встиг розглянути терміновий президентський законопроект (видається указ, що має силу закону і діє до врегулювання відповідних відносин парламентським законом).

В Конго президент, згідно ст. 77 Конституції, видає декрети, що спочатку розглядаються на Раді міністрів.

В Монголії президент, згідно ст. 34 Конституції, має право видавати укази відповідно до закону. Якщо ж такий указ суперечить закону, то глава держави або Великий державний хурал відмінюють дію президентського акту.

В Хорватії Президент Республіки має право, згідно ст. 100 Конституції, видавати декрети, що мають силу закону. Це право йому надається в період дію військового стану та в порядку делегованого законодавства: парламент Хорватії делегує президенту право видавати декрети, що мають силу закону під час війни та в умовах, коли парламент не діє. Зазначені декрети, утім, повинні були розглянуті на найближчому засіданні парламенту. Якщо ж президент цього не робить, або якщо парламент Хорватії не ухвалює декрет, він втрачає чинність.

Впливати на правотворчість уряду можуть глави таких держав як Беларусь (п. 25 ст. 84 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 3 ст. 44 Конституції), Киргизстан (п. 4 ч. 5 ст. 46 Конституції), Малі (ст. 46

Конституції), Молдова (п. «і» ст. 88 Конституції), Росія (ч. 3 ст. 115 Конституції), Україна (п. 15 ст. 106 Конституції) та інші.

Так в Республіці Казахстан президент, згідно п. 3 ст. 44 Конституції, відміняє чи призупиняє повністю або частково дію актів уряду, а в Республіці Малі президент, згідно ч. I ст. 46 Конституції, підписує декрети Ради міністрів.

Представницька ж функція глави держави полягає у тому, що він здійснює хоча б формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їхнє формування й функціонування, а також, у випадку виникнення протиріч між ними, здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша ж група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. При цьому, аналізуючи церемоніальні повноваження глави держави, слід мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу чи парламенту.

Зокрема, в Ізраїлі, згідно п. 4 ст. 11 Основного Закону про Президента Держави, президент може акредитувати дипломатичне представництво держави, але, згідно ст. 12 усі президентські акти (крім тих, що мають відношення до формування уряду) потребують контрасигнування прем'єр-міністра чи відповідального міністра. Фактично це означає, що Президент Держави Ізраїль має право призначати дипломатичних представників, але лише за згодою прем'єр-міністра чи міністра закордонних справ.

Проте більшість країн на формально-конституційному рівні не передбачають якихось обмежень права глави держави призначати дипломатичних представників. Так, п. «g» ст. 66 Конституції Ангольської Республіки від 25 серпня 1992 року надає Президенту Республіки право самостійно призначати та звільняти послів.

Свою специфіку мають і інші країни. Так, в Республіці Екваторіальна Гвінея формально не передбачається право президента призначати послів, хоча, згідно п. «h» ст. 39 Конституції від 17 січня 1996 року саме він призначає усіх високопосадовців як у цивільній, так і у військовій сферах. Утім президенту також надано право вести переговори та ратифікувати міжнародні договори й угоди (п. «i» ст. 39 Конституції).

Водночас низка конституцій взагалі не передбачає дипломатичних прерогатив глави держави. Так, в Республіці Вануату Президент Республіки, згідно ст. 33 Конституції є символом нації, але дипломатичних повноважень його позбавлено.

Всередині ж країни глава держави, в рамках представницької функції, здійснює істотний вплив на формування та функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Аналізуючи вплив глави держави на формування органів законодавчої влади, ми, перш за все, повинні звернути увагу на те, що в деяких країнах він має право впливати на початок виборів до парламенту та розпустити його.

Зокрема, в Республіці Ангола президент, згідно ст. 66 Конституції, має право оголошувати початок виборів до Національних Зборів (п. «k») та розпустити їх після відповідних консультацій з прем'єр-міністром, Головою Національних Зборів та Радою Республіки (п. «e») – політичними дорадчим органом глави держави (ч. 1 ст. 75 Конституції). В Республіці Екваторіальна Гвінея президент не має право самостійно оголосити початок парламентських виборів: відповідно до п. «g» ст. 39 Конституції він лише

затверджує відповідну постанову парламенту. Крім того, згідно із п. «п» ст. 39 Конституції, глава держави має право розпустити парламент.

В Республіці Казахстан існує двопалатний законодавчий орган – Парламент Республіки Казахстан, що складається з двох палат – Сенату та Мажилісу. президент же республіки може впливати на формування як парламенту, так і його окремих палат. Так, зокрема, згідно п. 2 ст. 44 Конституції, глава держави Казахстану призначає чергові та позачергові вибори до Парламенту Республіки, а відповідно до ч. 1 ст. 63 – розпускає вищий представницький орган Республіки Казахстан.

В Республіці Малі склалася дещо парадоксальна ситуація. Формально ст. 59 Конституції закріплює існування однопалатного парламенту – Національних Зборів. Проте існує ще один орган народного представництва – Висока Рада Територіальних Колективів (чи Висока Рада Колективів), яка здійснює територіальне представництво малійських громадян. На відміну від Національних Зборів, які, згідно ст. 42 Конституції, після відповідних консультацій з прем'єр-міністром та Головою Національних Зборів, можуть бути розпущені, Висока Рада, відповідно до ч. II ст. 100, має до цього імунітет [430].

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування органів законодавчої влади, ми констатуємо, що здебільшого це виявляється у тому, що глава держави має право звертатися до парламенту з посланнями та скликати його на спеціальні засідання. Так, Президент Республіки Ангола, згідно п. «t» ст. 66 Конституції, може звертатися до Національних Зборів з посланнями та скликати їх на спеціальні засідання. В Республіці Вануату парламент співпрацює з президентом країни. Зокрема, згідно із ст. 38 Конституції, парламент може створити спеціальний комітет, метою діяльності якого буде надання порад главі держави з питань помилування.

В Республіці Екваторіальна Гвінея президент також, співпрацюючи з парламентом, має право звернення до законодавчого органу. Так,

оголошуючи надзвичайний стан, глава держави, відповідно до п. 1 ст. 42 Конституції, повинен проінформувати про це парламент. В Республіці ж Конго президент, згідно ч. 1 ст. 86 Конституції, може надсилати до Національних Зборів послання, які не є предметом дискусії. При цьому, якщо парламент у цей час не засідає, то проводиться спеціальна позачергова сесія.

Аналізуючи вплив глави держави на формування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що конституції більшості держав надають праві їх главам брати участь у формуванні уряду і, перш за все, визначати кандидатуру глави уряду. Зокрема, в Республіці Малі, президент, згідно ст. 38 Конституції, фактично формує уряд, призначаючи прем'єр-міністра та інших членів кабінету, а також визначає їх функції. Таке становище дозволяє деяким науковцям визначити Малі як президентську республіку [317]. Проте, не зважаючи на такий собі «технічний» характер ролі прем'єр-міністра, згідно ч. 1 ст. 55 Конституції, саме він є главою уряду [430], а тому Малі слід віднести до змішаної республіки.

В Монголії президент, згідно п. 2 ч. 1 ст. 33 Конституції, пропонує Великому державному хуралу кандидатуру на посаду прем'єр-міністра після відповідних консультацій з парламентськими фракціями, а також здійснює подання до Національного Парламенту відносно відставки уряду.

Аналізуючи ж вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що у деяких випадках глава держави бере участь у роботі уряду. Так, відповідно до п. «d» ст. 66 Конституції Анголи, Президент Республіки здійснює контроль над роботою уряду.

В Республіці Вануату прем'єр-міністр, згідно із ч. 2 ст. 39 Конституції, повинен інформувати Президента Республіки з питань діяльності уряду.

В Республіці Екваторіальна Гвінея президент, згідно із ст. 39 Конституції, здійснює контроль над Радою міністрів (п. «b»), а також делегує прем'єр-міністру право призначати цивільних службовців (п. «h»). Крім того,

згідно із п. «т» ст. 39 Конституції він ухвалює розроблений Радою міністрів Національний план розвитку.

В Казахстані президент, згідно із п. 3 ст. 44 Конституції, приймає присягу членів уряду та, в особливо важливих випадках, головує на засіданнях уряду.

Досліджуючи вплив глави держави на формування органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначення суддів.

В Республіці Вануату усіх суддів, окрім Головного судді, призначає президент: згідно із ч. 2 ст. 47 Конституції, він здійснює ці повноваження за поданням Судової Службової Комісії. Крім того, президент звільняє суддів з посад у випадку їх засудження (п. «а» ч. 3 ст. 47) та якщо Судова Службова Комісія встановить, що суддя вчинив службовий проступок, виявився недієздатним чи професійно некомпетентним (п. «b» ч. 3 ст. 47).

В Республіці Малі діє дворівнева система судів – Конституційний суд та суди загальної юрисдикції. Діяльність судів загальної юрисдикції координує Вища Рада Магістратури. Президент впливає на формування як Конституційного Суду, так і судів загальної юрисдикції. При цьому на формування Конституційного Суду президент, згідно ст. 91 Конституції, впливає як прямо (призначає третину членів з числа адвокатів), так і опосередковано (через Вищу Раду Магістратури). Щодо судів загальної юрисдикції, то їх кар'єрне зростання здійснюється через Вищу Раду Магістратури (ст. 82). Крім того, члени Верховного Суду визначаються спеціальним декретом Ради міністрів (ст. 47). Внаслідок же того, що урядові декрети підписуються президентом, можна сказати, що опосередковано (через Раду міністрів та Вищу Раду Магістратури) глава держави впливає на формування судової системи Республіки Малі.

В Монголії існує потрійна судова система: Конституційний Суд, загальні суди та прокуратура. Щодо загальних судів, то президент, згідно ч. 2

ст. 51 Конституції, за поданням Генеральної Судової Ради призначає суддів усіх рівнів. Проте для суддів Верховного Суду потрібною є згода Великого державного хуралу: суддів Верховного Суду президент призначає за поданням парламенту, який, у свою чергу, отримав ці кандидатури від Загальної Судової Ради. Відносно ж Конституційного Суду, то президент, згідно ч. 1 ст. 65 Конституції, лише подає три кандидатури на призначення суддів, яке здійснюється Великим державним хуралом. Крім того, президент, згідно ч. 2 ст. 56 Конституції, призначає Генерального Прокурора та його заступників після консультації з Великим державним хуралом.

Аналізуючи ж вплив глави держави на функціонування органів судової влади, ми бачимо, що найбільш вірогідним варіантом такого впливу є звернення глави держави до суду. Зокрема, в Республіці Вануату президент, згідно із ч. 3 ст. 39 Конституції, має право звернутися до Верховного Суду у випадку невідповідності актів органів виконавчої влади Конституції. В Казахстані Вища Судова Рада очолюється Президентом Республіки (ч. 4 ст. 82). В Республіці Малі президент, згідно ст. 45 Конституції, є Головою Вищої Ради Магістратури. В Монголії ж президент, згідно ч. 1 ст. 66 Конституції, може здійснювати запити до Конституційного Суду.

Що ж стосується церемоніальних повноважень, то, як вже зазначалося, вони реалізуються у рамках трьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства.

В Анголі президент, згідно п. «v» ст. 66 Конституції має право нагороджувати державними відзнаками.

В Республіці Екваторіальна Гвінея президент, згідно п. «j» ст. 39 Конституції, має право нагороджувати орденами й почесними відзнаками.

В Ефіопії Президент Республіки, згідно п. 5 ст. 71 Конституції, нагороджує медалями й відзнаками відповідно до закону.

Як вже зазначалося, функції глави держави не вичерпуються лише представницькою та правотворчою. Велика кількість країн надає главі держави можливість реалізувати гарантійну функцію. Так, Конституція Андорри (ст. 44) передбачає, що співправителі є «гарантами непорушності і наступництва Андорри, а також її незалежності та підтримки її традиційного духу паритету і рівноваги у відносинах із сусідніми державами» та «гарантами стабільності діяльності публічних влад та інституцій» [119, с. 235]. При цьому категорія «гарант» є досить абстрактною і в кожній країні наповнюється власним змістом. Зокрема, в Україні передбачається гарантування дотримання Конституції, що містить, на думку кандидата юридичних наук М. Білака (Тесленка) «...глибокий смисл, пов'язаний із сутнісним призначенням Конституції – забезпечення основоположних прав і свобод людини, що виступають “самообмеженням державної влади”, тобто дією того принципу, який “зв’язує” обов’язком державу відповідати перед людиною за свою діяльність» [24, с. 11]. Проте, наприклад, гарантування національної незалежності та територіальної цілісності є неможливим без відповідних повноважень глави держави у сфері оборони та подолання надзвичайних ситуацій. Гарантування ж прав і свобод людини і громадянина важко уявити без можливості глави держави здійснювати помилування або надавати притулок.

Отже, на нашу думку, існує, принаймні, чотири групи повноважень глави держави в рамках реалізації гарантійної функції.

Так, у сфері оборони глава держави проголошується верховним головнокомандувачем чи очолює вищі органи у сфері оборони, реалізує відповідні кадрові повноваження (призначення і звільнення посадових та службових осіб у сфері оборони), присвоює військові звання, реалізує військово-політичні заходи у сфері зовнішньої політики, оголошує військовий стан тощо.

Так, президент Анголи, згідно ст. 66 Конституції, очолює Національну Раду Оборони (п. 1), призначає та звільняє з посади Начальника Генерального Штабу, його заступників та Начальників Штабів різних видів збройних сил (п. «т»), за поданням Національної Ради Оборони призначає генералів (п. «п»), з урахуванням думки уряду і Національних Зборів оголошує війну та укладає мир (п. «р»).

В Казахстані Президент Республіки, згідно ст. 44 Конституції є Верховним Головнокомандувачем Збройними Силами, що призначає та звільняє з посади вище командування Збройних Сил (п. 12), присвоює вищі військові звання (п. 13), а у випадку агресії проти Республіки або безпосередньої зовнішньої загрози її безпеці запроваджує на усій території Республіки чи її окремих місцевостях військовий стан, оголошує часткову чи загальну мобілізацію і негайно інформує про це Парламент Республіки (п. 17). Крім того, як Верховний Головнокомандувач, президент Казахстану, згідно п. 16 ст. 44 Конституції вирішує питання про використання Збройних Сил Республіки в рамках надзвичайного стану. І, нарешті, Президент Республіки, згідно ст. 44 Конституції, формує Республіканську Гвардію (п. 18) та утворює Раду Безпеки (п. 20).

В Монголії ж президент, згідно ч. 2 ст. 33 Конституції, є Головнокомандувачем збройними силами Монголії. Відповідно ж до ч. 1 ст. 33 він присвоює вищі військові звання (п. 7), очолює Раду Державної Безпеки (п. 10), оголошує повну чи часткову мобілізацію (п. 11), а також оголошує військовий стан та всій території держави чи її окремої місцевості і дає наказ розгортати збройні сили. При цьому військовий стан повинен затверджуватись Великим державним хуралом протягом 7 днів з моменту виходу відповідного Президентського декрету. Якщо ж затвердження не відбулося, декрет вважається нечинним.

Досить цікавою є ситуація в Ефіопії, де президент прямо не проголошується головнокомандувачем, але, згідно п. 3 ст. 71 Конституції, може, за поданням прем'єр-міністра, присвоювати високі військові звання.

У сфері ж подолання надзвичайних ситуацій глава держави може ввести військовий, облоговий чи надзвичайний стан.

Так, в Екваторіальній Гвінеї може бути запроваджено як облоговий, так і надзвичайний стан. Зокрема, облоговий стан Президент Республіки, згідно ст. 41 Конституції, оголошує на три місяці. При цьому дія Конституції призупиняється, а сам стан облоги у випадку крайньої необхідності можна продовжити. Що ж стосується надзвичайного стану, то, згідно ст. 42 Конституції запроваджує його і інформує про це парламент. При цьому, на відміну від облогового, термін дії надзвичайного стану визначається виключно президентом (ч. 2 ст. 42) і парламент не розпускається (ч. 4 ст. 42). Що ж до Конституції, то в умовах надзвичайного стану вона призупиняється лише за умови терористичного нападу (ч. 5 ст. 42).

В Малі Президент Республіки, згідно ст. 49 Конституції, після обговоренні цього питання на засіданні Ради міністрів, може запровадити в країні надзвичайний чи облоговий стан. При цьому, відповідно до ст. 50 Конституції, надзвичайний стан публічно оголошується главою держави «коли Установи Республіки, незалежність Нації, цілісність національної території, чи виконання міжнародних зобов'язань знаходяться під безпосередньою загрозою, а регулярне функціонування конституційних інституцій перервані» та після відповідних консультацій з прем'єр-міністром, Головами Національних Зборів та Вищої Ради Колективів, а також Конституційного Суду.

В Монголії президент, згідно п. 12 ч. 1 ст. 33 Конституції, може оголосити в державі чи окремих її місцевостях надзвичайним стан. Протягом 7 днів Президентський декрет повинен бути затверджено Великим

державним хуралом. Якщо ж затвердження не відбулося, то декрет вважається таким, що не набрав чинності.

Щодо права помилування, то його можуть реалізувати глави таких держав як Албанія (п. «b» ст. 92 Конституції), Ангола (п. «q» ст. 66 Конституції), Андорра (п. «a» ст. 46 Конституції), Афганістан (ст. 64), Беларусь (п. 19 ст. 84 Конституції), Вануату (ст. 38 Конституції), В'єтнам (п. 12 ст. 103 Конституції), Естонія (п. 19 ст. 78 Конституції), Ізраїль (ч. «b» ст. 11 Основного Закону про Президента Держави), Іспанія (п. «i» ст. 62 Конституції), Італія (ст. 87 Конституції), Казахстан (п. 15 ст. 44 Конституції), Киргизстан (п. 4 ч. 4 ст. 46 Конституції), Конго (ст. 85 Конституції), Лаос (п. 9 ст. 53 Конституції), Литва (п. 23 ст. 84 Конституції), Ліхтенштейн (ст. 12 Конституції), Молдова (п. «e» ст. 88 Конституції), Монголія (п. 8 ч. 1 ст. 33 Конституції), Росія (п. «v» ст. 89 Конституції), Угорщина (п. «k» § 30/A Конституції), Україна (п. 27 ст. 106 Конституції), Хорватія (ст. 97 Конституції) та інші.

Крім того, президент Ефіопії, згідно п. 6 ст. 71 Конституції, оголошує амністію.

І, нарешті, глави таких держав як Беларусь (п. 17 ст. 84 Конституції), Болгарія (п. 10 ст. 98 Конституції), Казахстан (п. 14 ст. 44 Конституції), Киргизстан (п. 6 ч. 3 ст. 46 Конституції), Молдова (п. «c» ст. 88 Конституції), Монголія (п. 9 ч. 1 ст. 33 Конституції), Росія (п. «a» ст. 89 Конституції), Україна (п. 26 ст. 106 Конституції) мають право надавати притулок.

Виходячи з дуалізму виконавчої влади, яка віддає частину повноважень у цій сфері главі держави, а решту – уряду країни, ми можемо вважати, що глава держави є носієм виконавчої влади. Саме тому доцільно було б дослідити виконавчий характер влади глави держави.

Основоположники теорії поділу влади Джон Лок та Шарль Луї Монтеск'є мали свою точку зору щодо виконавчої влади. Так, Дж. Лок визначав виконавчу владу як таку, що наглядає «за виконанням створених і

чинних законів» [158, с. 207] та «охоплює виконання внутрішніх законів суспільства, тобто всього того, що є його частинами» [158, с. 208]. На відміну від Дж. Лока, Ш. Монтеск'є визначав виконавчу владу як таку, що «оголошує війну чи укладає мир, надсилає чи приймає послів, забезпечує безпеку, попереджає нашествия» [176, с. 290]. Фактично це означало, що Ш. Монтеск'є наголошував на зовнішньополітичному характері виконавчої влади. І не даремно філософ наполягав на передачі виконавчої влади монарху, адже «цей бік правління, що майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, аніж багатьма» [176, с. 295].

Сучасну ж філософську думку щодо характеру та функцій виконавчої влади найбільш чітко висловив відомий російський філософ-дисидент О. Зинов'єв: «Функції виконавчої влади – керівництво повсякденною діяльністю держави» [84, с. 317].

Розглядаючи інститут глави держави як ключову складову конституційно встановленої системи виконавчої влади, слід, перш за все, зауважити, що ступінь впливу глави держави на виконавчу владу перш за все залежить від статусу президента або монарха стосовно цієї гілки та існуючої системи правління.

Говорячи ж про функції виконавчої влади, ми можемо погодитись із думкою доктора юридичних наук К. Бельського, який розділив усі функції виконавчої влади на два рівні: основні функції та інструментальні функції. При цьому, до основних функцій він відніс: функцію охорони громадського порядку та забезпечення національної (державної) безпеки; регулятивно-управлінську функцію; функцію забезпечення прав і свобод громадян. До допоміжних же функцій, що носять інструментальний характер К. Бельський відносить правотворчість, застосування права та юрисдикцію.

При цьому, на думку К. Бельського, громадський порядок передбачає громадську безпеку [20, с. 15]. Саме у цій сфері глава держави може відігравати істотну роль. Перш за все це пов'язано із правом глави держави

запроваджувати надзвичайний стан. Так, згідно ст. 76 Конституції Республіки Корея від 12 липня 1948 року, президент може запроваджувати надзвичайний стан під час внутрішнього безладдя. Ця причина запровадження надзвичайного стану передбачається й Конституцією Ємену від 16 травня 1991 року (ст. 121). У Конституції ж Мадагаскару від 19 липня 1992 року (ст. 59), Президент Республіки може запроваджувати надзвичайний стан для забезпечення громадського порядку. Крім того, правом запровадження надзвичайного стану володіють президенти таких держав як Камерун (ч. 1 ст. 9 Конституції) та Словаччина (п. «т» ст. 102 Конституції).

Другий бік означеної функції, з точки зору К. Бельського, є національна (державна) безпека, яку він визначив як «стан захищеності інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз» [20, с. 17]. Перш за все до неї слід включати державну та оборонну безпеку, а також інші її види: економічну, інформаційну, медичну, екологічну тощо. Цей бік діяльності забезпечується діяльністю збройних сил, органами безпеки та іншими структурами. Проте найбільш істотну роль тут може відігравати саме глава держави.

Досить цікавою є ситуація в Народній Республіці Бангладеш. Згідно ч. 1 ст. 62 Конституції, парламент, згідно закону повинен організувати роботу й оплату сил оборони Бангладеш та їх резервів, а також врегулювати питання дисципліни та інші проблеми, що постають перед збройними силами. Проте, згідно ч. 2 означеної статті, якщо парламент, згідно закону, не вирішує цих питань, президент може їх вирішити своїм наказом.

Іншою важливішою функцією виконавчої влади президента є регулятивно-управлінська, що являє собою діяльність глави держави «...з керівництва економікою, фінансами, культурою, освітою, охороною здоров'я, обороною, внутрішніми та зовнішніми справами держави» [20,

с. 17]. За виключенням охорони здоров'я усіма цими сферами може, так чи інакше, керувати президент.

Так, в Федеративній Республіці Нігерія існує два типи бюджетів, один з яких утворює «Рахунок Федерації», куди зараховуються усі прибутки, зібрані Урядом Федерації, окрім прибутків з податків на особисті прибутки персоналу збройних сил Федерації, нігерійської поліції, міністерств та урядових департаментів, що відповідають за іноземні справи тощо. Президент же, згідно ч. 2 ст. 162 Конституції, повинен запропонувати Національним Зборам проект витрат з «Рахунку Федерації».

В Республіці Корея існує такий дорадчий орган як Соціально-Економічна Рада: згідно ст. 93 Конституції нею є Економічна Консультативна Рада. Проте реальні кроки в економічному реформуванні країни здійснює уряд. Як слушно зазначав у 1990 році тодішній Президент Республіки Корея Ро Де У: «Економічне зростання Республіки Корея за останні 20 років загалом складало 8,5 відсотки на рік. Багато у чому це було досягнуто поєднанням двох чинників, що взаємно доповнювали одне одного та діяли в умовах ринкової економіки – творчих пошуків ділового світу та ефективної політики уряду» [72]. Цим урядом, на цілком слушну думку В. Шаповала, є Державна Рада [336, с. 121]. Головою ж Державної Ради, згідно ч. 3 ст. 88 Конституції, є президент.

Іншою сферою докладання зусиль, яку може здійснити президент, є культура та освіта. Зокрема, Президент Словацької Республіки, згідно п. «h» ст. 102 Конституції, має право призначати та звільняти ректорів вищих навчальних закладів, а також призначати професорів вищих навчальних закладів.

Досить істотними є президентські прерогативи у сфері керівництва обороною. Вище вже характеризувався статус президента як головнокомандувача збройними силами. Проте в деяких країнах існують спеціалізовані органи (Державні комітети оборони, Ради Безпеки тощо), що

відповідають за оборону країни і істотна роль у їхньому формуванні та функціонуванні належить саме главі держави.

В Республіці Корея керівництво обороною здійснює президент як головнокомандувач збройних сил. Проте у нього є дорадчий орган – Рада Національної Безпеки, яка, згідно ч. 1 ст. 91 Конституції надає поради президенту з питань військової політики. Очолює ж саму Раду, згідно ч. 2 означеної статті сам глава держави.

В Республіці Мадагаскар президент також є Верховним Головнокомандувачем, але, згідно ч. 1 ст. 55 Конституції він ще очолює роботу колегіальної структури – Верховної Ради Національної Оборони, яка має право, згідно ч. 2 означеної статті надавати главі держави поради щодо використання збройних сил за кордоном.

Другим напрямком управління сферою оборони є кадрові повноваження глави держави. Зокрема, в Федеративній Республіці Нігерія державним органом, призначеним здійснювати керівництво у сфері оборони є Національна Рада оборони. Відповідно ж до ч. 2 ст. 154 Конституції голова та члени цієї Ради призначаються президентом на власний розсуд.

Третім варіантом управління сферою оборони є установчі повноваження глави держави. Так, п. 10 ст. 119 Конституції Ємену надає президенту право встановлювати військові звання.

Щодо керівництва внутрішньою політикою, то, будучи частиною виконавчої влади, президенти вищезазначених країн, так чи інакше, реалізують цю функцію.

Що ж стосується керівництва зовнішніми справами держави, то, перш за все воно пов'язане з дипломатичними та кадровими повноваженнями глави держави. Зокрема, Президент Республіки Ємен, згідно ст. 119 Конституції представляє Республіку зовні (п. 1), своїми декретами затверджує Договори та Угоди, ухвалені Палатою Представників (п. 12) або кабінетом (п. 13), встановлює дипломатичні відносини з іншими країнами та

призначає туди послів (п. 14), а також акредитує дипломатичні представництва інших держав та міжнародних організацій у Ємені (п. 15). Президент же Республіки Камерун, згідно п. 4 ст. 8 Конституції, акредитує надзвичайних та повноважних послів і посланців за кордон. Щодо іноземних надзвичайних та повноважних послів і посланців, то вони акредитуються при ньому.

Третю групу основних функцій, з точки зору К. Бельського утворює функція забезпечення прав та свобод громадян [20, с. 18].

На сьогодні ця функція реалізовується у трьох варіантах.

Перший варіант закріплює президента як гаранта конституції, яка закріплює основні права та свободи громадян. Так, ст. 10 Конституції Ісламської Республіки Мавританії гарантує своїм громадянам громадянські права та свободи (свободу пересування, свободу слова, свободу зібрань тощо). Згідно ж ч. 1 ст. 24 Конституції, президент є гарантом Конституції.

Другий варіант передбачає закріплення означеної функції шляхом президентської присяги. Так, в Конституції Словацької Республіки (ч. 1 ст. 104) закріплюється наступне: «Свої обов'язки буду виконувати в інтересах громадян» [121, с. 140].

Проте варіантом, що найбільше використовується є третій: коли в конституціях закріплюються конкретні права президентів, спрямованих на охорону та захист прав і свобод громадян. Перш за все такими президентськими прерогативами є право помилування, амністії чи пом'якшення покарання. Зокрема, такі права закріплені конституціями Камеруну (п. 7 ст. 8), Республіки Корея (ст. 79), Мадагаскару (п. 6 ст. 56), Нігерії (ст. 175), Словаччини (п. «j» ст. 102) та Чехії (п. «g» ст. 62 та п. «j» ст. 63).

Іншим напрямком такого варіанту є право президента оголошувати референдум, на якому народ країни висловлює свою думку щодо загальнонаціональних чи місцевих питань. Зокрема, означене право

передбачається Конституціями Ємену (п. 3 ст. 118), Республіки Корея (ст. 72) та Словаччини (п. «п» ст. 102).

Другий рівень функцій глави держави як носія виконавчої влади має допоміжний характер і полягає у його правотворчій та оперативно-виконавчій діяльності.

Що стосується правотворчості, то здебільшого вона полягає у виданні главою держави власних нормативно-правових актів: указів, декретів, ордонансів тощо.

Так, президенти Ємену (ст. 119) та Республіки Корея (ст. 75), згідно конституцій своїх країн, мають право видавати декрети.

Щодо оперативно-виконавчої діяльності, то, наприклад, в Республіці Камерун президент, згідно п. 9 ст. 8 Конституції, може надавати адміністративні послуги. В Мадагаскарі ж президент, згідно п. 5 ст. 56 Конституції, надсилає запити до адміністративних органів.

Другим напрямком дуалізму стосується безпосередньо глави держави, який є не лише главою держави, а й главою виконавчої влади.

На сьогодні існує два види республік, глави держави яких очолюють виконавчу владу.

Першим типом республіки є такі, що не мають у своєму державному механізмі посади прем'єр-міністра. Це – Туркменістан, який можна визначити як президентську республіку.

Іншу групу утворюють країни, які передбачають наявність поста прем'єр-міністра або аналогічну посаду. Це – Руанда, Сінгапур, Таджикистан і Фіджі. Їх можна вважати напівпрезидентськими, змішаними республіками. На сьогодні змішаною республікою є й Венесуела, яка запровадила пост тимчасового керівника Кабінету міністрів: ним є, згідно ст. 242 Конституції, Виконавчий віце-президент [371].

Зрозуміло, що в умовах президентської республіки ступінь впливу глави держави на виконавчу владу є набагато більшим, аніж в умовах

напівпрезидентської. Так, конституцією Туркменістану (ч. II ст. 73) передбачається залежний статус уряду відносно президента: саме перед ним Кабінет міністрів складає свої повноваження. Стосовно ж формування уряду, то президентські прерогативи в Туркменістані мають свою специфіку. Згідно Конституції Туркменістану (ч. II ст. 73) весь Кабінет міністрів формується президентом. Крім того, відповідно до Конституції Туркменістану президент здійснює виконавчу владу, очолюючи Кабінет міністрів – виконавчий та розпорядчий орган країни (ст. 72 Конституції). І, нарешті, саме президент Туркменістану (п. 6 ст. 53 Конституції) пропонує парламенту проекти державного бюджету.

Щодо напівпрезидентських республік, то в них виконавча влада поділяється між президентом та Кабінетом або зосереджується в руках президента за наявності прем'єр-міністра. Зокрема перший варіант передбачається конституціями Венесуели (ст. 225), Руанди (ст. 97 Конституції 2003 року) та Сінгапуру (ч. 1 ст. 23). Другий же варіант реалізується в конституціях Пакистану (ст. 90), Таджикистану (ст. 64) та Фіджі (ст. 85).

При цьому деякі держави першого варіанту лише нещодавно змінили свою систему правління.

Зокрема, Конституція Республіки Венесуела від 23 січня 1961 року передбачала, що Президент Республіки призначає та звільняє міністрів (п. 2 ст. 190) [124, с. 46], а самі міністри, згідно ст. 193, безпосередньо є уповноваженими Президента Республіки і разом утворюють раду Міністрів, на засіданнях якої головує глава держави [124, с. 48]. Після ж прийняття Конституції 13 грудня 1999 року, ситуація змінилася. Тепер, згідно п. 3 ст. 239 Конституції президент призначає та звільняє за поданням Виконавчого віце-президента [371]. Таким чином, якщо за конституцією 1961 року Венесуела була президентською республікою, то після 1999 року вона стала напівпрезидентською.

В Руанді напівпрезидентський характер республіки практично не змінився. Утім якщо Конституція, прийнята 30 травня 1991 року, закріпила положення, згідно якого виконавча влада, відповідно до ст. 35, реалізується президентом Республіки, який отримує допомогу уряду, що складається з прем'єр-міністра та міністрів [410]. 26 травня 2003 року на референдумі була затверджена нова Конституція Республіки Руанда, яка поділила виконавчу владу. Згідно ст. 97 Конституції 2003 року «виконавча влада повинна уособлюватись у президенті та Кабінеті» [431].

На відміну від Венесуели та Руанди, Сінгапур не зазнав радикальних змін конституційної системи. Його Конституція була прийнята 16 вересня 1963 року і з тих пір зазнала певних змін, що мали характер конституційних поправок.

На сьогодні Сінгапур, за обсягом валового національного продукту увійшов до двадцяти найбагатших країн світу [175, с. 384], а за рівнем технологічного розвитку – до трійки найрозвинутіших країн, поступившись лише Фінляндії та США [324, с. 13]. Феномен «сінгапурського дива» заслуговує на увагу сучасних державознавців як провісник «держави постіндустріального типу», де «...життям правлять інтелект, знання, високоорганізований труд, де немає безробіття й національних проблем (незважаючи на змішення багатьох націй та рас), де народ відчуває гордість за свій розумний (демократично обраний) уряд, своєю країною та і задоволений життям». Багато в чому це «сінгапурське диво» стало можливим завдяки сприятливій для населення господарській та міжнародній політиці, яка проводилась правлячою партією Сінгапуру на чолі з Лі Куан Ю.

Торкнулися Сінгапуру й загальні процеси демократизації. Перш за все ч. 1 ст. 25 Конституції закріпила, що прем'єр-міністр та міністри призначаються президентом лише з числа парламентарів. Крім того, міністри призначаються за поданням прем'єр-міністра. Однак, незважаючи на ці

процеси, глава держави все ще зберігає істотні важелі впливу на формування і функціонування виконавчої влади.

В країнах же, де немає розподілу виконавчої влади між президентом та урядом, останній є більш залежним від глави держави. Зокрема п. 3 ст. 69 Конституції Таджикистану передбачає, що президентські укази про призначення та звільнення прем'єр-міністра та інших урядовців затверджуються Маджилісі Олі (парламентом країни). Конституція Республіки Фіджійських островів передбачає, що президент призначає прем'єр-міністра на власний розсуд, але з числа членів Палати Представників (ст. 98).

Розглядаючи ж главу держави як главу уряду, слід мати на увазі, що він притаманний як монархіям, так і республікам.

Щодо республік, у яких глава держави є главою уряду, то, в основному вони зосереджені в Африці (Гана, Еритрея, Зімбабве, Ліберія, Малаві, Мозамбік, Намібія, ПАР, Сомалі та Уганда), Азії (Узбекистан, Шрі-Ланка), Латинській Америці (Колумбія), Європі (Кіпр) та Океанії (Кірібаті) і наділяють своїх президентів функціями як глави держави, так і глави уряду, а отже можна вважати їх, хоча й специфічними, але президентськими республіками.

При цьому європейська модель президентської республіки, що представлена Республікою Кіпр, тяжіє до певного обмеження статусу президента як носія виконавчої влади. Фактично в Республіці виконавчу владу реалізують міністри: згідно ст. 58 Конституції вони відповідають за виконання законів, що входять до компетенції даного міністерства та відповідають за усі справи своїх міністерств (п. «а»); розробляють закони й регламенти, необхідні для роботи міністерств, та вносять їх на розгляд Ради міністрів (п. «b»); видають накази, інструкції, декрети й регламенти (п. «с»), підготовка та внесення на розгляд Ради міністрів тієї частини бюджету Республіки Кіпр, що стосується даного міністерства (п. «d»). Фактично

міністри здійснюють поточну роботу у сфері виконавчої влади. Щодо Ради міністрів, то ця колегіальна інституція, згідно ст. 54 Конституції, здійснює загальне управління Республікою (п. «а») та координує діяльність державного апарату (п. «d»), у тому числі й роботу міністерств. президент же, згідно ст. 55 Конституції, скликає засідання Ради міністрів як за власною ініціативою, так і за вимогою віце-президента. Крім того, відповідно до ст. 56 Конституції, він, на власний розсуд, розробляє порядок денний для кожного засідання уряду. Щодо віце-президента, то він має право зажадати розгляду якогось питання на засіданні Ради міністрів, але «останнє слово» залишається за главою держави: якщо він вирішить, що дискусія з даного питання є можливою та корисною на даному засіданні, проблема включається до обговорення, якщо ж ні, то вона буде розглянута на наступному засіданні.

І хоча президент, згідно п. «b» ст. 48 Конституції, не має права вирішального голосу при обговоренні питань порядку денного, проте він може брати участь у дискусії під час засідань. Якщо ж питання має відношення до зовнішньої політики, оборони та безпеки, то будь-яке рішення Ради міністрів з цього приводу потребує обов'язкової згоди глави держави, адже, згідно п. «d» ст. 48, він має право накласти на нього остаточне вето.

Істотну роль в забезпеченні контролю Президента Республіки Кіпр над урядом відіграє реалізації главою держави його конституційного права призначати міністрів. І хоча, внаслідок національних особливостей Кіпру, він може призначати лише міністрів грецької національності (віце-президент призначає міністрів-турків), проте у президента є реальна можливість при здійсненні своєї кадрової політики сформувати прийнятний для нього склад уряду.

Системи президентського правління в Колумбії та окремих країн Африки (Зімбабве, Малаві, Мозамбік, Намібія, Уганда) наділяють главу держави та уряду усією повнотою влади в призначеннях на урядові посади.

Президенти цих країн визначають склад своїх урядів, а парламенти практично не мають можливості стати на заваді президентській волі. При цьому в Колумбії президент, згідно ст. 208 Конституції, особисто керує Кабінетом міністрів та головує на його засіданнях. Те ж саме стосується Малаві, де президент, відповідно до п. «а» ч. 3 ст. 92 Конституції, головує на засіданнях уряду. В інших же країнах (Мозамбік, Намібія) президент призначає з числа міністрів прем'єр-міністра.

При цьому, в Республіці Мозамбік, президент, згідно ст. 117 Конституції є не лише главою держави (ч. 1), а й главою уряду (ч. 3). І саме в цій своїй іпостасі він, згідно п. «b» ст. 121 Конституції, призначає прем'єр-міністра.

В Республіці ж Намібія Президент також, згідно ч. 1 ст. 27 Конституції є главою держави та главою уряду, який, відповідно до п. «i» ч. 3 ст. 32, призначає прем'єр-міністра.

На цілком слушну думку М. Сахарова: «Це так званий адміністративний прем'єр-міністр, що є підзвітним лише президенту і може від імені президента керувати кабінетом, але при цьому не є главою уряду» [258, с. 70].

В Кірібаті ж, азіатських республіках та інших африканських державах формування уряду главою держави деякою мірою обмежене парламентом.

Зокрема в Кірібаті президент, згідно ч. 1 ст. 41 Конституції, призначає міністрів з числа парламентарів. Те ж саме стосується Південно-Африканської Республіки, де президент, згідно ч. 3 ст. 91 Конституції, призначає міністрів з числа членів Національних Зборів (п. «b»). Утім, згідно п. «с» ч. 3 ст. 91, президент може призначити міністрами не членів парламенту, але кількість таких міністрів не повинна перевищувати двох осіб. Практично аналогічною є ситуація в Еритреї, де президент, згідно ч. 2 ст. 46 Конституції, може призначити міністрами як членів парламенту, так і інших осіб, кількість яких не визначається.

Інший варіант парламентського обмеження президентської прерогативи формування уряду є необхідність згоди представницького органу на призначення міністрів. Зокрема Конституція Узбекистану (п. 9 ст. 93) передбачає, що Президент Республіки призначає та звільняє з посад прем'єр-міністра, першого заступника, заступників прем'єр-міністра, членів Кабінету міністрів з наступним затвердженням їх Олій Меджлісом (вищий державний представницький орган, що здійснює законодавчу владу). Аналогічне положення діє і в Гані, Ліберії та Сомалі. При цьому, якщо в Гані, згідно ч. 1 ст. 79 Конституції, для призначення міністра потрібною є попередня згода парламенту, то в Сомалі, відповідно до ч. 2 ст. 94 Конституції, потрібна згода Палати Представників – нижньої палати парламенту.

Досить цікавою є ситуація в Ліберії. Річ у тім, що історія цієї країни фактично починається з грудня 1821 року, коли Американське колонізаційне товариство придбало у місцевих племінних вождів невелику ділянку узбережжя і переселило на неї звільнених чорношкірих рабів зі США (16 400 осіб) [316, с. 483]. Внаслідок цього практично усі конституції країни (1820, 1839, 1847 та 1984 років) зазвичай повністю копіювали конституційну практику США. Це не могло не позначитись на формуванні уряду: відповідно до п. «а» ст. 54 Конституції 1984 року, президент призначає членів Кабінету міністрів за згодою Сенату.

Слід зазначати, що взаємодія уряду з главою держави також залежить від форми правління. Більше того, сам поділ монархій та абсолютні, дуалістичні та парламентарні системи правління багато у чому базується на взаємодії монарха з урядом та парламентом.

Так, з точки зору рівня розвитку самих органів виконавчої влади, всі монархічні країни можна поділити на декілька груп. *Першу* групу монархій утворюють держави, що взагалі не мають урядових структур на постійній основі. Така ситуація свого часу існувала в Аджмані, Брунеї, Дубаї, Умм-ель-

Кайвайні та Фуджейрі. Єдиним інститутом, на який покладалися функції формування державної політики, тут визнавалися дивани – органи призначуваних правителем радників.

В Брунеї нині діюча конституція була прийнята у 1959 році. Відповідно до неї султан, хоча й формально не оголошувався главою держави, але йому надавалася уся верховна виконавча влада (ч. 1 і 2 ст. 4 Конституції). Султану допомагали і надавали інформацію п'ять рад – Релігійна рада, Таємна рада, Рада міністрів, Законодавча рада та Рада із справ Спадкоємства. При цьому на Релігійну Раду покладається обов'язок допомагати султану у справах релігії (ісламу), Законодавча Рада – у справах законотворчості, а Рада з питань Спадкоємства визначає наступність спадкоємців на Трон. Щодо міністрів, то попервах існувала посада Головного міністра, який був радником султана з усіх питань внутрішньої та фінансової політики. Утім вже у 1984 році в Брунеї було створено перший постійно діючий уряд (Кабінет міністрів), що замінив собою зазначену систему рад. Щодо інших зазначених держав, то вони, разом із Абу-Дабі, Шарджа та Рас-ель-Хайма, утворили федеративну державу ОАЕ, винісши питання з приводу уряду на федеральний рівень. Варіант же уряду, який діяв у Брунеї до 1984 року, можна визначити як «уряд – консультативне правління» [99, с. 87].

Друга група передбачає існування постійно діючого уряду, який утім є лише допоміжним органом, що виконує дорадчі функції при монархові. Таке становище сьогодні існує в Омані, Брунеї та Саудівській Аравії. Так, в султанаті Оман перший уряд було сформовано султаном Кабусом відразу після його приходу до влади – 15 серпня 1970 року. Дядько султана Тарик Бен Теймур, призначений прем'єр-міністром, сформував кабінет, до якого увійшли ще чотири міністра: юстиції, охорони здоров'я, освіти та внутрішніх справ. Щодо міністра закордонних справ, то цю посаду султан залишив собі, а пост міністра оборони залишився за британським генералом. У січні 1973 року Кабус реорганізував уряд: він взяв собі функції прем'єр-міністра,

створив нові міністерства, частково об'єднав та ліквідував старі. Сучасна структура уряду перевищує десять міністерств, а також включає декілька відомств, пов'язаних з різними галузями економічного планування. Султан став здійснювати, поряд з функціями прем'єр-міністра, безпосереднє керівництво міністерствами фінансів та оборони. Щодо Брунею, то в цій державі у 1971 році також відбулася реорганізація державного апарату: питання зовнішньої політики були залишені у віданні Великобританії, під протекторатом якої залишався Бруней, тоді як питання оборони стала спільним обов'язком Великобританії та Брунею. У 1984 році Бруней отримав повну політичну незалежність. Султан взяв собі посаду міністра фінансів та міністра Домашніх Справ. У жовтні 1986 році він залишив посади міністра фінансів та Домашніх Справ і взяв собі портфель міністра оборони. Сьогодні ж Кабінет міністрів складається із 13 членів і кожен з них підпорядковується султану.

Історія ж формування єдиного уряду Саудівської Аравії розпочалася у 1902 році, коли після смерті еміра Ер-Ріяда Мухаммада ібн Фейсал ал-Муттаві новим правителем став Абд аль-Азиз II. У середині 20-х років ХХ ст. він повністю підкорив своїй владі Султанат Неджд. 29 серпня 1926 року сусіднє Королівство Хіджаз у своєму Основному Законі (ст. 5) проголосило, що все управління Хіджазським королівством знаходиться в руках Його Величності Короля Абд аль-Азиза, сина Абд ар-Разман аль-Фейсал аль-Сауд [117, с. 426]. 29 січня 1927 року Султан Неджду і одночасно король Хіджазу Абд аль-Азиз II своїм указом оголошує Султанат Неджд королівством, а себе королем «Хіджазу, Неджду та залежних територій» [117, с. 436]. 29 грудня 1931 року король Абд аль-Азиз II видав королівський декрет про утворення загальносаудівського уряду. І хоча Саудівської Аравії як єдиної держави ще не існувало, а в Хіджазі існував свій Основний закон, проте зазначений акт став першим документом, який, представляючи та реалізуючи насамперед інтереси короля, виступав як об'єднуюче начало у

справі утворення єдиної саудівської держави. Зазначена держава була утворена 18 вересня 1932 року відповідним королівським указом, ст. 1 якого передбачала: «Назви королівств Хіджазу, Неджд та залежних територій змінюються на Арабське Саудівське Королівство, і наш титул віднині буде Король Арабського Саудівського Королівства» [117, с. 437]. В силу ж того, що, поряд із загальносаудівським урядом існували інші урядові установи місцевого значення: Генеральне намісництво Хіджазу, дорадчі збори Мекки, адміністративні збори Медини та Джидди, декрет 1931 року все більшою мірою переставав задовольняти короля. Саме тому 17 березня 1954 року своїм декретом король Абд аль-Азиз затвердив Положення про Раду міністрів та установ Арабського Саудівського Королівства, що при ній знаходяться. За цим актом Рада міністрів діяла під керівництвом короля; міністри призначалися королем і несли відповідальність виключно перед ним. Стаття ж 8 Положення передбачала, що жодне рішення уряду не може вважатися дійсним до затвердження його королем [117, с. 441]. З прийняттям же королем Фахдом Основного нізаму про владу, положення щодо підлеглого становища уряду відносно монарха було закріплено й на конституційному рівні. Зокрема ст. 56 передбачила: «Король – глава Ради міністрів» [137, с. 314].

Уряд, який на сьогодні існує в Брунеї, Омані та Саудівській Аравії можна визначати як «уряд – постійно діючий монарший орган законодавчої і виконавчої влади» [99, с. 87].

Третя група передбачає існування уряду як виключно монаршого органу виконавчої влади. Цей варіант уряду з'являються лише після здійснення на практиці принципу поділу влади та паралельного йому збільшення обсягу державно-правового законодавства. З цього моменту уряд набуває набагато більшу самостійність в питаннях виконавчої влади (що зовсім не виключало його фактичної й юридичної залежності від монарха). Такі уряди на сьогодні існують у Катарі й Люксембурзі.

Так, ст. 62 Конституції Катару наголошує на тому, що «виконавча влада здійснюється Еміром за допомогою Кабінету міністрів» [113, с. 330]. Формування ж Кабінету міністрів після 2003 року пережило певну модернізацію. Так, якщо до 2003 року емір повністю призначав весь склад уряду [99, с. 89], що свідчило про абсолютний характер його влади, то після затвердження на референдумі 29 квітня 2003 року нової конституції, ситуація дещо змінилася: відповідно до ст. 118 уряд формується відповідним указом еміра, але за поданням прем'єр-міністра. І хоча останнього емір має право призначати самостійно [113, с. 339], але сама можливість врахування думки прем'єр-міністра при формуванні уряду, наводить нас на думку про дещо обмежений характер влади еміра.

У Люксембурзі ст. 33 Конституції наголошує на тому, що Великий герцог один здійснює виконавчу владу. На відміну від Катару, де емір здійснює призначення міністрів, Великий Герцог Люксембургу не лише призначає та звільняє членів уряду (ст. 77), а й визначає організацію *свого* уряду (а не уряду Люксембургу).

Таким чином, в Катарі та Люксембурзі уряд, що існує в умовах виділення самостійних законотворчих органів (Консультативна Рада Катару та Палата депутатів Люксембургу), зберігають міцний зв'язок із монархом, заснований на відносинах юридичного підпорядкування, що забезпечують їхню єдність. Адже відповідно до ст. 67 Конституції Катару емір не лише формує загальну політику держави за допомогою кабінету, але й, скликаючи засідання уряду кожного разу, коли цього потребують інтереси суспільства, головує на його засіданнях. Конституція ж Люксембургу (ст. 79) взагалі не передбачає існування посади прем'єр-міністра, адже між членами уряду та Великим герцогом не існує жодного посередницького органу влади.

Четверта група передбачає закріплення уряду як виконавчого органу монарха, що, практично пристосувавшись до нових умов, забезпечив собі

домінуючу роль при здійсненні державної влади. До таких держав належить Кувейт, Бахрейн, Йорданія і Марокко.

Так, конституції Бахрейну і Кувейту передбачають однаковий порядок формування уряду: емір Кувейту, відповідно до ч. 1 ст. 56 Конституції, та король Бахрейну, згідно п. «d» ст. 33 Конституції, призначають прем'єр-міністрів урядів своїх держав і за рекомендацією останніх – інших міністрів. При цьому, формуючи уряд, монарх повинен враховувати думку Національних Зборів, адже, згідно Конституції (ст. 67 Конституції Бахрейну або ст. 102 Конституції Кувейту) вони мають право винести уряду вотум недовіри шляхом постановки питання про неможливість співробітництва з даним прем'єр-міністром. Це фактично означає, що конституційний порядок формування уряду в Бахреїні та Кувейті відображає компроміс між монархом та парламентарями.

В Марокко ж, відповідно до ст. 24 Конституції, король призначає прем'єр-міністра та, за поданням останнього, міністрів. Уряд, відповідно до ч. I ст. 60, несе подвійну відповідальність, однак існування в Марокко розвиненої багатопартійної системи в умовах надання Палатам права відправити у відставку уряд (ст. 75–76) більш жорстко, на нашу думку, обтяжує короля Марокко при формуванні уряду.

Специфіка ж взаємодії монарха з урядом в Йорданії полягає насамперед у парламентській відповідальності уряду (ст. 51 Конституції).

П'ята група передбачає закріплення уряду як виконавчого органу конституційно обмеженого монарха. На сьогодні до таких держав належать Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Малайзія, Нідерланди та деякі інші.

Так у Бельгії король, відповідно до ч. I ст. 96 Конституції має право призначати та звільняти своїх міністрів. Водночас діяльність у сфері виконавчої влади є дещо обмеженою внаслідок ст. 106 Конституції: «Жоден акт Короля не може мати сили, якщо він не є контрасигнованим міністром, який тим самим несе за нього відповідальність» [118, с. 125].

У Великобританії королева (чи король), згідно ч. 1 ст. 1 Акту про міністрів Корони 1975 року може своїм Наказом у Раді реорганізувати уряд: доручити відповідному міністру займатися справами іншого міністра (п. «а»), ліквідувати відомство, яким керував певний міністр, передаючи його повноваження іншим міністрам (п. «b»), а також вказати, що функції якогось міністра Корони будуть виконуватись спільно з іншим міністром або ж взагалі припинити реалізацію окремих урядових функцій (п. «с»). Водночас прийняття такого рішення Наказом в Таємній Раді означає певне обмеження, адже згідно Акту про престолонаслідування 1701 року «...усі справи, що мають відношення до належного управління Королівством і входять, за законами та звичаями Королівства, до кола ведення Таємної Ради, будуть у ній розглядатися, і всі її рішення будуть засвідчуватись тими членами Ради, з поради та згоди яких вони прийняті» [112, с. 183–184]. Отже в Великобританії монарх не має права приймати рішення стосовно кадрової реорганізації свого кабінету без попередньої згоди членів Таємної Ради.

В Данії виконавча влада, згідно ст. 3 Конституції, здійснюється королем. Крім того, виконавчий характер влади короля підкреслюється і ст. 12 Конституції, яка наголошує на тому, що король здійснює свою «...верховну владу через міністрів» [118, с. 304]. Відповідно до ст. 14 монарх має право призначати та відправляти у відставку як Прем'єр-міністра, так і окремих міністрів. Він вирішує питання щодо загальної кількості міністрів та розподіляє функції поміж ними. Проте влада короля має обмежений характер, адже підпис короля під резолюцією, що стосується законодавства та управління, має силу лише за умови його контрасигнування: «надає вказаним резолюціям силу лише за умови, що поряд із підписом Короля ставиться підпис чи підписи одного або декількох міністрів» [118, с. 304].

Обов'язкове контрасигнування актів короля передбачене й конституціями Іспанії та Нідерландів. Причому якщо в Іспанії призначення глави уряду, відповідно до ч. 1 ст. 64, скріплюється підписом голови

Конгресу депутатів (однієї з палат Генеральних Кортесів – парламенту Іспанії), то в Нідерландах указ короля про призначення прем'єр-міністра контрасигнується самим прем'єр-міністром (ст. 48).

В Малайзії виконавча влада, згідно статті 39 Конституції, належить Янг ді-Пертуан Агонгу, але парламент може своїм законом покласти функції виконавчої влади на інших осіб. Щодо формування уряду, то Верховний Глава Федерації самостійно може лише призначити прем'єр-міністра (п. «а» ч. 2 ст. 40 Конституції), але з числа парламентарів, що користується найбільшою підтримкою Палати представників (п. «а» ч. 2 ст. 43). Інших же міністрів він може призначити виключно за поданням прем'єр-міністра (п. «b» ч. 2 ст. 43 Конституції). Сформувавши ж Кабінет міністрів, основною функцією якого є надання Янг ді-Пертуан Агонгу порад при здійсненні ним його функцій (ч. 1 ст. 43), Верховний правитель Федерації, згідно ч. 1 ст. 40, повинен діяти виключно за вказаними порадами.

Аналогічною є ситуація в Лесото, де прем'єр-міністр, згідно ст. 87 Конституції, призначається королем за порадою Державної Ради (ч. 1) з числа членів Національних Зборів (ч. 2). Міністри ж призначаються главою держави виключно за поданням прем'єр-міністра (ч. 4). Щодо Кабінету міністрів, то, згідно ч. 2 ст. 88 Конституції, його основною функцією є надання порад королю в управлінні Лесото. Саме за ці поради Кабінет несе колективну відповідальність перед обома палатами парламенту.

Шоста група передбачає закріплення уряду як вищого виконавчого органу державної влади. За цієї системи монарха практично позбавлено повноважень впливати на формування й функціонування уряду. Найбільш відомими державами, що входять до шостої групи є Камбоджа, Швеція та Японія.

Так, у Камбоджі ст. 119 Конституції передбачає, що король визначає кандидатуру прем'єр-міністра лише за рекомендацією Голови Національних Зборів та за згодою обох його Заступників виключно з представників партії,

що перемогла на парламентських виборах. Членів же уряду визначають парламентські фракції. І лише після винесення уряду вотуму довіри король повинен видати декрет, яким призначає повний склад членів уряду. Зазначене положення повністю відповідає принципу, закріпленому в ч. І ст. 7 Конституції Камбоджі: «Король Камбоджі повинен царювати, але не повинен правити» [115, с. 180].

Щодо Японії, то у вітчизняній науковій думці закріпилася точка зору про те, що імператор взагалі не бере участі в діяльності виконавчої влади. Так, відомий дослідник Л. Павлішина вказує на те, що згідно «...Конституції Японії 1947 року, яка реалізує принципи непрямой або представницької демократії, безпосередньо обраний народом парламент призначає прем'єр-міністра» [200, с. 49].

Однак, на нашу думку, імператор має відношення до формування уряду, адже він, згідно ч. І ст. 6 Конституції, призначає прем'єр-міністра за поданням парламенту.

Як, на нашу думку, і в Камбоджі, і в Японії імператор виконує чисто технічну роль щодо призначення глави уряду. Але сама можливість останнього слова, сказаного монархом стосовно прем'єр-міністра, дозволяє нам стверджувати: роль монарха, навіть в умовах зосередженості вищої виконавчої влади в руках уряду, є істотною, адже без цього останнього слова главу уряду не буде призначено, а тому Кабінет міністрів не буде сформовано.

Щодо Швеції, то такої можливості впливати на формування уряду король цієї держави взагалі не має. Відповідно до § 1 глави 5 Форми правління глава держави (Король Швеції) лише інформується главою уряду щодо державних справ, а також, знаходячись на засіданнях уряду, має право головувати. Формування ж уряду доручається виключно парламенту (Риксдагу).

Другим елементом, що відображає взаємодію монарха з урядом є системи правління, під якою розуміються *особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами.*

В умовах монархії, зокрема, існують три системи правління: абсолютна, дуалістична та парламентарна.

Останню ж найбільш детально проаналізував свого часу В. Шаповал, свого часу висунувши наступні її ознаки: 1) здійснення повноважень глави держави (монарха) і глави уряду різними особами; 2) обмеженість владних повноважень глави держави і водночас віднесеність реальної компетенції у сфері виконавчої влади до уряду та його глави; 3) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка в багатьох випадках є майже номінальною; 4) формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; 5) право глави держави розпустити парламент, здійснення якого, як правило, ефективно контролює уряд; 6) контрастигування актів глави держави главою уряду та/або відповідним міністром; 7) визначення глави держави у порядку престолонаслідування [336, с. 285–286].

Згодом погляди вченого були дещо модернізовані і він наголосив на існуванні чотирьох основних політико-правових ознак парламентської системи правління: 1) побудова державного механізму за принципом так званого часткового розподілу влад, який пов'язаний з презумпцією сумісності мандата депутата і посади члена уряду; 2) формування уряду парламентом за участю глави держави, яка звичайно є мінімальною або номінальною; вирішальна роль де-факто (іноді де-юре) політичної партії чи коаліції партій, що має більшість у парламенті у процесі формування уряду; 3) політична відповідальність уряду перед парламентом; 4) належність виконавчої насамперед уряду, котрий відіграє роль найвищого органу виконавчої влади [343, с. 175].

В умовах парламентарної монархії глава держави не відіграє істотної ролі в політичному житті держави, хоча й має «високий морально-політичний статус» [52, с. 329]. В Японії монарх – імператор оголошується «символом держави і єдності народу» [137, с. 292]. В Іспанії король є «...главою держави, символом її єдності та постійності» [122, с. 211].

Утім, найбільш важливою ознакою парламентарної монархії, на нашу думку, є контрастигування актів глави держави главою уряду та/або відповідним міністром, а тому *парламентарною* слід вважати монархію, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються виключно у порядку контрастигування.

Щодо абсолютної монархії, то на сьогодні існує велика кількість її характеристик. Так, Е. Григоніс характеризує абсолютну монархію як необмежену монархію, державний механізм якої «засновано на принципі єдиновладдя, що є повністю протилежним принципу поділу влади. Вся державна влада в умовах абсолютної монархії неподільно зосереджується в руках монарха» [52, с. 315]. А. Мишин щодо абсолютної монархії зазначав: «Для абсолютної монархії (самодержавства) характерною є відсутність будь-яких представницьких установ, абсолютне зосередження усієї державної влади в руках монарха» [172, с. 78].

Приділили увагу абсолютній монархії й автори «Юридичної енциклопедії». Так, В. Тимошенко визначила абсолютну монархію як форму правління, «за якої влада (законодавча, виконавча, судова) цілковито належить одній особі (цареві, королю, імператору)» [298, с. 10], а О. Дубина вказав, що абсолютною є «необмежена монархія, де верховна влада цілком і повністю належить імператору (королю, царю та ін.)... Абсолютна монархія прагне до максимальної політичної централізації» [71].

Таким чином, аналізуючи усі вищевикладені визначення, можна зробити висновок, що абсолютною є монархія, в умовах якої монарх має усю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади. Однак, така точка зору не

завжди відповідає дійсності. Так, більшість із вищевказаних авторів, а також таких дослідників як С. Камінський [99, с. 46], В. Шаповал [336, с. 290] та ін., абсолютно вірно відносять до абсолютної монархії Султанат Оман та Саудівську Аравію. Однак, згідно ст. 60 Основного Закону Султанату Оман «судова влада є незалежною і втілюється в судах загального права будь-якого типу чи статусу, яка виносить вироки відповідно до Закону» [113, с. 477]. Аналогічна ситуація існує і в Саудівській Аравії, де ст. 46 Основного нізаму про владу також проголошує незалежність судової влади.

Проте детальний аналіз зазначеного законодавства дозволяє стверджувати про суто абсолютний характер влади монархів. Саме тому цілком слушною, на наш погляд, думкою є точка зору С. Камінського [99, с. 46] та Ю. Коломійця [106, с. 76] про те, що основним критерієм для класифікації монархічної форми правління є спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє підрозділити сучасні монархії на дві групи. І одна з них включає абсолютні монархії, де уряд несе відповідальність тільки перед главою держави.

Таким чином, з точки автора дисертації, *абсолютною* слід вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження якого реалізуються виключно в дискреційному порядку.

На відміну від проаналізованих вище монархій, визначення дуалістичної монархії стикається з труднощами насамперед методологічного характеру, які не дозволяють відокремити її від абсолютної монархії. Зокрема, автором виявлено декілька підходів щодо цього.

Так, досить цікавою уявляється точка зору українських правознавців, які визначають дуалістичну монархію як таку, де носієм суверенітету є монарх, який формує уряд за наявності парламенту. При цьому в умовах абсолютної монархії парламент є відсутнім [199, с. 25]. Але ця точка зору не завжди відповідає дійсності. Як цілком слушно зазначав Е. Григоніс: «...існує

і така точка зору, згідно якої в дуалістичній монархії главу держави не можна визначати як носія виконавчої влади. Стверджується, що монарх має реальніші й значні прерогативи, а парламент є дорадчим органом при монархові. На наш погляд, така характеристика є більш прийнятною для абсолютної монархії» [52, с. 323]. Виходячи з точки зору Е. Григоніса, ми можемо зробити висновок, що і в умовах абсолютної монархії може існувати парламент, який дійсно здійснює дорадчі функції при монархові і здебільшого має назву консультативної ради. Це можна підтвердити Основним нізамом про владу (конституцією) Саудівської Аравії 1992 року, який встановив можливість існування представницького органу – Консультативної Ради (ст. 68).

Крім вищевказаної точки зору українських правознавців, існує ще декілька підходів щодо визначення дуалістичної монархії.

Перший підхід ґрунтується на характеристиці означеної монархії як такої, де обмежений у владі монарх зберігає «домінуючі» або «лідуючі» позиції. Зокрема, цю точку зору поділяють такі вчені як І. Алебастрова, Ю. Лейбо та деякі інші. Проте зазначений підхід є не зовсім коректним з науково-методологічної точки зору, адже «домінування» або «лідерство» є оцінювальною і занадто суб'єктивною категорією. Фактично такий підхід дозволяє зарахувати до дуалістичних будь-яку з монархій, адже будь-хто з монархів є лідером своєї нації.

Другий підхід ґрунтується на спробі визначити суть дуалізму зазначеної монархії як такої, що означає поділ повноважень між двома владними структурами: монархом та парламентом. Зокрема, такий підхід сповідають такі вчені як І. Алебастрова, А. Венгеров, М. Чудаков, В. Шаповал та інші.

З цим підходом пов'язано підхід, що виходить з принципу поділу влади, який означає, що законодавча влада належить парламенту, а виконавча – монарху та його уряду. Зокрема такі погляди є характерними для

таких вчених як Е. Григоніс, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трохимова, В. Четвернін та інші.

Певною мірою цей підхід до дуалістичної монархії поділяв і автор дисертації [288, с. 168; 292, с. 216; 293, с. 61]. Тим більше, що це можна довести, якщо проаналізувати конституцію Катару. Переважна більшість дослідників визначає означену державу як абсолютну монархію. Проте здебільшого цей погляд існує в джерелах, що вийшли до 29 квітня 2003 року, коли на референдумі була затверджена нині діюча Конституція Катару (набула чинності 09 липня 2005 року). Відповідно до ст. 61 Конституції законодавча влада належить Консультативній Раді (Раді шури), а виконавча, згідно ст. 62 – еміру Катару. І хоча емір, відповідно ст. 77 Конституції, призначає третину складу парламенту, проте сам він не має формального права видавати закони, як це існує, наприклад, у Кувейті чи Бахреїні, де монархи мають законодавчу владу. Саме тому Катар слід вважати дуалістичною монархією.

Проте визначати дуалістичну монархію лише як таку, де глава держави є одночасно главою виконавчої влади є некоректним, адже існує низка держав, які не є дуалістичними, проте їхні конституції закріплюють саме виконавчу владу глави держави. Так, в § 3 Конституції Норвезького Королівства закріплено: «Виконавча влада належить Королю чи Королеві» [120, с. 658]. Проте, з нашої точки зору, Норвегія належить до парламентарних монархій, адже акти монарха потребують контрасигнування з боку глави уряду чи відповідного міністра.

Однак існує ще один підхід до визначення дуалістичної монархії, який полягає у аналізі відповідальності уряду.

Як відомо, абсолютна більшість вчених визначає дуалістичною таку монархію, де уряд формується монархом і несе відповідальність лише перед ним. Зокрема така точка зору притаманна таким науковцям як І. Алебастрова, А. Венгеров, А. Громико, С. Кашкін, Ю. Коломієць, Ю. Лейбо, А. Мішин,

Р. Мухаєв, В. Протасов, О. Скакун, Є. Темнов, З. Трохимова, М. Хмелінін, В. Четвернін, В. Чиркін, М. Чудаков та ін.

Проте, є й інакша точка зору, що, на нашу думку, більше відповідає дійсності і відображає суть дуалізму (подвійності). Ця точка зору вказує, що уряд несе відповідальність як перед монархом, так і перед парламентом. Зокрема, саме таку точку зору відстоюють відомі українські дослідники О. Дубина [71] та В. Шаповал [339, с. 759]. До деякої міри ідею подвійності відповідальності уряду, як ознаки дуалістичної монархії, можна знайти у роботі С. Камінського «Інститут монархії в країнах Арабського Сходу», де, зокрема, зазначається: «Основним критерієм для класифікації різновидів монархічної форми правління виступає спосіб відповідальності уряду. Цей критерій дозволяє поділити усі сучасні арабські монархічні держави на дві основні групи. Перша з них включає у себе абсолютні монархії, де уряд є відповідальним лише перед главою держави. Це – ОАЕ, Оман, Катар та Саудівська Аравія. До іншої групи – конституційних монархій – належать Кувейт, Бахрейн та Марокко, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом, а також Йорданія, де уряд, за конституцією несе відповідальність лише перед парламентом» [99, с. 46–47].

Аналіз С. Камінського, зроблений наприкінці 1970-х років, сьогодні потребує певного корегування. Зокрема слід знову наголосити, що сьогодні емір Катару не має законодавчої влади (ст. 61 Конституції від 09 липня 2005 року), а у Бахреїні уряд несе відповідальність виключно перед королем (п. «с» ст. 33 Конституції Королівства Бахреїну від 14 лютого 2002 року). Крім того, виходячи із ст. 58 Конституції Кувейту від 11 листопада 1962 року уряд несе колективну відповідальність лише перед еміром Кувейту. Саме тому сучасні Бахрейн та Кувейт не повинні розглядатися як такі, де уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом.

Дослідження діючих монархічних конституцій передбачає лише декілька країн, що знають дуалізм відповідальності уряду. Зокрема, ч. І ст. 78

Конституції Князівства Ліхтенштейн закріплено, що «Уряд як колегіальний орган, є відповідальним перед Князем та перед Ландтагом» [120, с. 388].

Отже на сьогодні не можна чітко встановити факт відношення тієї чи іншої монархії до дуалістичної системи правління, а тому, на нашу думку, слід піти шляхом виключення: *якщо монархія не належить до абсолютної* (уряд несе відповідальність перед монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження виключно у дискреційному порядку) *чи до парламентарної* (монарх реалізує свої повноваження виключно у порядку контрастигнування), *то її слід віднести до дуалістичної системи правління.*

Щодо республік, то на сьогодні існує, принаймні, чотири варіанти співробітництва між главою держави та Кабінетом міністрів.

Перший з них передбачає домінування уряду над президентом. Це домінування може мати як системний, та і особистісний характер. Зокрема, усім відомо, що в умовах парламентських республік уряд, очолюваний прем'єр-міністром (Італія) чи канцлером (Німеччина) відіграє більш істотну роль в державному житті. Водночас президентські (які мають в своєму державному апараті прем'єр-міністра) та змішані республіки системний характер домінування уряду над президентом, характерний для парламентських республік, змінюється на особистісний. Як приклад, можна згадати А. Салазара в Португальській (президентській) республіці та Лі Куан Ю в Сингапурі (президентсько-парламентська республіка), які посідали посади прем'єр-міністра в своїх державах, але при цьому саме вони були лідерами своїх держав. Не менш відомим є приклад протистояння президента Франції 1986–1988 років Ф. Міттерана та прем'єр-міністра країни Ж. Ширака. При цьому останній, користуючись підтримкою парламенту, міг проводити власну політику в питаннях приватизації. Отже домінування прем'єр-міністра над президентом в умовах республіки завжди досягалося або в силу особистих якостей глави уряду, або за допомогою парламентської підтримки.

Другий варіант передбачає певну самостійність уряду стосовно глави держави. Це забезпечується перш за все парламентською відповідальністю кабінету. Зокрема, ст. 45 Конституції Кірібаті наголошує на тому, що виконавча влада зосереджена в кабінеті, котрий несе колективну відповідальність перед Палатою Асамблеї. В ПАР члени кабінету, згідно ч. 2 ст. 92 Конституції, несуть колективну та індивідуальну відповідальність перед парламентом щодо здійснення своїх повноважень та виконання своїх функцій.

Третій варіант характеризується підлеглим характером уряду відносно президента. При цьому означена підлеглість може виражатися як прямо (кабінет повинен допомагати президенту чи кабінет несе відповідальність перед президентом), так і завуальовано (уряд формується президентом, а отже повинен виконувати його розпорядження). Саме про це свого часу зазначала український правознавець В. Скрипнюк, говорячи про «дві моделі організації виконавчої влади. Відповідно до першої з них президент є водночас і главою держави, і главою виконавчої влади... За іншою моделлю інститут глави держави як офіційний орган, що посідає найвище місце в ієрархії державних інститутів та здійснює верховне представництво країни у внутрішньополітичному житті та взаємовідносинах з іншими державами, був відокремлений від виконавчої гілки влади» [269, с. 62], тобто глава держави «безпосередньо не відповідає за діяльність уряду, але має надзвичайно широкі можливості впливу на нього» [269, с. 63]. Зокрема, Конституцією Республіки Гана закріплено (ч. 2 ст. 76): «Кабінет повинен допомагати президенту у здійсненні загальної політики уряду» [421]. Аналогічна норма існує і в Сомалі (ч. 1 ст. 94). В Еритреї ця допомога, згідно ч. 3 ст. 46 Конституції, більш конкретизується: спрямування, контроль та координація діяльності уряду (п. «а»), підготовка державного бюджету (п. «b»), підготовка законопроектів (п. «с») та формування політики та планів уряду (п. «d»). Трохи інакше закріплено підлеглий статус уряду відносно

президента в Республіці Малаві: згідно ст. 97 «усі міністри повинні відповідати перед президентом за роботу своїх департаментів» [378]. Таким чином, як ми бачимо, вищезгадані африканські держави прямо закріплюють підлеглий статус уряду. Щодо завуальованого закріплення, то саме таким чином йде Узбекистан: згідно ч. III ст. 98 Конституції Кабінет міністрів забезпечує, поміж іншого, «укази, постанови та розпорядження Президента Республіки Узбекистан» [184, с. 470].

Дещо унікальною є ситуація в Намібії: згідно ст. 41 міністри несуть персональну відповідальність перед президентом і парламентом, а також колективну відповідальність за роботу кабінету. Водночас допоміжну роль відіграє не сам уряд, а прем'єр-міністр: згідно ст. 36 Конституції, він «представляє Уряд у його стосунках з Парламентом, координує роботу Кабінету, надає поради та допомогу Президентові у справах урядування». Водночас прем'єр-міністр не є главою уряду (ним, згідно ч. 1 ст. 27 є президент): він лише головує на його засіданнях у випадку відсутності глави держави та за волею останнього (ч. 3 ст. 35 Конституції).

I, нарешті, четвертий варіант підлеглості уряду взагалі не передбачає якоїсь його окремої ролі. Зокрема в конституціях Зімбабве (п. «с» ч. 1 ст. 31) та Ліберії (п. «а» ст. 54), згадують про Кабінет міністрів, але уникають конституційної регламентації його діяльності.

Щодо Мозамбіку та Уганди, то конституції цих країн також не передбачають якогось самостійного статусу уряду. Зокрема Конституція Мозамбіку (п. «а» ст. 121) закріплює, що Президент Республіки скликає та контролює засідання Ради міністрів, а в конституції Уганди (ч. 4 ст. 99) діє положення про те, що функції виконавчої влади здійснюються президентом або безпосередньо, або ж через підлеглих йому чиновників. Фактично це означає, що урядовці повністю контролюються президентом Уганди. Недаремно Уганда у працях окремих конституціоналістів визначається як

своєрідна форма президентського абсолютизму – президентсько-монархічною республікою [333, с. 146].

Таким чином, в тих країнах, де глава держави має абсолютну владу у сфері виконавчої влади, рівень демократії є дуже низьким. Можна сказати, що надання главі держави реальних повноважень у сфері виконавчої влади зазвичай є обернено пропорційним рівню розвитку демократії в країні.

Для з'ясування ж взаємовідносин між президентом, урядом та парламентом в змішаній республіці, слід скористатися моделлю, запропоновану американськими політологами М. Шугартом та Дж. Кері, які дослідили обсяг президентських та парламентських повноважень стосовно уряду. Результатом їхнього дослідження став висновок: чим більший обсяг повноважень має президент і чим меншою є залежність уряду від парламенту, тим більшою є «влада Президента над урядом» [415, с. 108–109].

Висновки до Розділу 3

Узагальнюючи результати проведеного у третьому розділі цієї дисертації порівняльного аналізу функцій глави держави, який охоплював характеристику функцій глави держави у контексті їхнього поняття, класифікації та ролі в забезпеченні реалізації загальних функцій держави, дослідження структури функцій глави держави, а також аналіз його повноважень як змістовної характеристики функціонального статусу, можна сформулювати такі висновки.

1. В умовах монархії існує чотири варіанти впливу глави держави на фінансову систему країни. По-перше, на монарха покладається право організації грошової емісії (Бахрейн, Бельгія, Данія, Йорданія, Кувейт і Тонга). По-друге, монарх має право як видавати власні акти (Ватикан, Саудівська Аравія і Таїланд), так і затверджувати закони (Бельгія, Іспанія, Люксембург, Монако і Оман), що регулюють питання фінансової сфери

(насамперед, бюджету). По-третє, монарх має право призначати голову фінансового відомства (Бруней, Великобританія, Співдружність Багамських Островів, Беліз, Сент-Лусія і Ямайка). По-четверте, монарх (або його представник) має виключне право ініціативи стосовно фінансових заходів (Канада, Нідерланди, Сент-Вінсент і Гренадини та Федерація Сент-Кітс і Невіс).

2. Реалізуючи функції держави, глава держави дає остаточну ухвалу щодо них; саме за ним залишається остаточне слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою та реалізації функцій, якими держава наділяється.

3. Первинними елементами структури компетенції глави держави, її змістом є його повноваження. При цьому, кожна з функцій глави держави реалізується через певну *групу* повноважень. Так, представницька функція складається з чотирьох груп повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні. Правотворча функція реалізується за допомогою таких повноважень як законотворчі та прийняття власних нормативно-правових актів, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти. Виконавча функція складається із таких повноважень як установчі та організуючі. Щодо гарантійної функції, то вона, перш за все реалізується через повноваження у сфері оборони, у сфері подолання надзвичайних ситуацій, у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина та у сфері нормального функціонування державного апарату.

4. З формуванням постіндустріального суспільства в державне управління прийшла технологія креативних корпорацій. Зокрема в СРСР креативні корпорації створювалися в рамках конструкторських бюро. В механізмі ж реалізації функцій глави держави тривалий час в СРСР та на пострадянському просторі цю технологію недооцінювали. Єдиний раз, коли в Україні була здійснена спроба змінити цю ситуацію, це створення на місці Адміністрації Президента нового органу – Секретаріату Президента України,

на якого було покладено завдання здійснити «...організаційне, правове, консультативне, матеріально-технічне та інші види забезпечення виконання главою держави конституційних повноважень». Відповідним Указом Президента України була затверджена структура Секретаріату. Державним секретарем України (головою Секретаріату) було призначено О. Зінченка, який на одній з прес-конференцій, зокрема, зазначив: «Секретаріат Президента України має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найбільш оптимальним шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень». В структурі Секретаріату передбачалася наявність великої кількості інтелектуалів, які насамперед прагнуть до самореалізації, тягнуть за собою необхідність керувати їх діяльністю, що є неможливим без відповідної творчої атмосфери. На зміну керівництву підлеглими повинно було прийти керівництво творчими процесами, куди втягувалися б нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі. Наявність же творчої атмосфери є однією з основних ознак креативної корпорації. Утім, на жаль, формування Секретаріату Президента на засадах креативної корпорації не відбулося, цей орган став звичайним державним органом, сформованим відповідно до бюрократичних державних технологій і у 2010 році був знову реорганізований в Адміністрацію Президента України.

5. Представницька функція глави держави полягає у тому, що він здійснює хоча б формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їхнє формування й функціонування, а також, у випадку виникнення протиріч між ними, здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. Аналізуючи ж церемоніальні повноваження глави держави, слід

мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу чи парламенту.

6. На сьогодні існує два види республік глави держави яких очолюють виконавчу владу. Першим типом республіки є такі, що не мають у своєму державному механізмі посади прем'єр-міністра. Це – Туркменістан, який можна визначити як президентську республіку. Іншу групу утворюють країни, які передбачають наявність поста прем'єр-міністра або аналогічну посаду. Це – Руанда, Сінгапур, Таджикистан і Фіджі. Їх можна вважати напівпрезидентськими, змішаними республіками. На сьогодні змішаною республікою є й Венесуела, яка запровадила пост тимчасового керівника Кабінету міністрів: ним є, згідно ст. 242 Конституції, Виконавчий віцепрезидент.

7. Взаємодія уряду з главою держави також залежить від форми правління. Більше того, сам поділ монархій на абсолютні, дуалістичні та парламентарні системи правління багато у чому базується на системі правління, під якою розуміються особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами. При цьому, парламентарною слід вважати монархію, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються виключно у порядку контрасигнування, абсолютна монархія – це система правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження якого реалізуються виключно в дискреційному порядку. Якщо ж монархія не належить до абсолютних чи до парламентарних, то її слід віднести до дуалістичних.

РОЗДІЛ 4

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

4.1 Історія становлення і розвитку інституту глави держави на території сучасної України до запровадження президентства

Доктринальний етап розвитку інституту глави держави на території України розпочався аж в першій половині XIX ст. внаслідок того, що Російська та Австрійська імперії почали проводити курс на деукраїнізацію України.

В цих умовах на території України виникають так звані «громади», члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. Найвидатнішими серед опозиціонерів були Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка, М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін.

Деякі з них розмірковували й на теми щодо статусу глави держави.

Так, Г. Андрузький у начерках конституції свого проекту республіки, вилученому під час обшуку у березні 1850 року, приділив певну увагу главі держави. Зокрема він запропонував поділити державу на п'ять рівнів. Перший (низовий) рівень становить община. Її члени називають себе безрідними і всі вони є «...дітьми глави держави» [93, с. 54].

Проте вказаний проект практично не регламентував процеси формування та функціонування інституту глави держави.

Набагато ліпшим був проект М. Драгоманова «Вільна спілка». У цьому проекті главі держави приділялося значно більше уваги. Так, зокрема М. Драгоманов вважав, що Глава держави повинен мати право: призначати міністрів (п. 15 Проекту), скликати засідання Державної та Союзної Думи (п. 17), розпускати за згодою Союзної Думи Думу Державну (п. 18), призначати сенаторів з числа кандидатів, запропонованих Союзною Думою

(п. 21), піднімати питання щодо невідповідності постанов Державної Думи законам держави (п. 22), обнародувати закони та інші акти (п. 25).

При цьому М. Драгоманов сам не встановлював перевагу республіканської чи монархічної форми правління. Так, зокрема у примітках до розділу III він писав: «Главою держави може бути спадковий Імператор, так само як і обраний на строк Голова Всеросійської Державної Спільки. У першому випадку за його дії повинні бути відповідальні міністри, в порядку, вказаному в §§ 15 і 21, а в другому – він відповідальний сам у тому ж порядку» [69, с. 172].

Проте зазначені проекти у XIX – на початку XX ст. так і залишилися існувати у вигляді певних доктрин. Утім після 1917 року, з появою самостійних українських держав, інститут глави держави набуває подальшого розвитку. Зокрема, у цьому процесі можна виділити два етапи: фактично-функціональний та формально-юридичний, котрі можна пояснити, більш детально зупинившись на тих історичних подіях, що відбулися в нашій державі у XX ст.

Так, Лютнева буржуазно-демократична та Велика Жовтнева соціалістична революції, по суті, дозволили вперше утворити незалежну українську державу, лідерами (фактичними главами держави) якої в різні часи були М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра.

Саме це дозволяє нам вказати, що у своєму розвитку українська держава початку XX ст. пройшла чотири основні етапи:

- 1) Період правління Центральної Ради.
- 2) Період гетьманату.
- 3) Період Директорії.
- 4) Радянський період.

Щоб дослідити інститут глави держави в період УНР, який передував гетьманату, слід з'ясувати три основні питання: по-перше, що таке

Українська Народна Республіка; по-друге, що таке Центральна Рада і, по-третє, яку посаду займав М. Грушевський.

Так, історія України наголошує на тому, що спочатку Центральна Рада була громадсько-політичним центром, що була створена українськими самостійниками (прихильниками негайного проголошення української незалежності) на чолі з адвокатом М. Міхновським. Практично водночас з цим створюється Товариство Українських Поступовців. В результаті їхнього об'єднання утворилася Українська Центральна Рада, головою якої було обрано професора М. Грушевського.

На цілком слухну думку О. Мироненка, Українська Центральна Рада була таким собі «передпарламентом» або «перехідною представницької демократичною інституцією» [313, с. 91].

10 червня 1917 року вона ухвалила свій Перший Універсал, який проголосив ідею територіальної автономії в Україні: «Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від усїєї Росїї, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям» [138, с. 31].

Фактично те ж саме було проголошено Другим Універсалом: «Ми, Центральна Українська Рада, стоячи як все, за тим, щоб не відривати України від Росїї та щоб разом з усїма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росїї та до єдності її демократичних сил» [138, с. 35].

Вже після більшовицького перевороту (Великої Жовтневої соціалістичної революції) Центральна Рада, яка, згідно Другого Універсалу стала «...єдиним найвищим органом революційної демократії України» [138, с. 35–36], видала Третій Універсал, яким також підкреслювався автономний характер УНР: «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її» [138, с. 38].

І лише у січні 1918 року було видано Четвертий Універсал, яким проголошувалось: «Віднині Українська Народна Республіка стає

самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу» [138, с. 44].

Цей документ з'явився внаслідок агресії більшовицької Росії проти України. Як писав з цього приводу М. Грушевський: «Раніше український народ мав діло з бюрократією й правительством, від котрого в якійсь мірі ще могло відмахуватись великоруське громадянство. Тепер ми самим очевидним способом, маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського. Один наступає, другий борониться. Історія сих двох “братніх народів” вступила в стадію, про котру оповідає біблійна історія перших братів: “І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?”» [56, с. 108].

Фактично лише з часів появи Четвертого Універсалу УНР перетворюється на державу. До цього ж вона наголошувачи на своєму автономному статусі, формально знаходилася у складі Росії. Саме тому до появи Четвертого універсалу не можна говорити про главу держави, адже, як такої, держави в УНР не було.

З появою ж означеного документу з'являється держава, представницьким органом якої стає Українська Центральна Рада. Її очолив М. Грушевський.

Сьогодні в Україні серед істориків та правників існує дві точки зору на статус останнього. Так, український правознавець І. Музика [178, с. 654] та академік НАН України М. Жулинський [78, с. 8] наголошують на тому, що М. Грушевський був Президентом УНР. Водночас академік НАН України Ю. Шемшученко наголошує на тому, що за своїм статусом до поста президента більш є близьким пост Гетьмана України [350, с. 65].

З нашої точки зору, більш правим є саме Ю. Шемшученко, адже ані Четвертий Універсал, ані «Статут про державний устрій, права і вольности Української Народної Республіки» – своєрідна Конституція УНР, не передбачали посади президента. На думку ж М. Жулинського, саме «...наявність посади Президента Української Народної Республіки відкрила б

шлях до зміцнення порядку і дисципліни через сильну виконавчу владу» [78, с. 8].

На нашу думку, М. Грушевський, з суто формальних причин, не був Президентом УНР, хоча фактично й здійснював повноваження глави держави. Ці повноваження, згідно Конституції УНР, належали Голові Всенародних Зборів, який, згідно п. 35, «...сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом Республіки» [138, с. 53].

Саме тому можна сказати, що главою української держави за часів діяльності Центральної Ради був спікер парламенту.

Утім, як відомо, Конституція УНР так і не набрала чинності внаслідок перевороту гетьмана П. Скоропадського.

Проте й останній не зміг втриматися при владі тривалий час. Вже після проголошення П. Скоропадським 15 листопада 1918 року Акту федерації про об'єднання України з небільшовицькою російською державою розпочалося повстання селянської опозиції на чолі з С. Петлюрою, який створив колегіального главу держави в Україні – Директорію, повернув з небуття назву воїнів – гайдамаки та військове звання «отаман», присвоївши собі звання Головного отамана.

І хоча повстання виявилось вдалим, його наслідки були здебільшого негативними. Як зазначав П. Скоропадський: «...з'явилася Директорія, просиділа три тижні у Києві і повинна була піти, але за ці три тижні зникло будь-яке поняття про державність України. Усе було вкрай зруйноване. Більшовики вже застали *tabula rasa*; дії Директорії нічим не відрізнялися від більшовиків. Баговиння конфіскацій майна, як, наприклад, конфіскація усіх ювелірних магазинів, те ж саме безправ'я громадян, та ж зневага до людей знань, те ж легковажне бродіння у народі невиконуваних обіцянок, як то віддача землі народу, без пояснення як саме тощо» [268, с. 254].

Тут слід мати на увазі, що діяльність Директорії здебільшого була невдалою насамперед з причин зовнішнього характеру: вторгнення більшовиків.

Проте за час свого існування вона встигла прийняти чергову «Конституцію» – «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці», що був затверджений Радою Народних Міністрів УНР 12 листопада 1920 року.

Вказаним «Законом...» проголошувався поділ влади між органом законодавчої влади (очевидно Державною Народною Радою), вищим органом виконавчої влади (Рада Народних Міністрів) та колективним главою держави УНР (Директорія). Останньому була присвячена глава II «Закону...». Так, зокрема проголошувалось, що Директорія в особі її Голови затверджує: закони та міжнародні договори, що ухвалені Державною Народною Радою; рішення Ради Народних Міністрів про призначення та звільнення. Крім того вона в особі Голови видає акти «амністії та помилування», представляє УНР за кордоном і формує уряд [138, с. 79].

Утім, вперше колегіальну форму глави держави в Україні на конституційному рівні закріпили українські більшовики у Конституції «Української Соціалістичної Радянської Республіки», яка була прийнята 14 березня 1919 року III Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Цей орган, так само як і в Радянській Росії отримав назву Центральний Виконавчий Комітет Рад, хоча в Україні він звався Всеукраїнським. ВЦВКР був вищим органом влади в радянській Україні в період між З'їздами Рад.

Проте 22 грудня 1919 року дія Конституції була фактично призупинена після утворення тимчасового Всеукраїнського революційного комітету, на який була покладена уся повнота «...політико-адміністративної влади в Україні» [328, с. 367].

Крім Української Народної Республіки та «Української Соціалістичної Радянської Республіки», на території сучасної України існувало, принаймні, ще три державних утворення: Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з центром у Львові та Івано-Франківську, врангелівська Південна Росія з центром у Севастополі та «Селянська Радянська Республіка» з центром у Гуляйполі.

Щодо останньої, то її лідером був Нестор Махно. Ця суперечлива постать оцінювалася по-різному ще з часів громадянської війни. Так, відомий більшовик С. Аралов називав феномен Н. Махно і йому подібних народних лідерів системою «...отаманства та батьковщини» [14, с. 138]. Практично те ж зазначає лідер білого руху А. Денікін, називаючи Н. Махно «відважним та дуже популярним розбійником і талановитим партизаном» [61, с. 187]. Сучасні ж українські мислителі, навіть визнаючи таланти та здібності Н. Махна, проте відносять його на периферію боротьби, відмовляючи йому у праві вважатися однією із сторін громадянської війни: «Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті й повній відсутності будь-якого конструктивного суспільного ідеалу» [146, с. 211].

Проте, сам Н. Махно у своїх спогадах чітко висловлюється щодо свого ідеалу радянської влади: «Влада Рад на місцях – це, за селянським світоглядом, означає, що уся влада і в усьому повинна ототожнюватись безпосередньо із свідомістю та волею трудящих; що сільські, волосні або районні Ради робочо-селянських депутатів є не більше й не менше, як одиниці революційного поєднання та господарського самоврядування» [165].

Отже у Н. Махна був свій суспільний ідеал. Інша річ, що, як цілком слушно стверджує російський дослідник В. Голованов: «Махновщина... не могла реалізувати... свою, хоча й невеличку, конструктивну програму, не

маючи на це ані матеріальних засобів, ані людей, ані (як би це патетично не звучало) духовної сили» [49].

Аналіз вищесказаного дозволяє стверджувати, що, хоча Н. Махно і контролював велику територію та мав у підлеглих колосальну кількість людей, проте формально він ніколи не був главою держави. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що сам Н. Махно був анархістом, а отже заперечував ідею держави як такої.

Зовсім інша річ – Петро Врангель. 20 березня 1920 року генерал А. Денікін звернувся до голови військової ради А. Драгомирова з листом: «Вельмишановний Абрам Михайлович! Три роки російської смуті я вів боротьбу, віддаючи їй усі свої сили та несучи владу, немов тяжкий хрест, що був наданий мені долею. Бог не благословив успіхом військ, якими я керував. І хоча віра у життєздатність армії та у її історичний покликання мною ще не втрачена, проте внутрішній зв'язок між вождем та армією було перервано. І я не в змозі вже більше вести її. Пропоную військовій раді обрати більш достойного, якому я передам владу та командування» [60, с. 344–345]. Члени військової ради запропонували кандидатуру барона П. Врангеля і 04 квітня А. Денікін видав свій останній наказ: «Генерал-лейтенант барон Врангель призначається головнокомандувачем збройними силами Півдня Росії» [60, с. 346]. Призначення П. Врангеля головнокомандувачем усіма збройними силами на Півдні Росії було затверджено указом сенату від 04 квітня 1920 року з визнанням за ним всієї повноти влади без обмежень.

Своїм першим кроком П. Врангель створив свій генеральний штаб, до якого увійшли генерали П. Кутепов, Я. Слащов та ін. 09 квітня П. Врангель прийняв рішення про створення при головнокомандуючому цивільного управління в складі таких відомств: внутрішніх справ, землеробства, торгівлі і шляхів, фінансів, закордонних справ, юстиції. На чолі уряду був поставлений колишній царський міністр О. Кривошеїн. 11 квітня того ж року П. Врангель опублікував наказ, у якому зазначалося, що він – правитель

Півдня Росії і головнокомандуючий його збройними силами, який уособлює необмежену воєнну та цивільну владу. На своїй території П. Врангель намагався як проводити деякі реформи, зокрема, аграрну, так і боротися з більшовицьким підпіллям.

У розмові з відомим ідеологом білого руху В. Шульгіним П. Врангель зазначав: «Я прагну, щоб у Криму, щоб хоча б на цьому клаптику, зробити життя можливим... Ну, словом, щоб довести усій іншій Росії... ось у вас там комунізм, тобто голод та надзвичайка, а тут: відбувається земельна реформа, вводиться волосне земство, створюється порядок та є можливою свобода... Ніхто тебе не душить, ніхто тебе не мучить – живи, як жилося... Ну, словом, дослідне поле... Певною мірою це вдається... Звісно, людей не вистачає... я усіх кличу... я здебільшого не дивлюся, чи то хтось на пів градуси є лівішим, чи то на пів градуси правішим, – це мені все одно... Можеш робити – роби. І так мені потрібно виграти час... щоб, так би мовити, слава пішла: що ось у Криму можна жити. Тоді можна буде рухатися уперед» [353, с. 613]. Однак, незважаючи на гарні проекти, вони практично усі залишилися лише на папері. Йшла громадянська війна і на перший план виступили ідеї фізичного виживання білого руху. Саме тому «...реальними правителями на місцях виявилися білогвардійська розвідка, воєнно-судові комісії та каральні експедиції» [170, с. 520].

У зовнішніх відносинах П. Врангель орієнтувався на країни Антанти, зокрема, на Францію. Так, за свідченням газети «Дейлі геральд», в обмін на військову та дипломатичну допомогу у боротьбі із більшовиками П. Врангель зобов'язувався визнати усі царські борги. Сплата ж боргів та їх щорічне погашення гарантувалася фактом передачі Франції в експлуатацію усіх залізниць європейської Росії на відповідну кількість років та передачею Франції права отримання митних та портових платежів в усіх портах Чорного й Азовського морів.

На нашу думку, на відміну від Н. Махно, П. Врангель був главою держави, яка утворилася на території Криму з центром у Севастополі. Цю думку можна пояснити, якщо звернутися до історичних фактів та паралелей. 18 листопада 1918 року в результаті державного перевороту (так само як і гетьман П. Скоропадський) до влади в Сибіру прийшов адмірал О. Колчак. У змові, що привела його до влади брали участь Ставка, генштаб та більшість міністрів Омської директорії. О. Колчака було проголошено Верховним правителем Росії з наданням йому усієї повноти влади. 06 січня 1920 року внаслідок численних невдач у боях з Червоною армією О. Колчак був змушений зняти з себе звання Верховного правителя і передати його генералу А. Денікіну. Останній же, як вже зазначалося вище, передав владу барону П. Врангелю. Таким чином, якщо вважати П. Скоропадського, який отримав владу в результаті перевороту, главою держави в Україні (Україна часів Другого гетьманату), то і О. Колчака слід вважати главою держави в Росії. Якщо ж погодитись з останнім судженням, то передача влади від О. Колчака до А. Денікіна, а потім – до П. Врангеля є актом передачі поста глави держави. Саме тому, на нашу думку, барон П. Врангель був главою російської держави. В силу ж територіальних особливостей, слід вважати, що держава Півдня Росії знаходилась на території сучасної України, а отже може вважатися однією з держав, що існували під час громадянської війни 1918–1921 років в Україні.

З розгромом С. Петлюри, Є. Петрушевича, П. Врангеля, Н. Махно та інших, на території України утворилася лише одна держава – Українська Соціалістична Радянська республіка, главою держави якої був Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад, який, згідно із п. 12 Конституції УСРР «...відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім в кількості по призначенню з'їзду на реченець до слідуєчого з'їзду» [138, с. 72]. 01 березня 1921 року П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад видав постанову «Про радянське будівництво», якою, на думку

доктора юридичних наук Б. Бабія, уточнив «...конституційні взаємодії між ВУЦВК та Раднаркомом республіки» [90, с. 50]. За цієї постановою ВУЦВК повинен був перетворитися на «...орган верховного контролю й нагляду на усіма радянськими установами» [90, с. 50].

Згідно з розділом I цієї постанови ВУЦВК розглядав усі декрети, що встановлювали загальні норми політичного й економічного життя або вносили істотні зміни у діяльність державних органів. Розділ II Постанови розширював повноваження Президії ВУЦВК. Так, п. 7 Президії надавалося право відмінити постанови Ради народних комісарів УСРР, п. 8 – право вирішувати суперечки між місцевими виконкомами і наркоматами (або їхніми підрозділами), п. 9 – вирішувати питання адміністративного господарського поділу тощо.

30 грудня 1922 року була утворена нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік у складі України, Білорусії, Російської та Закавказької федерацій.

31 січня 1924 року II з'їздом Рад Союзу РСР була затверджена перша Конституція СРСР. Незважаючи на те, що розділом другим проголошувалось право союзних республік на суверенітет, фактично він зводився лише до автономії республік, адже згідно ст. 20 Конституції СРСР 1924 року ЦВК СРСР мав право відмінити декрети, постанови та розпорядження «...з'їздів Рад та центральних виконавчих комітетів союзних республік та інших органів влади на території Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [260, с. 79].

Можна сказати, що колегіальним главою держави в СРСР стала Президія ЦВК СРСР, адже саме цей орган в період між сесіями ЦВК СРСР, згідно ст. 29 Конституції 1924 року, ставав «...вищим законодавчим, виконавчим та розпорядницьким органом влади Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [260, с. 80].

15 травня 1929 року XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів прийняв нову Конституцію соціалістичної України, де у ст. 3 наголосив на державному суверенітеті України. Проте, друга частина вказаної статті фактично нівелювала це положення, адже не було встановлено, які саме повноваження Україна віддає Союзу: «Суверенітет Української Соціалістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціалістичних республік» [138, с. 84]. Фактично це означало, що Україна відмовляється від першості відносно Союзу і віддає усе на користь загальносоюзної бюрократії.

05 грудня 1936 року була прийнята нова Конституція СРСР. Незважаючи на колосальні суверенні прерогативи союзних республік (у тому числі й України), їх остаточно заперечувала ст. 20, згідно якої «у випадку розбіжностей закону Союзної республіки із законом загальносоюзним, діє загальносоюзний закон» [260, с. 95].

Фактично те ж саме підтверджувала й ст. 16 Конституції УРСР 1937 року: «Закони СРСР обов'язкові на території УРСР» [138, с. 107].

З початком Великої Вітчизняної війни українські націоналістичні сили (прихильники гетьмана П. Скоропадського, Організація українських націоналістів під керівництвом С. Бандери, А. Мельника та інших) здійснили спробу відновити українську державність.

Так, зокрема, ідеологи ОУН, навіть добре розуміючи гітлерівські ідеї з приводу України, усе ж таки вважали, що політична ситуація потребує союзу з нацистською владою. Як зазначали лідери поміркованого крила ОУН Є. Коновалець та А. Мельник: «Українська організація, яка бореться за вирішення української проблеми в цілому, повинна діяти у повній злагоді з відповідними політичними органами Німеччини та йти у фарватері її політики» [64, с. 11]. На їхню думку, українці після перемоги Третього Рейху зможуть скинути ярмо сталінізму і побудувати українську державу. Цю ж

точку зору практично підтримує Секретар Українських Державних Зборів Р. Ільїнський: «Незважаючи на те, з якою програмою Німеччина піде на Схід Європи, українці будуть використовувати час та обставини війни для відродження своєї держави. Вже з першого ж дня вони будуть створювати в Україні свою власну, незалежну від німців, адміністрацію; заберуть під свій контроль села, міста, райони, області і таким чином будуть створювати свою державу, а при ній свою армію та поліцію» [259, с. 299].

Ідеї початку державного будівництва в Україні в ОУН сформувалися, коли стало зрозумілим, що скоро розпочнеться війна між Німеччиною та СРСР. У травні 1941 року ОУН під керівництвом С. Бандери (ОУН-б) сформулювали ці ідеї у так званих «Політичних указівках», в яких було роз'яснено, що для України на той час важливим було те, щоб не використовувати її територію лише для розгрому ворожих сил. Указівки містили ідею стати рівноправним партнером Третього Рейху. Ці ж проблеми обговорювались у червні 1941 року в Кракові, де було створено Український Національний Комітет (УНК), ідея створення якого полягала у тому, щоб бути глашатаєм української зовнішньої політики і стати партнером у переговорах з представниками німецької влади. Разом із тим учасники наради стали свідками того, що два високі посадовці з гестапо, що знаходилися також на цьому засіданні, судячи з їхніх дій, не були у захваті від ідеї державного будівництва українськими силами [259, с. 299].

З початком бойових дій на боці німців виступили два українські легіони «Нахтіаль» та «Роланд», що загалом нараховували близько семисот українських добровольців. 30 червня 1941 року один з них під керівництвом сотника Р. Шухевича увійшов до Львова. В той же день було оголошено відродження української державності. З цими ідеями виступив член ОУН Я. Стецько на загальних зборах жителів Львова. Саме він став Головою Українського Державного Управління.

У відповідь на це А. Розенберг зажадав від ОУН наступне: по-перше, ОУН повинна призупинити свою партійно-політичну пропагандистську діяльність негайно, якщо вона хоче мати хоч якусь можливість переговорів відносно її співробітництва з німецькою владою; по-друге, розпуск Українського Державного Управління [259, с. 300].

Оскільки ОУН відмовився підкоритися цим рішенням, то 15 вересня 1941 року її лідери на чолі з Я. Стецьком були заарештовані. Самого Я. Стецька було відправлено до концтабору Саксенгаузену. Відразу ж після цього розпочалися арешти активістів та членів українських націоналістичних організацій і особливу роль при цьому відіграв рейхскомісар Е. Кох.

Після ліквідації Українського Державного Управління єдиним органом на Західній Україні стала створена 06 липня «Рада сеньйорів», яка 30 липня була перейменована на Українську національну раду на чолі з К. Левицьким та митрополитом А. Шептицьким. Рада не була потрібною для окупаційної влади, а тому не була офіційно визнаною. Спроби ж митрополита Шептицького надсилати депеші та меморандуми до нацистського керівництва завершилися примусовим підписанням документу про самоліквідацію Української національної ради.

Однак, незважаючи на німецький терор проти українських націоналістів, вони змогли реалізувати свою ідею створення Української Національної Ради у Києві 05 жовтня 1941 року. Президію цієї ради очолив М. Величковський. Установчі збори, які утворили Українську національну раду, прийняли декларацію і звернення до народу, в яких президія поклала на себе «належно репрезентувати український народ перед німецькими чинниками, що перебувають на терені України...» [92, с. 335].

Невдовзі була утворена Київська, Чернігівська та Полтавська обласні ради Української національної ради.

Основним напрямом роботи Української національної ради стало соціально-культурне та церковне життя. Однак діяльність Української

національної ради суперечила окупаційному режиму нацистів, а тому 17 листопада 1941 року Українська національна рада була заборонена. На початку грудня розпочалася ліквідація місцевих Українських національних рад та їх органів.

Саме такі заходи окупантів стали тим поштовхом, який врешті-решт призвів до початку боротьби українських націоналістів з нацистським урядом. Основу українського націоналістичного опору стали Українська повстанська армія (В. Бульби-Боровця), бандерівські організації та радикальні елементи мельниківської ОУН (ОУН-м).

Особливо тут відзначилися бійці УПА.

З легкої руки засобів масової інформації Українська повстанська армія (УПА) у свідомості як українців, так і іноземців стала ототожнюватись з ОУН-УПА, лідером якої був Р. Шухевич. Проте, на цілком слушну думку С. Бунтовського це були різні організації [97, с. 166]. І якщо ОУН-УПА врешті-решт йшла на співробітництво з нацистським режимом, то В. Боровець не лише не мав ніякого відношення до ОУН, але й орієнтувався не на нацистів, а на так званий уряд УНР (нащадки С. Петлюри) у вигнанні.

Наприкінці 1941 року німці зажадали повного розпуску усіх українських збройних формувань і почали активно реквізувати у селян продовольство, а також насильно відправляти у рабство до Рейху волинську молодь. При цьому дуже часто окупанти діяли занадто жорстоко, викликаючи тим самим зворотну реакцію місцевого населення. В таких умовах окремі підрозділи УПА намагалися захистити населення від нападників. В. Боровець добре розуміючи, що, якщо УПА не почне опиратися таким діям нацистів, то більшість його бійців та командирів можуть перейти на бік радянських партизанів, що називається «закривав очі» на діяльність декого з низових командирів УПА, які організували напади на гітлерівців, знищивши їх декілька сотень. Так, досить серйозною акцією стала атака підрозділів Української повстанської армії на залізничну станцію

Шепетівка у серпні 1942 року, коли було знищено німецький склад зброї. У цих умовах провід ОУН-б на початку 1943 року також бере курс на прискорення підготовки власних збройних формувань як найважливішого чинника у боротьбі за реалізацію власного бачення Української самостійної соборної держави. У березні 1943 року відбулися перші антифашистські збройні виступи, організовані прихильниками С. Бандери. Крім того, прагнучи дискредитувати УПА В. Боровця, збройні формування ОУН-б у квітні 1943 року також беруть собі назву Українська повстанська армія (УПА), командувачем якої призначається К. Савур. Саме ця організація і стає тією силою, що сьогодні ототожнюється з ОУН-УПА.

На початку травня 1943 року була створена Головна команда УПА, яка оголосила себе найвищою владою на підконтрольній їй території України. Одночасно робилися спроби створення адміністрації, що були б підконтрольні ОУН-б. Саме тому на Волині і в Поліссі виникли «Повстанські республіки». За розпорядженням К. Савура як представника «найвищої й одинокі суверенної влади на звільнених землях України» [92, с. 345] була започаткована земельна реформа, а влітку розпочалася мобілізація.

У серпні 1943 року новим головнокомандувачем ОУН-УПА став Р. Шухевич. З метою чіткішого керівництва військами за територіальними ознаками ним були утворені три крайові командування, яким підпорядковувалися військові округи, що, у свою чергу, поділялися на загони й курені.

У зв'язку з наступом Червоної Армії, III надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 року було прийнято рішення про збройну протидію фронтовим з'єднанням Червоної Армії та радянським партизанам. Фактично це призвело до громадянської війни на території України, коли, за виразом С. Удовика, кожна із сторін воювала за свою Україну [309, с. 150].

Поразка нацизму у Другій світовій війні на довгий час відклала й реалізацію ідеї незалежної української держави. І хоча у лютому 1944 року в

УРСР були створені наркомати зовнішніх справ та оборони, практично це ні до чого не призвело: Україна залишилася союзною республікою, конституція якої не суперечила Конституції СРСР.

07 жовтня 1977 року була прийнята остання Конституція СРСР. Незважаючи на проголошений принцип суверенітету республік, під ним, так само як і в попередніх радянських конституціях, розуміється автономія й самостійність у певних сферах. При цьому фактично починає реалізовуватись принцип єдності СРСР. Так, ст. 70 Конституції вказує, що СРСР – це «...єдина союзна багатонаціональна держава», що «...уособлює державну єдність радянського народу» [130, с. 27]. Стиль ст. 71 Конституції також говорить про пріоритети державного будівництва СРСР: «У Союзі Радянських Соціалістичних Республік об'єднуються...» [130, с. 27]. Фактично така фраза означала, що первинним суб'єктом Союзу РСР виступає не союзна республіка, а сам Союз. Крім того ст. 74 проголошувала, що «...у випадку розбіжностей між законом союзної республіки та загальносоюзним законом діє закон СРСР» [130, с. 30].

Фактично те ж саме було закріплено і в Конституції УРСР 1978 року: верховенство союзних законів (ст. 71 Конституції) та верховенство (тобто суверенітет) Союзу РСР. Так, частина II ст. 73 Конституції УРСР наголошувала, що Українська РСР сприяє здійсненню на своїй території «...повноважень Союзу РСР, проводить у життя рішення найвищих органів державної влади і управління СРСР» [138, с. 177].

Таким чином, на нашу думку, УРСР часів існування СРСР не могла вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. В даному випадку верховенство (тобто суверенітет) належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 року не існувало глави держави.

Таке становище тривало до 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

Фактично саме з часів прийняття Декларації можна було б казати, що Україна стає державою-суб'єктом федерації, главою якої став Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук як найвища службова особа республіки, що «представляє Українську Радянську Соціалістичну Республіку в країні і в міжнародних відносинах» [226].

Таким чином, внаслідок того, що до 1990 року в Україні не була реалізована така ознака держави як суверенітет, повноцінної держави в нашій країні не було, а тому не було й глави держави, за виключенням періоду 1918–1922 років, тобто від прийняття Четвертого універсалу й до утворення СРСР. Причому в означений період діяли як колегіальні (Президія ВЦВК України, Директорія), так і одноосібні (спікер УЦР М. Грушевський, гетьман П. Скоропадський, «верховний правитель Півдня Росії» П. Врангель) моделі глави держави.

4.2 Конституційно-правовий статус Президента України як глави держави: історія і сучасність

Відповідно до ст. 102 Конституції України Президент України є главою держави і виступає від імені держави.

З урахуванням положення зазначеної статті та визначення глави держави, поняття українського глави держави повинно ґрунтуватися на таких його рисах: *по-перше*, Президент України є одноосібним органом держави, тобто сам виконує об'єктивно властиві йому повноваження, не поділяючи їх з іншими органами чи особами; *по-друге*, Президент України отримує свою владу шляхом загальних прямих виборів; *по-третє*, акти Президента

України здебільшого не потребують затвердження іншими органами та особами, хоча в ряді випадків передбачають контрастну ситуацію. Таким чином, можна резюмувати, що *Президент України як глава держави – це частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави всередині країни та за її межами.*

На появу інституту Президента України, на нашу думку, вплинули дві події. Першою з них стала поява посади Президента СРСР, відразу ж після чого союзні республіки здійснили низку кроків, спрямованих на запровадження аналогічних інститутів у своїх державах. На ці процеси істотним чином вплинув державотворчий пошук: в союзних та деяких автономних республіках СРСР інститут президента ототожнювався з незалежною державою, тоді як, наприклад, губернатор був втіленням, у кращому випадку, керівника суб'єкта федерації, залежного від центру. Саме тому на території СРСР титул президента було запроваджено серед найменувань вищих посадових осіб і чогось на кшталт «губернатора України» чи «губернатора Росії» не виникло.

Щоб зрозуміти, чому так сталося, слід згадати, що в Північній Америці губернаторів колоній особисто призначав король. У 1775 році, після численних актів пригноблення з боку британської адміністрації, південні колонії розпочали збройну боротьбу проти Англії, тоді як північні колонії залишилися вірними британській короні. Під час війни за незалежність південні американські колонії почали називати себе штатами (states), тобто державами (в англійській мові *state* одночасно означає і штат, і державу). Керманичем кожного штату (держави) був губернатор (саме цю посаду, як спадок британського панування, жителі британських колоній могли визнавати у якості свого очільника). Але тепер він не призначався королем, а обирався народом. Під час війни південні колонії-держави утворили конфедерацію, спрямовану проти англійського панування – Сполучені Штати

Америци. Північні ж колонії, що залишилися вірними королівській владі, отримали свій статус і назву – Домініон Канада.

В США довгий час не існувало посадової особи, котра могла б визнаватися як керманич усієї країни, адже конфедерація цього не потребувала. З утворенням же федерації така посадова особа з'явилася. Нею став Президент Сполучених Штатів Америци і спочатку він виконував виключно представницькі функції. З появою Конституції США він став очільником виконавчої влади в державі, тим самим отримавши реальні важелі впливу на стан справ в федерації, тоді як губернатори залишилися виключно на рівні штатів.

В СРСР же ситуація була абсолютно протилежною. Там в союзних республіках саме президент (а не вибраний губернатор) розглядався як ознака незалежності, а тому кожна союзна (а іноді й автономна) республіка намагалася запровадити цей інститут у своєму державному апараті. Саме тому існування на теренах Радянського Союзу декількох президентів дещо дестабілізувало механізм держави: не завжди було зрозумілим, кому підкорюватись, що, зокрема й виявили події серпня 1991 року, коли президент РРФСР Б. Єльцин відміняв будь-які рішення «президента» СРСР Г. Янаєва, що створювало непорозуміння в радянському державному апараті на території Росії.

На нашу думку, інститут президента СРСР слід було ліквідувати відразу ж після появи президентів в союзних республіках, замінивши його на якийсь інший (можливо навіть чудернацький) титул (наприклад, полемарх СРСР). Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився і в титулі Президента СРСР. І подібно тому, як в США існує декілька губернаторів, але *один* президент, в Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, а ОАЕ містять у своєму державному апараті сімох емірів, але лише *одного* раїса, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* Полемарх.

Запровадження ж інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело до того, що за кількістю президентів СРСР зайняв перше місце у світі.

Другою подією став Серпневий путч 1991 року у Москві, який призвів до проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. Актом проголошення незалежності України було зафіксовано, що «...віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України» [138, с. 256].

Одним із таких законів і став Закон УРСР № 1295-ХІІ «Про Президента Української РСР», який було прийнято 05 липня 1991 року. Саме у цьому Законі, у ч. І ст. 1 зазначалося: «Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади» [232]. Тоді ж Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вибори Президента Української РСР», якою визнала за доцільне заснувати пост Президента України до прийняття нової Конституції і провести вибори президента у 1991 році.

Саме так почала реалізовуватись Концепція нової Конституції України, що була схвалена Верховною Радою УРСР ще 19 червня 1991 року, котра передбачила, що в конкретно-історичних умовах розвитку країни прийнятною формою організації її державної влади є президентська республіка.

01 грудня 1991 року, відповідно до Постанови Верховної Ради Української РСР від 05 липня 1991 року, в Україні відбулися вибори першого Президента України. Ним став Л. Кравчук. Але і як Голова Верховної Ради України, і як Президент України він фактично виконував обов'язки глави держави, формально ним не визнаючись. Проте дедалі більшою стає потреба у тому, щоб президент визнавався главою держави, котрий стоїть і над законодавчою, і над виконавчою гілками влади. Як цілком вірно зазначав з

цього приводу у своєму інтерв'ю «Голосу України» 25 січня 1992 року Голова Верховної Ради І. Плющ: «Є нагальна потреба розмежувати функції законодавчої і виконавчої влади. Раніше у всьому арбітром був партійний комітет. Сьогодні такі функції хоче взяти на себе Президент. Але він може виступити арбітром тільки на рівні виконавчої влади» [75, с. 158]. Саме тому, 14 лютого 1992 року було прийнято Закон України № 2113-ХІІ «Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України, яким Конституція України була, зокрема, доповнена главою 12-1 «Президент України». Саме тоді ч. І ст. 114-1 було закріплено: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України» [138, с. 233]. Це, фактично, означало, що Президент України здійснював як функції глави держави, так і функції глави виконавчої влади. На нашу думку, таке закріплення відображало погляди чинного тоді Президента України Л. Кравчука.

08 червня 1995 року між Верховною Радою та Президентом України було укладено конституційний договір, згідно якого президент знову визнавався главою держави і главою державної виконавчої влади. При цьому на законодавчому рівні закріплювались основні прерогативи президента саме як глави держави. Так, згідно ч. II ст. 19 Конституційного Договору «Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах» [138, с. 269].

28 червня 1996 року Верховна Рада України прийняла чинну Конституцію України, ст. 102 якої закріпила Президента України виключно як главу держави.

05 березня 2003 року Президент України Л. Кучма звернувся до українського народу з пропозицією реформувати політичну систему, адже на момент вказаного звернення «президентсько-парламентська система відіграла дуже важливу історичну роль, – особливо в перші роки державності, – забезпечуючи стабільність і суспільства, і держави. Але

сьогодні... ситуація в економіці – стабільна, почалося поступове економічне зростання... Тепер слід іти далі... Маємо перейти до політичної системи, що відповідає найбільш поширеній у демократичних країнах Європи парламентсько-президентській моделі» [239, с. 4].

Спочатку Л. Кучма та автори політичної реформи були прихильниками всенародного обрання глави держави, про що свідчить, зокрема, аналіз президентських ініціатив, які не запропонували істотних змін в організаційному статусі Президента України. Проте, вже 21 серпня 2003 року лідер КПУ П. Симоненко та лідер СПУ О. Мороз повідомили, що вони, разом з адміністрацією Президента, працюють над єдиним законопроектом про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України. Це повідомлення знайшло досить широку підтримку серед владних верств України, тоді як опозиція (НУ, БЮТ) виступила проти зазначеної ідеї. Утім, вже наприкінці грудня 2003 року з'явився законопроект № 4105 (законопроект Медведчука – Симоненка), згідно якого посилювалися повноваження парламенту, а Президенту України надавалися додаткові права для розпуску законодавчого органу. Вибори парламенту повинні були бути проведені у 2006 році на пропорційній основі, а вже цей склад парламенту мав обирати главу держави.

На нашу думку, такий варіант конституційних змін був достатньо логічним. По-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом президенту кандидатуру глави уряду. По-третє, президент (якого обирає парламент) подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, у прем'єр-міністр (а фактично й уряд) формується з осіб, що сповідують практично однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

Проте активне несприйняття лідерами опозиції (НУ, БЮТ, СПУ), котрі вважали, що «олігархічні клани пропрезидентської більшості активізували спроби зберегти свою владу», а «тому українські виборці мусять дати оцінку створеній коаліції олігархічних фракцій та комуністів, яка хоче позбавити народ права обирати главу держави» [75, с. 320] парламентського варіанту виборів, фактично призвело до того, що були збережені всенародні вибори президента.

08 грудня 2004 року Верховна Рада України ухвалила Закон № 2222 «Про внесення змін до Конституції України», який набув чинності у 2006 році. Згідно Закону, Президент залишався главою держави, але його повноваження істотно корегувалися, а сама система правління набувала характеру парламентсько-президентської республіки.

Так, значно розширювався перелік підстав для розпуску Верховної Ради Президентом України: по-перше, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій; по-друге, протягом шістдесяти днів після відставки уряду не сформовано його новий персональний склад; якщо протягом тридцяти днів пленарні засідання не можуть розпочатися [222]. Водночас за Конституцією України 1996 року передбачалася лише одна можливість розпуску президентом Верховної Ради: якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися [142]. Однак, згідно ч. III ст. 90 (п. 1 Закону України «Про внесення змін до Конституції України») президент отримував це право лише після консультації з головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Перехід до парламентсько-президентської республіки змінив і порядок призначення прем'єр-міністра. Так, за Конституцією 1996 року передбачалося, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України. Тепер же, згідно Закону про внесення змін до Конституції України, Президент України вносить за пропозицією

коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. На нашу думку, дана редакція, по суті, взагалі усувала президента від прийняття рішення щодо глави уряду, адже не сам він, а лише коаліція депутатських фракцій фактично надавала кандидатуру прем'єр-міністра. Президент лише повинен був подати її Верховній Раді, де усім фактично керує вказана коаліція депутатських фракцій. Таким чином, президент, поділяючи цим призначенням моральну відповідальність за діяльність уряду, фактично був позбавленим можливості подати на затвердження потрібну йому людину. Якщо б президент навіть і захотів, щоб прем'єр-міністром стала особа, якій він довіряє, то він повинен був якимось впливати на вибори, втручатися у виборчий процес, чого допускати було не можна.

На нашу думку, п. 9 ст. 106 Конституції України слід було б змінити. І тут можливим є два варіанти. Перший: Президент України вносить подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. У цьому випадку і президент, і Верховна Рада несуть спільно відповідальність про діяльність уряду. Один – за те, що власноруч запропонував вказану кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, а парламент – за те, що призначив дану кандидатуру. Другий варіант: Верховна Рада призначає прем'єр-міністра за пропозицією коаліції депутатських фракцій. У цьому випадку відповідальність за діяльність уряду буде нести виключно парламент, адже це лише він призначає главу уряду. В редакції ж, яку було проголошено вище (тобто офіційна редакція Закону) президент перетворюється на дещо символічну постать, яка, не маючи можливості реально вплинути на призначення прем'єр-міністра, фактично разом із парламентом змушений нести політичну відповідальність за діяльність уряду.

Зменшилися і інші кадрові повноваження президента. Так, п. 10 ст. 106 Конституції передбачалася можливість призначення ним членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади. За новим же Законом передбачена лише можливість внести подання до Верховної Ради України про призначення міністра оборони та міністра закордонних справ України. Тобто фактично президент навіть не міг призначити особу виконуючим обов'язки міністра оборони чи міністра закордонних справ, адже таке призначення, згідно п. 12 ст. 85 Закону може здійснювати лише Верховна Рада. Аналогічною виявилася і ситуація з Головою Служби Безпеки України.

Пункт 11 ст. 106 Конституції закріпив право президента самостійно звільняти Генерального прокурора України. Новий Закон позбавив главу держави цієї можливості, при цьому розширивши парламентські повноваження щодо вказаного звільнення.

Законом про внесення змін до Конституції України були обмежені права президента й щодо актів Кабінету міністрів України. І якщо за Конституцією України 1996 року главі держави було надано право відмінити акти Кабінету міністрів, то за новим Законом він лише отримав право призупиняти дію такого акту.

Обмеженням виявилось і право президентського вето. Згідно нового Закону воно не могло стосуватися змін до Конституції.

Але не слід вважати, що права президента були абсолютно обмежені порівняно з Конституцією 1996 року. Так, згідно Закону про внесення змін до Конституції України президенту була надана можливість самостійно звільняти тих членів Ради Національного Банку України, Національної Ради України з питань телебачення та радіомовлення та Конституційного Суду України, яких він запропонував на призначення. Крім того, президенту надавалось право, у випадку агресії проти України, використовувати будь-які

інші, утворені відповідно до законів України, військові формування (наприклад, партизанів), а не лише Збройні Сили України.

Таким чином, аналіз Закону «Про внесення змін до Конституції України» дозволяє нам стверджувати, що в умовах парламентсько-президентської республіки глава держави є істотно обмеженим у повноваженнях. Аналіз же усього конституційного законодавства (Конституція (Основний Закон) України 1978 року із відповідними змінами, що стосуються інституту Президента України; Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України; Конституція України 1996 року; Закон України «Про внесення змін до Конституції України») дозволяє нам стверджувати, що в Україні відбувалось поступове обмеження прерогатив президента на користь парламенту та контролюваного ним уряду. Реформа 2004 року фактично створила передумови для своєрідного «двовладдя»: влади глави держави та влади парламенту і підконтрольного йому уряду.

Саме це, на нашу думку, і послужило основою для проблем у вищому державному апараті після перемоги Помаранчевої революції. Найбільш відомим прикладом цього була, зокрема, рішуча відмова прем'єр-міністра В. Януковича у вересні 2006 року підписати лист про приєднання України до плану дій щодо членства в НАТО, що суперечило переконанням чинного тоді президента В. Ющенка.

Істотно обмежилися президентські прерогативи і під час другого прем'єрства Ю. Тимошенко, коли було ухвалено новий закон «Про Кабінет Міністрів України».

Отже можна зазначити, що проведена у 2003–2006 роках політична реформа не досягла успіху. Більше того, зміни до Конституції, які стали реальністю у 2006 році практично нівелювали роль глави держави. Така ситуація потребувала істотних змін.

Перша спроба була здійснена ще Президентом України В. Ющенком, який запропонував пакет нових змін до Конституції. Зокрема, згідно ч. III ст. 112, Президент України «сприяє взаємодії державних органів...», тобто фактично глава держави ставав втіленням єдності державної влади. Крім того з'являвся й механізм впливу президента на парламент: відповідно до ч. III ст. 103 Палата депутатів (нижня палата) «може бути розпущена Президентом України» [223, с. 60], але без чітко встановленого переліку підстав для такого розпуску.

Таким чином, у разі реалізації президентських ініціатив в Україні могло б відбутися істотне корегування владних повноважень у бік президента. Проте, політичні обставини не призвели до їхньої реалізації.

Саме тому у 2010 році українська владна верхівка пішла іншим шляхом.

Враховуючи той факт, що Закон № 2222 було прийнято з численними порушеннями, 252 народних депутатів України звернулися до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо відповідності зазначеного Закону Конституції України. 30 вересня 2010 року Конституційний суд прийняв рішення № 20-рп/2010, яким визнавав «таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 року № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття» [248].

Таким чином, рішення Конституційного Суду України знову повернуло нашу державу до президентсько-парламентської республіки.

Отже, сучасний стан конституційно-правового статусу Президента України встановлюється нормами Конституції України 1996 року, які визначають місце та роль Президента України в системі органів державної влади та його взаємовідносини з іншими органами державної влади (структурний аспект конституційно-правового статусу); закріплюють

порядок заміщення поста Президента України (організаційний аспект конституційно-правового статусу); передбачають конституційно-правову відповідальність за державну зраду та інші злочини; визначають функції та повноваження Президента України (функціональний аспект конституційно-правового статусу).

Так, організаційний статус глави держави, тобто порядок обрання Президента України визначається Конституцією України (ст. 103) та Законом України «Про вибори Президента України» в редакції Закону від 18 березня 2004 року.

Президент України обирається безпосередньо виборцями. Такий спосіб обрання президента, як правило, використовується в державах з президентськими та квазіпрезидентськими формами правління, де реалізується модель «жорсткого» розподілу влад.

Згідно з Конституцією України вибори президента здійснюються на основі загальних принципів виборчого права України – вільних виборів, загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Конституція України встановлює додаткові, порівняно з виборами народних депутатів чи місцевими виборами, обмеження щодо пасивного виборчого права громадян при виборах президента:

- *по-перше*, підвищується віковий ценз (з 18 при місцевих виборах та 21 року при виборах народних депутатів України до 35 років при виборах президента). Це обумовлено тим, що діяльність глави держави потребує значного життєвого та політичного досвіду, належного освітнього рівня, здатності до вирішення складних політичних, правових, економічних та соціальних проблем, а це, у свою чергу, досягається з відповідним віком;
- *по-друге*, при виборах президента встановлюється ценз осілості – десять останніх перед днем виборів років проживання в Україні. Це обмеження обумовлене тим, що глава держави має бути досить добре

обізнаний з різними аспектами суспільного життя країни, його мають добре знати виборці;

- *по-третє*, встановлюється заборона одній і тій самій особі обиратися президентом більше ніж два строки підряд. Обрання на третій чи четвертий строк також можливе, але лише після перерви.

Окрім конституційних цензів, Законом про вибори Президента України фактично встановлюється й додатковий майновий ценз, адже, згідно ч. 1 ст. 49 Закону про вибори 1999 року кожен кандидат на пост Президента України повинен у безготівковому порядку внести грошову заставу на спеціальний рахунок ЦВК України у розмірі 500 тис. грн. При цьому, якщо такий кандидат отримав менше 7 % голосів виборців, то застава йому не повертається (ч. 4 ст. 49 Закону про вибори Президента України») [219, с. 50]. Фактично таке положення означає, що стати Президентом України може або заможна людина, котра спроможна заплатити 500 тис. грн., або людина, що завідома стає залежною від заможних верств населення, які не лише фінансуватимуть її виборчу кампанію, а й після завершення останньої можуть зажадати певних «дивідендів» та пільг від перемоги.

На нашу думку, положення про грошову заставу фактично нівелює ст. 103 Конституції України, яка, поміж іншим, не визначає, що Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою *та має можливість сплатити грошову заставу у розмірі 500 тис. грн.*

І хоча 30 січня 2002 року Конституційний суд України своїм рішенням з аналогічної справи № 2-рп/2002, заперечив ототожнення грошової застави та майнового цензу, наголосивши, що «грошова застава використовується у світовій практиці не як майновий ценз, а як одна з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах. Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою щодо наявності виборчого права, а виборча застава – лише умовою реєстрації

кандидата у депутати» [249], проте, на нашу думку, положення про грошову заставу усе ж таки є дискримінаційним, оскільки сплатити її може тільки людина матеріально забезпечена.

Зрозуміло, що положення Закону про грошову заставу потребує корегування, адже значна кількість громадян України не в змозі її сплатити і не може реалізувати своє право бути обраним Президентом України. Якщо ж і встановлювати ценз, то він повинен бути не майновим, а інтелектуальним, що є більш притаманним для постіндустріальної цивілізації сьогодення і майбутнього.

Вибори президента можуть бути черговими, позачерговими (достроковими) і повторними.

Чергові виборі призначаються Верховною Радою на останню неділю жовтня п'ятого року повноважень президента.

Результати виборів президента встановлює Центральна виборча комісія на підставі протоколів територіальних виборчих комісій не пізніше, як у п'ятиденний строк після дня виборів. Обраним президентом вважається кандидат, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Повідомлення про результати виборів президента публікується Центральною виборчою комісією не пізніш, як на третій день після підписання протоколу про результати виборів.

Строк повноважень президента – п'ять років. Новообраний президент вступає на пост не пізніше, ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народіві на урочистому засіданні Верховної Ради. Урочиста церемонія вступу на пост глави держави отримала назву інаугурація.

За загальним правилом президент як глава держави не несе політичної або юридичної відповідальності за свої дії. Юридична невідповідальність гарантується інститутом недоторканності, а політична – інститутом

контрасігнатури, під чим розуміють скріплення акту президента підписом прем'єр-міністра та міністра, відповідального за акт та його виконання. Проте, в особливих випадках президент підлягає відповідальності, що передбачено ст. 111 Конституції України – він може бути усунутий з поста Верховною Радою в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Інститут імпічменту виступає надійною гарантією проти зловживання владою та порушення главою держави конституцій-законів держави.

Ядро конституційно-правового статусу президента (його функціональний аспект) становлять норми Конституції України, які визначають функції глави держави. Зміст же функцій глави держави складають його повноваження. Так, стосовно *правотворчої* функції можна сказати, що глава держави, реалізуючи її, може як брати участь у законотворчому процесі, так і видавати власні нормативно-правові акти, а також оголошувати референдум і відмінити урядові акти.

В рамках законотворчого процесу Президент України має право законодавчої ініціативи (ч. 1 ст. 93 Конституції). Подібне є також в Литві (ст. 68 Конституції) та Польщі (ч. 1 ст. 118 Конституції). Більше того, Президент України має право надання законопроектів невідкладного статусу, чого не має жоден з президентів країн – членів ЄС. На нашу думку, це є наслідком минулого, коли Україна розвивалася у напрямку президентської республіки (президент – глава держави й виконавчої влади), адже такі прерогативи є притаманними для практики суто президентських (хоча й далеко не всіх) республік.

Право законодавчої ініціативи дозволяє Президенту України порушувати питання щодо реалізації конституційних положень, приведення чинного законодавства у відповідність до Конституції України. Президент користується виключним правом вносити до Верховної Ради законопроект про внесення змін до розділів I, III та XIII Конституції України (ст. 156

Конституції) та призначати всеукраїнський референдум для затвердження цих змін (п. 6 ст. 106 Конституції). Крім того, відповідно до п. 30 ч. I ст. 106 Конституції, глава держави має право вето щодо законів, прийнятих Верховною Радою. Утім, якщо дві третини (від конституційного складу) народних депутатів наполягають на попередній редакції закону, то президентське вето вважається подоланим (ч. IV ст. 94 Конституції). Фактично ця норма є найбільш високою серед змішаних республік європейського континенту, адже, наприклад, в Польщі воно долається більшістю у $3/5$ конституційного складу (ч. 5 ст. 122 Конституції), у Португалії ж, згідно із ч. 3 ст. 139 Конституції, більшість становить $2/3$ від числа тих, хто бере участь у голосуванні.

Як ми бачимо, право вето є своєрідним антиподом підписання главою держави закону. При цьому таке вето можна визначити як відносне, адже воно може бути подолане певною кількістю депутатів.

Крім участі в законотворчості, глава нашої держави може видавати власні нормативно-правові акти.

Згідно з ч. 2 ст. 106 Конституції України президент видає акти у формі указів і розпоряджень, які є обов'язковими до виконання на території України. Укази і розпорядження президента носять підзаконний характер: вони видаються на основі Конституції і законів України. Проте в інших державах таке право є дещо обмеженим. Дійсно, президенти європейських держав мають право на видання нормативних актів, але на практиці це право обмежено контрасигнацією з боку прем'єра і відповідних міністрів. Контрасигнація стосується або всіх актів, або основного кола питань, з яких вони видаються. Крім того, права на укази щодо розпуску парламенту обмежені ситуацією явної недієздатності законодавців у плані затвердження уряду (таке положення є і в українській Конституції). Виключення нечисленні. Так, президенти Франції і Португалії мають право розпускати парламенти (у Франції це стосується, згідно ч. I ст. 12 Конституції, тільки

нижньої палати – Національних Зборів, яка, втім, має більш широкі повноваження, ніж сенат) за власним розсудом. Однак португальська Асамблея Республіки має імунітет від розпуску в перше і останнє півріччя свого мандата (ч. 1 ст. 175 Конституції), а французькі Національні Збори (у випадку позачергових виборів) – в перший рік (ч. IV ст. 12). Такий же імунітет обидва парламенти мають і під час надзвичайного стану.

Без контрасигнації французький президент має право призначати референдуми прямої дії і оголошувати надзвичайний стан.

Хоча в українського президента аналогічних повноважень немає, адже лише деякі акти президента потребують контрасигнації – скріплення підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання (ч. IV ст. 106), проте це перебивається повноваженнями, які відсутні у його французького і португальського колег. Так, він здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю і діяльністю у сфері національної безпеки і оборони (п. 3 і 17 ч. 1 ст. 106 Конституції України). При цьому контрасигнацією президент обмежений лише в питаннях, що стосуються РНБО. Крім того, президент одноосібно може приймати рішення про визнання Україною інших іноземних держав. Таким чином, в українській Конституції інституціоналізовано розділення загальнодержавної політики на дві: на зовнішню політику і політику оборони та безпеки, яка проводиться президентом як найвищого представника держави, і всю іншу, яка проводиться урядом, як органу найвищої виконавчої влади. В європейських країнах це не отримало поширення. Так, в Конституції Франції чітко зазначено: «Уряд визначає і проводить політику Нації. В його розпорядженні перебуває адміністрація і збройні сили» (ст. 20). «Прем'єр-міністр керує діями уряду. Він несе відповідальність за національну оборону» (ст. 21) [137, с. 51]. При цьому президент Франції має право укладати міжнародні договори. Португальський ж президент не має такого права, і навіть для його

виїзду за кордон необхідна санкція того самого парламенту, щодо розпуску якого він має такі широкі повноваження.

Більшість європейських президентів мають право видавати нормативні акти, які приймаються з урахуванням думки інших органів. Те ж стосується й України, адже проекти указів і розпоряджень її президента готують і вносять Кабінет міністрів, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади в межах своєї компетенції, центральні органи громадських організацій України, Рада міністрів Республіки Крим, Глава Адміністрації Президента України, Радники Президента України, структурні підрозділи Адміністрації Президента України.

Укази і розпорядження на підпис Президенту України подає Глава Адміністрації Президента України.

Згідно з Указом акти президента не пізніше, як у п'ятнадцятиденний строк після їх прийняття підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

Нормативні акти президента набирають чинності через десять днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

При цьому, в конституціях багатьох європейських держав вказані назви видань, де публікуються нормативні акти, тоді як в Конституції України цього, на жаль, немає, а тому президент змушений засновувати спеціальне видання для публікації своїх указів.

Акти президента, що не містять норми права, можуть не оприлюднюватись. Ці акти та акти з обмежувальними грифами офіційно оприлюднюються шляхом надсилання відповідним державним органам та органам місцевого самоврядування і доведення ними до відома підприємств, установ, організацій та осіб, на яких поширюється їх чинність.

Неопубліковані акти президента набирають чинності з моменту одержання їх державними органами або органами місцевою самоврядування, якщо не встановлено інший строк набрання ними чинності.

Рішення щодо конституційності актів президента приймає Конституційний Суд України. У разі визнання Конституційним Судом акту президента неконституційним, він втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

І, нарешті, саме в рамках реалізації правотворчої функції Президент України може впливати на правотворчість уряду, адже, відповідно до п. 16 ст. 106 Конституції, глава нашої держави скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів АРК.

Представницька ж функція глави держави полягає у тому, що він здійснює хоча б формальне керівництво зовнішньополітичною діяльністю, а всередині країни цей інститут, представляючи єдність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, може впливати на їхнє формування й функціонування, а також, у випадку виникнення протиріч між ними, здійснювати верховний (формальний та неформальний) арбітраж. Інша ж група повноважень в рамках представницької функції, що реалізуються главою держави всередині країни, пов'язана з його символічно-церемоніальним статусом. Аналізуючи церемоніальні повноваження глави держави, слід мати на увазі, що вони реалізуються у рамках чотирьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства; по-четверте, глава держави має право звертатися з посланнями до народу чи парламенту.

Зокрема, у зовнішній сфері Президент України, згідно ст. 106 Конституції:

- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України (п. 3);
- приймає рішення про визнання іноземних держав (п. 4);
- призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав (п. 5);

Крім того, внаслідок наявності у Президента України права підписання законів (п. 29 ст. 106 Конституції), саме він підписує Закони України про ратифікацію міжнародних договорів України.

Всередині ж країни глава держави, в рамках представницької функції, здійснює істотний вплив на формування та функціонування органів законодавчої, виконавчої та судової влади.

Аналізуючи вплив Президента України на формування органу законодавчої влади, ми, перш за все, повинні звернути увагу на те, що в глава нашої держави має право впливати на початок виборів до парламенту та розпустити його.

Зокрема, Президент України, згідно ст. 106 Конституції, має право призначити позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7), а також припиняє повноваження останньої, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (п. 8).

Аналізуючи вплив глави держави на функціонування українського парламенту, ми констатуємо, що здебільшого це виявляється у тому, що президент має право звертатися до представницького органу з посланнями. Так, Президент України, згідно п. 2 ст. 106 Конституції України звертається із щорічними та позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

Досліджуючи ж вплив глави держави на формування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що Конституція України надає право

главі держави брати участь у формуванні уряду і, перш за все, визначати кандидатуру глави уряду. Зокрема, в Україні президент має колосальні кадрово-установчі прерогативи у сфері формування органів виконавчої влади. Так, згідно з ст. 106 Конституції, він визначає структуру Кабінету Міністрів України, фактично утворюючи, реорганізуючи та ліквідуючи за формальним поданням прем'єр-міністра міністерства та інші центральні органи виконавчої влади Республіки (п. 15), за згодою Верховної ради призначає Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення щодо його відставки (п. 9), за поданням прем'єр-міністра призначає на посади членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій і самостійно звільняє їх з посади (п. 10), приймає прохання прем'єр-міністра, уряду чи окремих урядовців щодо їхньої відставки, а також самостійно вирішує питання щодо їхньої відставки (п. 4), також створює у межах коштів, передбачених в Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби (п. 28). Згідно з п. 14 ст. 106 президент, за згодою Верховної Ради, призначає на посаду Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Відповідно ж до п. 12 ст. 106 Конституції він має право призначати половину складу Національного Банку України.

Аналізуючи ж вплив глави держави на функціонування органів виконавчої влади, слід мати на увазі, що у деяких випадках глава держави бере участь у роботі уряду. Так, відповідно до ч. II ст. 113 Конституції України, уряд несе відповідальність перед Президентом України.

Така деталізація не є характерною для більшості конституцій європейських країн, адже у більшості з них процедура висування кандидата у прем'єри не прописана так, як в Україні. Але навіть якщо за президентом і залишається формальне право вибору кандидата в прем'єри, на практиці його

ініціатива тут обмежена. Не буває випадків, коли б глава держави не запропонував сформувати уряд лідеру партії або чітко оформленої коаліції, що має більшість місць в парламенті. Можливості для більшої ініціативи відкриваються лише тоді, коли у парламентських партій виникають труднощі при формуванні коаліції. Але і в таких випадках президенти ведуть себе як модератори, а не як господарі країни, які бажають сформувати кабінет під себе.

Таке їх самообмеження викликано простою обставиною – у країнах ЄС тільки парламент, а не президент може відправити у відставку уряд. Виключення становить Португалія. Але й там це право не є абсолютним. Так, у відповідності з п. 2 ст. 198 Конституції Португалії «президент Республіки може відправити у відставку уряд лише тоді, коли це необхідно для забезпечення нормального функціонування демократичних інститутів, заслухавши думку Державної ради» [118, с. 573]. На нашу думку, поява цієї статті обумовлена португальською історією: 37 років правління Антоніу ді Олівейра Салазара були часом диктатури прем'єра при президентах, які змінювались.

Між іншим і в Португалії в такому праві президент обмежений думкою Державної ради, у якій – на відміну від РНБО України – частина президентських людей набагато менша. Адже персональний склад Держради Португалії – на відміну від персонального складу РНБО – повністю прописаний в конституції (ст. 145), і входять до неї спікер, прем'єр, голова конституційного суду, омбудсман, глави обласних урядів автономій Мадейри та Азорських островів, экс-президенти, 5 представників президента, 5 представників парламенту. Теоретично португальський президент може відправити уряд у відставку і всупереч думці Держради (яке, втім, у будь-якому випадку повинно бути офіційно опубліковано). Однак на практиці в цій країні не було взагалі відставок уряду, здійснених президентом одноосібно.

Що ж стосується ініціативи українського президента відносно призначення силових міністрів і глави СБУ, то аналогій цьому немає в жодній країні ЄС. Як немає й аналогії президентської вертикалі влади аж до районного рівня. В більшості країн ЄС регіональна влада обирається самим населенням, в тому числі і в унітарних державах, якою, наприклад, є Франція. Це також вірно і для більшості країн Американського континенту, хоча вони і є президентськими республіками.

Повноваження ж європейських президентів щодо аналогічних призначень більш обмежені як колом номінантів, так і контрасигнацією чи санкцією парламенту. Так, наприклад, у Литві президентські кандидатури до складу Конституційного Суду підлягають затвердженню Сеймом (ст. 103 Конституції).

Крім того, в Європі не поширені президентські органи, функціонально схожі з РНБО України. А там, де вони існують, їхні повноваження є значно меншими. Так, згідно ст. 107 Конституції, РНБО України є «координаційним органом», що «координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони» [142], тоді як його аналог у Польщі є лише дорадчим органом (ст. 135 Конституції) [137, с. 190].

Досить цікавим з точки зору європейської конституційної практики є право Президента України відмінити акти уряду. Річ у тім, що в змішаних республіках Європи уряд взагалі не має повноваження на видання актів, які мають силу закону. Виключення складає Франція, де ці акти називаються ордонансами і підлягають підписанню президентом. У випадках, коли президент і уряд представляли різні політичні сили, глава держави користувався своїм правом ордонанси не підписувати. Саме так вчинив, зокрема, соціаліст Франсуа Міттеран, коли правий уряд Жака Ширака вирішив приступити до приватизації. Але цей президентський крок не створив жодних проблем для уряду – Ж. Ширак, маючи парламентську більшість, провів приватизацію шляхом законів, а не ордонансів.

Досліджуючи ж вплив глави держави на формування органів судової влади, слід мати на увазі, що саме йому надана прерогатива призначення суддів і прокурорів. Зокрема, в Україні фактично існує потрійна система організації судової влади: Конституційний Суд, суди загальної юрисдикції та прокуратура (остання поки що формально не є частиною судової системи, проте вирішує численні завдання судової гілки влади). Щодо загальних судів, то президент, згідно ч. I ст. 128 Конституції, здійснює перше призначення професійних суддів. Крім того, в Україні діє Вища рада юстиції, котра, відповідно до п. 1 ч. I ст. 131 Конституції, вносить подання про призначення суддів на посади. президент же, згідно ч. II ст. 131 Конституції, призначає трьох членів цієї Ради. Крім того, до неї за посадою входять особисто призначений Президентом України Генеральний прокурор, а також призначений президентом за поданням прем'єр-міністра (який теж призначається президентом) міністр юстиції України (ч. III ст. 131 Конституції). Досить потужним є також право Президента України, згідно п. 23 ст. 106 Конституції утворювати суди у визначеному законом порядку. Відносно ж Конституційного Суду, то президент, згідно ч. II ст. 148 Конституції, призначає шість його суддів. Крім того, Президент України, згідно ч. I ст. 122 Конституції, призначає Генерального Прокурора за згодою Верховної ради України, проте звільняє його з посади самостійно.

Аналізуючи ж вплив глави держави на функціонування органів судової влади, ми бачимо, що найбільш вірогідним варіантом такого впливу є звернення глави держави до суду. Зокрема, в Україні президент, згідно ч. II ст. 150 Конституції України, може здійснювати звернення до Конституційного Суду України про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України та актів самого глави держави. Крім того, він також має право звертатися до Конституційного суду з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України. Відповідно ж до ч. I ст. 151 Конституції, глава держави може здійснювати звернення до

Конституційного Суду з питань відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України, а також тих договорів, що вносяться до Верховної Ради.

Що ж стосується символічно-церемоніальних повноважень, то, як вже зазначалося, всередині країни вони реалізуються у рамках трьох груп: по-перше, глава держави нагороджує спеціальними відзнаками (орденами, медалями); по-друге, глава держави присуджує почесні звання; по-третє, глава держави вирішує питання щодо громадянства. Усі ці права надані Президенту України, який, згідно ст. 106 Конституції, має право присвоювати вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші спеціальні звання і класні чини (п. 24), нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними (п. 25) та приймати рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України (п. 26).

Як вже зазначалося, функції глави держави не вичерпуються лише представницькою та правотворчою. В Україні главі держави надається можливість реалізувати гарантійну функцію, адже, згідно ч. II ст. 102 Конституції він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. При цьому категорія «гарант» є досить абстрактною і в кожній країні наповнюється власним змістом. Зокрема, в Україні ця функція, на думку Р. Нижника, «передбачає широке право президента діяти на свій розсуд, виходячи не тільки з букви, але й з духу Конституції та законів, заповнюючи прогалини у правовій системі і реагуючи на передбачені Конституцією ситуації» [182, с. 14].

Проте, як вже зазначалося, гарантування національної незалежності та територіальної цілісності є неможливим без відповідних повноважень глави держави у сфері оборони та подолання надзвичайних ситуацій. Гарантування

ж прав і свобод людини і громадянина важко уявити без можливості глави держави здійснювати помилування або надавати притулок.

Отже, досліджуючи саме гарантійну функцію, ми розуміємо, що Президент України, згідно ст. 106 Конституції, проголошується Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, який призначає на посади та звільняє з посад вище командування збройних сил та інших військових формувань, здійснює загальне керівництво у сфері державної оборони (п. 17), очолює Раду національної безпеки і оборони України (п. 18); вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання збройних сил у разі збройної агресії проти України (п. 19), про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України (п. 20). Крім того, згідно п. 24 ст. 109, саме Президент України присвоює вищі військові звання.

Аналогічні права мають і інші президенти європейського континенту, проте, на відміну від Президента України, який може присвоювати вищі військові звання практично без обмежень, інші президенти обмежені контрастигнацією прем'єра, а у Франції – згодою Ради міністрів. Звання ж маршала Франції взагалі присвоює лише парламент.

Друга група повноважень – у сфері подолання надзвичайних ситуацій надає Президенту України право, згідно п. 20 ст. 106 Конституції, у разі необхідності приймати рішення про введення в нашій державі чи в окремих її місцевостях надзвичайного стану чи надзвичайної екологічної ситуації.

Щодо права помилування та надання притулку, то вони передбачаються п. 26–27 ст. 106 Конституції України.

Виходячи з дуалізму виконавчої влади, яка віддає частину повноважень у цій сфері главі держави, а решту – уряду країни, ми можемо вважати, що глава держави є також носієм і виконавчої влади. Саме тому доцільно було б

дослідити виконавчий характер влади глави держави, який дозволяє йому керувати повсякденною діяльністю держави.

Саме виходячи з цього, 09 грудня 2010 року Президент України В. Янукович видає Указ № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», згідно якого в Україні розпочинається глобальна адміністративна реформа, спрямована на оптимізацію усієї системи державного управління. Зокрема, замість двох міністерств: освіти і науки України та у справах сім'ї, молоді та спорту було утворене одне міністерство – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та дві агенції – Державна служба інтелектуальної власності та Державна служба молоді та спорту України. При цьому зазначене міністерство набувало додаткових повноважень, зокрема, у сфері присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань, адже, згідно ч. II п. 2 Указу Вища Атестаційна комісія (ВАК України) ліквідовувалась, а її функції покладалися саме на Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

З метою забезпечення здійснення повноважень глави держави президент, як вже зазначалося вище, знову утворив постійно діючий орган – Адміністрацію Президента України.

Адміністрація не являє собою органу державної влади, до її функцій входить лише створення необхідних умов, без яких неможливим стає здійснення повноважень главою держави, а його зв'язок з іншими органами державної влади та органами місцевого самоврядування практично нівелюється.

Загальне керівництво Адміністрацією здійснює Глава Адміністрації, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України.

До складу Адміністрації входять:

- Глава Адміністрації Президента України, Перший помічник Президента України, Перший заступник та заступники Глави Адміністрації Президента України, помічники Президента України, радники Президента

України, наукові консультанти, консультанти та референти Президента України, Постійний представник Президента України у Верховній Раді України, Постійний представник Президента України в Конституційному Суді України;

- управління, служби, відділи та інші структурні підрозділи.

Згідно з Положенням основними завданнями Адміністрації є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента України щодо:

- реалізації його повноважень як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина;

- представлення України в міжнародних відносинах, здійснення керівництва її зовнішньополітичною діяльністю, ведення переговорів та укладання міжнародних договорів України, визнання іноземних держав, призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України;

- здійснення ним керівництва в сферах національної безпеки і оборони;

- визначення стратегії економічного розвитку держави;

- вирішення питань, пов'язаних з утворенням, реорганізацією і ліквідацією центральних органів виконавчої влади, забезпечення їх узгодженого функціонування і взаємодії;

- розв'язання кадрових питань, які належать до його повноважень;

- вирішення питань, пов'язаних з нагородженням державними нагородами, в тому числі і відзнаками Президента України, присвоєнням вищих військових та інших вищих спеціальних звань і класних чинів, прийняттям до громадянства та припиненням громадянства України, наданням притулку в Україні, здійсненням помилування;

- здійснення ним й інших повноважень, визначених Конституцією України [347, с. 59].

Таким чином за Конституцією, Президент України є главою держави і виступає від її імені. У цій якості він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Аналіз конституційних повноважень Президента України, їх співвідношення з повноваженнями Верховної Ради, Кабінету міністрів, інших державних органів свідчить, що Україну не можна віднести ні до парламентського, ні до президентського типу республік. Це республіка змішаного типу, що характерно для багатьох країн світу (Російська Федерація, Казахстан, Франція тощо).

Конституція України передбачає систему гарантій, мета яких виключити можливість узурпації всієї повноти влади Президентом, перетворення його в авторитарного правителя. До них можна віднести:

- 1) обмеження терміну повноважень президента п'ятирічним строком (ч. 1 ст. 103);
- 2) його обрання шляхом загальних прямих виборів (ч. 1 ст. 103);
- 3) заборона займати пост президента однією й тією ж самою особою більше ніж два строки підряд (ч. 3 ст. 103);
- 4) заборона мати президенту інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян (ч. 4 ст. 103);
- 5) можливість усунення президента з поста в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111);
- 6) можливість визнання Конституційним Судом України актів президента неконституційними, в силу чого вони втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом відповідного рішення.

Президент України на час виконання повноважень користується правом недоторканності (ст. 105 Конституції України). Це означає, що до усунення президента з поста проти нього не можна порушити кримінальну справу, арештувати тощо.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунутий з поста в порядку імпичменту.

Завершуючи характеристику конституційно-правового статусу Президента України, слід зазначити, що порівняння основних його рис із зарубіжними моделями інституту глави держави в основному демонструє відповідність схеми українського президентства світовій практиці врегулювання статусу цього інституту. Проте певні елементи його статусу потребують свого вдосконалення.

4.3 Інститут глави держави в Україні: перспективи трансформації

Сьогодні в Україні існує загальна необхідність суспільних перетворень, яка, за словами доктора юридичних наук О. Ющика, наділяється як особливостями, що притаманні усім пострадянським країнам, так і індивідуальними рисами, які властиві лише сучасному українському суспільству. Саме такі особливості та індивідуальні риси визначають конкретну необхідність правової реформи в Україні, і, отже тактику реформування державних інститутів [357, с. 138–139] у напрямку їхньої оптимізації. Саме це покликана здійснити створена відповідними указами Президента України Конституційна Асамблея та один з її основних підрозділів – Комісія з питань організації державної влади.

Одним із таких інститутів є глава держави, трансформація якого, по суті, означає удосконалення конституційно-правового статусу Президента України.

Проте є й альтернатива, яка взагалі передбачає ліквідацію в Україні одноосібного президента і запровадження його колегіальної моделі. Без сумніву такий підхід теж має як свої переваги, так і свої недоліки.

Зокрема, основним недоліком колективного глави держави є його колективна відповідальність. Відомий український політолог С. Удовик вважав таку відповідальність абсолютно неприпустимим винаходом Й. Сталіна, який «персональну відповідальність на вищих рівнях влади замінив колективною відповідальністю, а якщо по суті – то колективною безвідповідальністю... Система, коли за прийняте рішення ніхто персонально не відповідав, призвела до деградації керівних органів та зростанню числа середнячків на всіх щаблях влади – людей, які могли лише виконувати, але аж ніяк не творчо мислити, а тим більше – брати під сумнів вказівки, що виходили від Політбюро» [309, с. 93].

Проте далеко не всі погоджуються з такими ідеями. Так, російський підприємець-новатор, автор системи нейронних мереж четвертого покоління «Нейроквад» І. Бощенко писав: «Людина має свою когнітивну модель, що відображає той світ, який оточує її» [96, с. 102], а тому «...за рахунок того, що до операцій над загальною когнітивною моделлю залучається велика кількість людей, то компетенція такої групи буде більш повною за усіма аспектами проблеми. І, як наслідок, управління буде більш ефективним, аніж у випадку, коли загальною когнітивною моделлю оперує одна людина з обмеженим спектром компетенції» [96, с. 116].

В якості прикладу, І. Бощенко наводить ситуацію Другої світової війни, коли спочатку гітлерівська Німеччина «...з ядро вираженим принципом фюрерства (вождізму), здобула приголомшливі перемоги над парламентсько-демократичними країнами. Німці застосували стратегію блискавичних операцій, задуманих з небаченими доти зухвалістю, підступністю та винахідливістю. Системи управління Британії, Франції, Бельгії, Голландії та інших країн просто не встигали реагувати на удари, що сипалися на них з

усіх боків немов блискавки. Можливо, не будь Ла-Маншу та Радянського Союзу, Гітлер би переміг. Але все ж таки вони були – і суспільства з системою управління третього рівня (Великобританія, СРСР і США) переломили ситуацію. Зовні вони скопіювали диктаторські інститути системи управління другого рівня (так зване «імперське президентство», прем'єр-диктатор у англійців, Верховний в Радянському Союзі), але за ними стояли колегіальні структури «спільного міркування». Якщо Гітлер все ще приймав рішення одноосібно, з натхнення (а здібності у нього, слід визнати це, були неабиякі), то його супротивники опиралися на колективні органи.

У американців та британців були парламенти, колегії експертів, неформальні «мозкові трести» та спецслужби з великим штатом аналітиків. Скажімо, лише в Управлінні стратегічних служб США (попередника ЦРУ) працювало 15 тисяч аналітиків. А при Сталіні існував сильний Державний комітет оборони, у відомствах же працювали добре організовані групи спеціалістів.

У результаті супротивники Гітлера змогли перевести війну в найнебезпечнішу для Німеччини форму – затяжну. А потім німці вчиняють ряд фатальних помилок. Виявляється, що «вождістський» Рейх гірше організує свою економіку та мобілізує ресурси для збройної боротьби, аніж його супротивники. Результат – повний і страшний розгром Німеччини» [96, с. 117].

Таким чином, колегіальна форма колективної моделі інституту глави держави має як свої переваги, так і свої недоліки, а тому її запровадження в Україні може призвести до істотних позитивних чи негативних змін у державному механізмі. Сам же статус колегіальної форми колективної моделі інституту глави держави найкраще було розроблено правниками КПУ [140].

Проте, переважна більшість громадян України все ж таки тяжіє до інституту одноосібного Президента України. Удосконалення його конституційно-правового статусу багато від чого залежить від існуючої

форми держави, котра, як відомо, складається з трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та політичного режиму. Утім, унаслідок того, що в Україні, згідно ст. 1 Конституції, запроваджено демократичний режим, трансформація конституційно-правового статусу глави держави у зв'язку із зміною політичного режиму (на ліберальний, авторитарний чи тоталітарний) є недоречною.

Набагато більше мають перспективи цієї трансформації у зв'язку із зміною форми державного устрою та, особливо, форми правління.

Окрім переважної більшості громадян України, які тяжіють до республіканської форми правління, в Україні є й особи, що сповідують ідею запровадження української монархії. Про це, зокрема, свідчить той факт, що перші монархічні виступи на території СРСР відбулися саме в столиці України [6]. Така ситуація дозволила деяким дослідникам (О. Зозуля [85], Ю. Топчій [306] та ін.) висунути ідею запровадження монархічної форми правління в Україні.

І хоча поява в Україні інституту одноосібного монарха практично є неможливою через відповідні соціокультурні та політичні уподобання переважної більшості українців, проте теоретично вона не може вважатися абсолютно неприпустимою. Саме це вимагає від нас правового аналізу передумов та можливостей виникнення інституту одноосібного українського монарха.

Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II ст. 5 Конституції, що закріплює виключне право народу «змінювати конституційний лад в Україні» [142]. Згідно ж із ч. I ст. 5 народ, поряд з держаною владою та місцевим самоврядуванням, «здійснює владу безпосередньо» [142]. Найбільш впливовою формою означеного безпосереднього народовладдя є референдум.

Існує два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання зміни форми правління

Президентом України. Така ініціатива випливає із п. 6 ст. 106 Конституції України, згідно якого Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо змін Конституції.

Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що теж знаходить своє вираження у всеукраїнському референдумі. Означену форму прямого народовладдя слід реалізувати у абсолютній відповідності українському законодавству, зокрема Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми».

Після схвалення питання на референдумі розпочинається сам процес легалізації монархічної форми правління, який детально описано у відповідній монографії автора дисертації.

На сьогодні ж, згідно ч. 1 ст. 5 Конституції, Україна є республікою. При цьому, у ній не зазначається: яка саме система республіканського правління їй притаманна. Внаслідок цього немає особливої потреби у проведенні загальнонаціонального референдуму: досить внесення відповідних змін до Основного Закону згідно розділу XIII Конституції України.

При цьому, вносячи вказані зміни, Верховна Рада України може обрати одну з двох систем республіканського правління: президентську чи парламентську, залишити президентсько-парламентську або повернутися до парламентсько-президентської моделі.

Фактично таке розгалуження думок з приводу змін випливає з того, що українські владні верстви все ще не визначилися з системою республіканського правління, яка повинна прийти на зміну існуючій нині. Як свого часу цілком слушно зазначав з цього приводу радник Президента України В. Ющенко С. Гавриш: «...більшість вже давно визначила, яку саме форму правління підтримуватиме. Комуністи, наприклад, обстоюватимуть парламентаризм, регіонали виступатимуть за прем'єрську форму правління державою. А БЮТ, скажімо, не хотів би відмовлятися від президентської» [42].

Зрозуміло, що на сьогодні, можливо, ситуація докорінно змінилася: «Партія регіонів» навряд чи наполягатиме на «прем'єрській формі правління державою», адже саме її лідер є Президентом України, тоді, як прихильники колишнього прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко, можливо, хотіли б повернутися до старої (парламентсько-президентської) системи правління з «сильним» главою уряду та «слабким» главою держави.

До політичних міркувань з приводу зазначеної трансформації додається ще той факт, що кожна з систем правління має як свої переваги, так і свої недоліки.

Так, основна перевага президентської республіки полягає саме в персоналізації вищої влади в країні: президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, що несе відповідальність за стан справ у державі. При цьому прихильники президентської республіки найчастіше мають на увазі конкретну державу – Сполучені Штати Америки, забуваючи, що цей приклад є єдиним вдалим варіантом реалізації президентської республіки, тоді як абсолютна більшість президентських систем правління зазвичай схиляються до авторитаризму (досить згадати авторитарні режими А. Піночета (Латинська Америка), М. Сухарто (Азія), Ж. Б. Бокаса (Африка), які зароджувалися саме на основі президентських республік) та суперпрезидентської республіки – специфічної системи правління, характерної для латиноамериканського типу держави, яка передбачає фактично незалежну та неконтрольовану на практиці законодавчою, виконавчою чи судовою гілкою влади систему державного управління, основною рисою якої є «гіпертрофовані президентські повноваження» [196, с. 9]. В Європі практично не існує президентських республік: європейці подолали фашизм та нацизм і винесли уроки із зосередження в руках однієї особи не лише представницьких функцій, що характерні для глави держави, а й виконавчої влади.

Утім можливий вибір на користь президентської республіки може бути обґрунтований тим, що вона створює ресурс для подальшої еволюції державності з урахуванням зміни суспільно-політичної ситуації. Свого часу В. Шаповал наголошував на тому, що запровадження тієї чи іншої системи правління є можливим «...і без кардинальної ломки новостворюваної конституційної системи. Як свідчить досвід окремих східноєвропейських країн, подібна еволюція відбувається у вигляді того чи іншого зміщення акцентів у співвідношенні владних повноважень президента і уряду» [340, с. 29]. І ще: «Вибір форми державного правління в Україні повинен супроводжуватися конституційним закріпленням досить широких повноважень президента і фіксацією в основному законі його активної “включеності” у систему виконавчої влади» [340, с. 30].

На нашу думку, запровадження в Україні президентської республіки має як свої переваги, так і свої недоліки.

Стосовно переваг, то, як свого часу зазначав В. Шаповал: «Ймовірний вибір президентсько-республіканської... форми правління буде об'єктивно пов'язаний з визначенням вагомості ролі президента у механізмі здійснення державної влади. Така його роль найбільшою мірою відповідає змісту загальних ідей владарювання, які поширені у масовій політичній свідомості у нашому суспільстві. Не заглиблюючись у давні і не дуже давні часи, можна стверджувати, що влада на терені нашої країни майже завжди персоніфіковувалася. Це значною мірою впливало на її авторитет. Характерно, що в розвинених країнах персоніфікація державної влади практично є складовою її реалізації» [340, с. 30].

Щодо недоліків, то їх свого часу досить детально вже було проаналізовано. Зокрема, в умовах слабкості демократичних традицій, дуже значною стає можливість встановлення безконтрольної одноосібної влади і сповзання президентської республіки до суперпрезидентської, а то – й до монократичної. Зокрема, зворотним боком президентської системи правління

виявляється загроза застосування президентом певних недемократичних заходів, що дає підстави говорити про виникнення такого феномена як «демократична диктатура» [411, с. 470–474].

Крім того, в умовах президентської республіки знижується роль політичних партій, які здебільшого відіграють функцію такого собі «клубу виборців», адже не вони складають програму уряду та формують кабінет. І, нарешті, президентська система мало підходить до багатонаціональних держав (а Україна є саме такою), адже у представників національних меншин фактично немає рівних, з домінуючою нацією, можливостей стати президентом.

Враховуючи вищезазначені переваги й недоліки, слід, утім, констатувати, що найкращим способом запровадження в Україні президентської республіки є шлях внесення змін до Конституції на черговій сесії Верховної Ради із поверненням до президентських та парламентських повноважень, що були передбачені Конституційним договором 1995 року.

Щодо парламентської республіки, то її запровадження в Україні має істотну перевагу: президента обирає парламент, а тому не буде існувати гострих протиріч між главою держави та органом законодавчої влади. Як зазначав з приводу обрання президента лідер українських комуністів П. Симоненко: «Якщо залишити посаду, то слід обирати у парламенті. І тоді ми з'єднаємо усі гілки, щоб протягом 5 років працювали у одному напрямку» [266]. Інша перевага полягає у тому, що значно будуть скорочені витрати з державного бюджету на виборчий процес: вибиратимуть лише парламент. Крім того, свого часу виділялися ще такі переваги парламентської системи: по-перше, в них нижчим є рівень інфляції, більш збалансованим бюджет, стійкіша валюта, менше внутрішніх та зовнішніх проблем; по-друге, за парламентської системи владу отримує керівництво партії-переможця – професійні політики, що віддали їй усе життя; по-третє, на формування уряду

багато часу не потрібно, адже партія, яка прийшла до влади, має «тіньовий кабінет» ще в період свого знаходження в опозиції.

Крім того, аналіз, проведений західними вченими, дозволяє стверджувати: у сучасному світі більшість сталих демократій являють собою саме парламентські республіки. Зокрема у період 1979–1989 років у світі нараховувалось 43 демократичні держави. З них 34 були парламентарними, 2 – напівпрезидентськими і лише 5 – президентськими (плюс 2 «гібриди» – Швейцарія та Фінляндія) [417, с. 5].

Водночас парламентська республіка теж має низку недоліків, адже, як зазначав В. Шаповал: «У наших умовах відома формула “глава держави царює, але не править” щонайменше є непродуктивною» [340, с. 30]. Крім того, на нашу думку, буде остаточно зламано механізм стримувань і противаг, адже практично вся повнота державної влади буде зосереджена в руках Верховної Ради, що, разом із відсутністю законодавчого обмеження депутатських повноважень, може призвести до утворення в Україні олігархічного режиму у вигляді тимократії (влади честолюбців).

Що ж стосується інших «переваг» парламентської республіки, на яких наголошувалося вище, то і з ними важко погодитись. По-перше, економічна стабільність прямо залежить від економічної політики та матеріальних ресурсів держави, а не від форми правління у ній. Як приклад, можна навести Італію з її темпами знецінювання ліри. По-друге, для життєздатності парламентської республіки необхідними є розвинені демократичні традиції, високий рівень політико-правової культури та потужна соціально-економічна стабільність. По-третє, стійка багатопартійна система з домінуванням двох або трьох політичних партій. Якщо ж цього всього немає, то неминучими є часті зміни уряду, в результаті чого весь державний механізм стає надзвичайно хитким. І тоді природне прагнення громадян до працездатності влади виявляється найбільш бридким чином – загрозою військово-диктаторського перевороту.

Можливий же вибір на користь парламентської республіки також цілком може бути реалізовано в рамках нині діючої Конституції шляхом внесення змін до неї у порядку, передбаченому розділом XIII.

Зокрема для цього слід змінити порядок виборів Президента України, а саме: п. 7 ст. 85, ч. I ст. 103, ч. III ст. 106 і ч. II ст. 113 Конституції. Так п. 7 ст. 85 можна викласти у такій редакції: «Проведення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією». Частина I ст. 103 Конституції України буде, вірогідно, сформульована так: «Президент України обирається Верховною Радою України таємним голосуванням строком на п'ять років», а ч. III ст. 106 Конституції викладена наступним чином: «Акти Президента України, видані у межах його повноважень, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його видання». Щодо ч. II ст. 113 Конституції, то її можливо викласти у такій редакції: «Кабінет Міністрів України відповідальний, підзвітний і підконтрольний Верховній раді України у межах, передбачених цією Конституцією». Крім того, на нашу думку, ст. 106 Конституції доповнюється частиною IV наступного змісту: «Жоден акт Президента України, не скріплений підписом Прем'єр-міністра або відповідального міністра, не має юридичної чинності», а ст. 113 частиною IV: «Усний або письмовий наказ Президента у жодному разі не звільняє міністра від відповідальності».

Інший варіант парламентської республіки свого часу запропонував М. Малишко в «Альтернативному і перспективному народному варіанті Конституції Української Народної Республіки (України – Українії – Русинії)» [162].

Запровадження будь-якого з варіантів дозволить Україні перейти до парламентської республіки з усіма її перевагами й недоліками.

При цьому, незважаючи на певні відмінності між президентською та парламентською системами республіканського правління, слід зауважити, що

вони усе ж таки мають дещо спільне: в їхніх умовах уряд практично «поглинається»: в президентській республіці – президентом, в парламентській – парламентом. Як наслідок цього, все менше залишається «чистих» президентських та парламентських республік, а їх позитивні елементи поєднуються в рамках змішаної республіки, яка, за словами відомого французького мислителя М. Дюверже, «...становить синтез декількох форм правління: узагальнює історичний досвід французького бонапартизму, американського президенціалізму й британської концепції сильного прем'єр-міністра» [205, с. 13].

У свою чергу змішана республіка може бути як президентсько-парламентською, так і парламентсько-президентською.

Україна 2006–2010 років була саме парламентсько-президентською республікою. Відмова від цієї системи правління практично «закреслила» її потенціал у сфері державного будівництва. Саме тому, на нашу думку, слід було б більш детально зупинитися на можливостях, які давала Україні парламентсько-президентська система республіканського правління, а також на тих проблемах та шляхах і способах їхнього вирішення, які дійсно могли дозволити нашій державі «перезапустити іржаві конституційні механізми, які сьогодні працюють зі страшним скреготом та низьким коефіцієнтом корисної дії» [42].

Так, Президент України за цієї системи зберігав статус гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав та свобод людини і громадянина (ч. II ст. 102). Стосовно гарантування дотримання Конституції, яке може здійснюватися шляхом звернення президента до Конституційного Суду України, то, на думку М. Цвіка, при цьому він виконував роль однієї зі сторін у спорі, що виникає [205, с. 18]. Збереження за президентом гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності, прав та свобод людини і громадянина було пов'язано з тим, що для реалізації цього положення йому потребувалося сприяння уряду,

оскільки у ст. 116 Конституції було закріплено, що Кабінет Міністрів України: «1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; ...7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю» [142; 221]. Оскільки вищезазначені повноваження уряду на практиці реалізувалися силами Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ та Служби безпеки України, то президент повинен був активно взаємодіяти з їх керівниками (власне, за Конституцією України він вносив їхні кандидатури до Верховної Ради для затвердження). Окрім того, втручання глави держави у сферу виконавчої влади зумовлювалося й тим, що п. 18 ст. 106 Конституції вказував, що він очолює Раду національної безпеки й оборони України, яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (ч. II ст. 107 Конституції). Отже, зазначені повноваження давали підстави главі держави вважати себе «ключовою складовою конституційно встановленої системи виконавчої влади» [341, с. 41].

Зрозуміло, що обсяг істотних повноважень президента не давав нам змоги вважати його номінальним главою держави й відповідав його статусу за умов парламентсько-президентської республіки. Зокрема, він вносив до Верховної Ради на затвердження кандидатури прем'єр-міністра, міністра оборони, міністра закордонних справ, Голови Служби безпеки, Генерального прокурора, Голови Національного банку; призначав на посаду і звільняв з посади половину складу Ради Національного банку, половину складу Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного Суду; вносив до Верховної Ради після консультацій з парламентськими фракціями подання на призначення нею членів Центральної Вибірчої Комісії; міг ініціювати перед Верховною Радою питання щодо відповідальності Кабінету Міністрів України;

призначав за поданням Кабінету Міністрів України голів місцевих державних адміністрацій, припиняв їхні повноваження; зупиняв дію актів Кабінету Міністрів з мотивів їх невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду щодо їх конституційності; скасовував акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій; мав право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів; очолював Раду національної безпеки й оборони, яка координує й контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони.

Відповідно до концептуальної моделі парламентсько-президентської форми державного правління визначальну роль у формуванні уряду відіграє парламент, але й глава держави має значні можливості для впливу на парламент. Зокрема, Конституція України (ст. 83 і 114) визначала, що коаліція депутатських фракцій вносить пропозиції щодо кандидатури прем'єр-міністра Президенту України та кандидатур до складу уряду (окрім міністра оборони та міністра закордонних справ). За поданням президента Верховною Радою України призначалися прем'єр-міністр, міністр оборони та міністр закордонних справ, а за поданням прем'єр-міністра – інші члени Кабінету Міністрів України. Проте, як свідчить зарубіжний досвід побудови парламентсько-президентських республік, винятки для глав держав стосовно внесення кандидатур окремих членів уряду зазвичай не передбачаються. У випадку різної партійної належності прем'єр-міністра і президента ця ситуація може призвести до конфлікту державно-владних структур, окремих структурних підрозділів органів виконавчих влади. Водночас у Президента України з'явилися додаткові конституційні можливості щодо дострокового припинення за його рішенням повноважень Верховної Ради України, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді не сформовано коаліцію депутатських фракцій згідно зі ст. 83 Конституції; 2) протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів не сформовано його персональний склад; 3) протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Частиною II ст. 113 Конституції визначалося, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією.

Проте через відсутність у глави держави повноважень щодо звільнення за власною ініціативою навіть тих міністрів Кабінету Міністрів, щодо яких він вносить подання до Верховної Ради на призначення, положення ч. II ст. 113 Конституції України значною мірою нівелювалося. Процедура ухвалення програми уряду, яка вже закріплена Конституцією України (п. 11 ст. 85), не була пов'язана із затвердженням складу уряду. Проте досвід зарубіжних країн свідчить про доцільність подання урядової програми на розгляд парламенту водночас зі складом уряду, який вважається затвердженим тільки після її прийняття.

Характерною особливістю функціонування змішаної республіки є те, що глава держави виступає насамперед як арбітр, зазвичай забезпечуючи узгоджену діяльність державних органів, що сьогодні є вкрай важливим для подальшого демократичного розвитку України. На допомогу йому в прийнятті найважливіших державних рішень в країнах з парламентсько-президентським правлінням створюється консультативний орган, до складу якого можуть входити представники різних гілок державної влади та органів самоврядування, відомі державні діячі, що сприяє прийняттю главою держави більш виважених рішень. Необхідність створення консультативного органу при президентові для надання йому допомоги при здійсненні ним своїх арбітражних функцій підтверджує досвід деяких західноєвропейських країн (наприклад Ірландії, Португалії).

Ідеї президентського арбітражу були втілені й на українському ґрунті. Конституція України визначала юридичну незалежність президента від інших державних органів, що зумовлено легітимацією президентської влади безпосередньо народом. Повноваження президента мали бути спрямовані на

забезпечення взаємодії між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, в офіційному проекті Конституції України від 24 лютого 1996 року зазначалося: «Президент України сприяє узгодженості у діяльності органів державної влади, їх взаємодії з органами місцевого самоврядування» [205, с. 20]. При змішаному правлінні президент має займати максимально нейтральну, виважену позицію стосовно рішення про відставку уряду або ж розпуск парламенту. Фактично саме це на сьогодні існує у Франції, де президент немов би стоїть над парламентом та урядом, забезпечують «своїм арбітражем належне функціонування публічних властей». Саме тому, спираючись на досвід П'ятої Республіки у Франції, Ж.-П. Жаке досить влучно зазначав: «...Розпуск (точніше, загроза розпуску) є одним з елементів стабільності Уряду у П'ятій Республіці. Зрозуміло, його стабільність багато в чому залежить від виборчої системи, яка дозволяє створювати урядову більшість. Однак ця більшість розколота... або є відносною..., страх перед розпуском може змусити парламентарів вести себе так, щоб уникнути небезпечних ситуацій, що загрожують урядовій стабільності; страх перед розпуском є початком “здорового глузду”» [205, с. 20].

Таким чином, Україна як парламентсько-президентська республіка ще не вичерпала усіх шансів свого розвитку. Але сама модель потребувала свого вдосконалення.

Щодо президентсько-парламентської моделі республіканського правління, то на сьогодні існує як позитивна, так і негативна точка зору на її запровадження і розвиток. Зокрема, прихильники наголошують на тому, що «...в умовах нормальної президентсько-парламентської республіки президент не ділить з прем'єр-міністром виконавчу владу (а отже й відповідальність), а делегує йому останню. І це автоматично передбачає той факт, що саме президент, а не прем'єр, несе відповідальність перед народом» [181]. Проте супротивники цієї системи правління наголошують на тому, що президентсько-парламентська республіка має і слабкі сторони, які можуть гальмувати процеси демократизації суспільства. Зокрема, в Україні вони

виявились через збереження латентного конфлікту між виконавчою і законодавчою гілками влади і породження політичної нестабільності через нерегульованість механізмів співпраці парламенту і уряду. Невизначеність механізму політичної відповідальності парламенту за формування уряду і схвалення його програми, позбавляв останній підтримки в парламенті й знижував ефективність діяльності. Натомість привабливість конституційної компетенції президента призводила до зосередження діяльності партій на організації й проведенні президентських виборів.

Таким чином, повернення України до президентсько-парламентської моделі теж має як своїх прибічників, так і противників.

Однією із складових цього процесу має стати вдосконалення організаційного, структурного та функціонального статусу Президента України.

Говорячи про структурний статус Президента України, слід визначитись із його місцем в системі органів державної влади. Річ у тім, що на сьогодні в Україні існує лише три гілки влади: законодавча, виконавча і судова. Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України: отже президент не може бути віднесений до законодавчої влади. Судова система складається з Конституційного Суду України та системи судів загальної юрисдикції. Президент не належить ані до Конституційного Суду, ані до судів загальної юрисдикції.

Проте набагато більше проблем із виконавчою владою. Згідно Конституції України (ч. 1 ст. 113) вищим органом виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Виходячи з цього, президент у випадку віднесення його до виконавчої влади, стає підлеглим Кабінету Міністрів. Проте цьому суперечить норма, що закріплена у п. 16 ст. 106 Конституції України, яка передбачає президентську прерогативу скасовувати акти уряду. Саме таке втручання у справи виконавчої влади дозволило українським правознавцям наголосити на «дуалізмі» виконавчої влади, який означає «розподіл керівних

повноважень виконавчої влади між Президентом України і Кабінетом Міністрів» [3, с. 23].

Утім, як уявляється, «дуалізм виконавчої влади» дещо суперечить Конституції, адже Президента України не віднесено до виконавчої гілки влади.

На нашу думку, труднощі щодо структурного статусу Президента України випливають з того, що Конституція України передбачає лише поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, тоді як питання їх взаємодії Основним Законом формально проігноровані. Зокрема, саме на це свого часу звернув нашу увагу академік НАН України Ю. Шемшученко, наголошуючи на тому, що слід «включити норму про взаємодію цих гілок влади до Конституції України» [348, с. 4].

На необхідності арбітражного статусу Президента України наголошує і доктор юридичних наук В. Лемак: «Арбітражні функції президента виявляються незалежно від способу отримання ним повноважень (прямі вибори чи обрання парламентом). Він переважно призначає дострокові парламентські вибори за ініціативою уряду, тобто політичних сил, що сформували і уряд, і парламентську більшість, на підставі неспроможності парламентської більшості ефективно здійснювати функції як законотворчості, так і формування уряду. При цьому «розпущений» парламент працює до моменту прийняття присяги новообраними членами парламенту» [156]. Фактично В. Лемак пропонує затвердження в Україні змішаної республіки, за якої парламент розпускається главою держави виключно на підставах, передбачених діючим законодавством.

Свого часу робоча група «Західної аналітичної групи», підтримуючи ідею президентського арбітражу, підготувала проект Конституції України, ч. III ст. 104 якого закріпила, що «Президент України забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію державних органів та органів місцевого самоврядування» [141].

Проте, на нашу думку, слід піти ще далі і передбачити й закріпити на конституційному рівні не лише «взаємодію», а й «єдність» гілок влади, про яку вже зазначалося вище. Уособленням же цієї єдності слід зробити Президента України, який впливає і на законодавчу (законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо), і на виконавчу (подання про призначення прем'єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо), і на судову (створення судів, призначення суддів, помилування тощо) гілку влади. Таким чином, ч. II ст. 102 Конституції України повинна мати таку редакцію: «Президент України як глава держави є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина».

Щодо організаційного статусу, то в умовах президентсько-парламентської України глава держави обирається всенародно. Все це зумовлює необхідність вдосконалення механізму обмеження суб'єктивних проявів недоліків глави держави.

В умовах монархії цей недолік долається не лише певними конституційними обмеженнями, а й відповідною системою виховання майбутнього монарха. В США та СРСР він нівелювався відповідною системою виховання керівників: в США це відбувається в рамках так званої «Закритої мережі» університетських братств [98, с. 20–46], коли майбутній президент після закінчення університету (Гарвард або інші університети так званої «Ліги плюща») проходить усі етапи удосконалення свого керівного потенціалу: член муніципалітету, мер міста, губернатор штату, конгресмен або сенатор штату чи США і лише потім – президент США. В СРСР таке зростання здійснювалось в рамках єдиної і правлячої партії КПРС як «керівної та спрямовуючої сили радянського суспільства» (ч. I ст. 6 Конституції (Основного Закону) СРСР) [130, с. 8]. Таким чином, в умовах

монархії, США та СРСР суб'єктивні недоліки глави держави упереджувались довготривалим зростанням лідерських якостей керівників.

Україна знаходиться на початку формування такої системи довготривалого зростання, а тому найбільш прийнятним способом подолання суб'єктивних недоліків президента є відповідні конституційні засоби. У цьому контексті важливим є звернення до досвіду латиноамериканських унітарних держав, про які свого часу писав відомий дослідник держави латиноамериканського типу А. Орлов: «Вважається традиційною практикою, коли вищі державні посади (президента, членів уряду, сенаторів, депутатів тощо) займають особи, що до того перебували на посаді губернатора провінції, оскільки вони таким чином отримують необхідний державний досвід, керуючи протягом низки років немов би країною в мініатюрі, тобто провінцією» [197, с. 118]. У даному разі слід, перш за все, змінити редакцію ч. II ст. 103 Конституції України на: «Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу та відповідний рівень вищої освіти, проживає в Україні протягом останніх десяти років, володіє державною мовою та займав керівні посади в органах законодавчої чи виконавчої влади протягом п'яти років».

Необхідність запровадження цієї вимоги зумовлюється тим, що майбутній глава держави, працюючи на керівних посадах у парламенті, уряді, міністерствах, відомствах та обласних державних адміністраціях, набуде досвіду і моральної готовності виконувати обов'язки керманича країни – глави держави.

Стосовно питання фахової підготовки майбутнього президента, то він обов'язково має мати вищу юридичну, політичну, економічну або соціологічну освіту, що дало можливість главі держави розумітися на найважливіших проблемах суспільного розвитку і здійсненні управління державою.

Що ж до функціонального статусу, то він, на думку деяких дослідників, впливає із структурного, тобто місця і ролі глави держави у системі державних органів, що визначаються його функціями, компетенцією та відповідальністю. Саме тому, на нашу думку, можна вважати, що функціональний статус включає у себе не лише власне президентські функції, а й особливості його відповідальності.

Щодо функцій Президента України, то на сьогодні вони викладені в основному у ст. 106 Конституції України. При цьому, функції президента не відрізняються від його повноважень. Так, п. 1 ст. 106 передбачає функцію: забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави, тоді як п. 2 ст. 106 закріплює повноваження: звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. На нашу думку, ця ситуація потребує своїх змін: функції президента слід звести до певних груп (представницька, правотворча, гарантійна тощо). При цьому повноваження також слід об'єднати у групи (наприклад, правотворча функція буде складатися з двох груп повноважень: законотворчі та власна правотворчість глави держави). І, нарешті, групи повноважень будуть розкриватися в певних правах і обов'язках глави нашої держави (наприклад, дипломатичні повноваження реалізуються, зокрема, в такому праві як прийняття рішення про визнання іноземних держав). Такий підхід, на нашу думку, дозволить, по-перше, чітко зрозуміти сутність інституту Президента України як глави держави, і, по-друге, дозволить самому Президенту України більш чітко і продумано створювати довготривалі програми та накреслювати пріоритетні напрямки своєї діяльності.

Крім того, з нашої точки зору, слід модернізувати сам зміст президентських повноважень, збільшивши або зменшивши йому обсяг певних прав та обов'язків. Зокрема свого часу М. Оніщук наголошував на:

1) Запровадженні інституту консигнатори, який передбачає що «глава держави за результатами парламентських виборів доручає лідеру партії чи політичного блоку, що перемогли на виборах, формувати уряд та затверджує його склад. Запровадження консигнатори в Конституції України дозволило б формувати політично однорідний і відповідальний перед Президентом України Кабінет Міністрів України. Тим часом квотне представництво в урядах України з 2004 року посад міністра закордонних справ і міністра оборони спричиняло перманентні внутрішньоурядові кризи і в цілому негативно позначилось на діяльності виконавчої влади в нашій державі. Водночас, враховуючи дискретний характер зовнішньополітичних і оборонних функцій глави держави, логічним було б закріпити право Президента України відхиляти кандидатури міністрів закордонних справ і оборони».

2) Праві Президента розпустити парламент з політичних підстав і мотивів. «Наприклад, за умови настання тривалої парламентської кризи; ухвалення парламентом політичних рішень, які суперечать основам внутрішньої та зовнішньої політики держави тощо».

3) Праві президента одноосібно призначати усіх суддів в судах загальної юрисдикції та Конституційному Суді України.

4) Праві президента одноосібно призначати на посаду та звільняти з посади Генерального Прокурора України.

5) Праві президента створювати префектури в АРК, областях та містах Києві і Севастополі; одноосібно призначати на посаду та звільняти з посади префектів – представників президента в АРК, областях, Києві та Севастополі.

6) Праві президента одноосібно призначати та звільняти префектів районів, міст, районів у містах [195, с. 9–11].

В цілому можна погодитись із пропозиціями М. Оніщука, за виключенням п. 2 та 6.

На нашу думку, розпуск парламенту з указаних політичних причин може призвести до різкого «перекосу» влади на користь президента. Річ у

тім, що розпуск парламенту «за умови настання тривалої парламентської кризи» тягне за собою необхідність законодавчої або іншої легальної відповіді на два питання. По-перше, що таке парламентська криза? І, по-друге, що таке «тривала»? Якщо ж відповіді на ці питання знайдено не буде, то глава держави зможе використовувати зазначену підставу як істотний свавільний важіль впливу на Верховну Раду. Щодо розпуску парламенту за умови «ухвалення парламентом політичних рішень, які суперечать основам внутрішньої та зовнішньої політики держави», то й тут виникають певні проблеми, перша з яких випливає з того, що «основи внутрішньої і зовнішньої політики» є довготривалим документом, спрямованим на перспективу. Водночас ситуація може змінюватись і іноді такі документи застарівають. Якщо ж Верховна Рада приймає рішення, яке «суперечить основам внутрішньої та зовнішньої політики держави», але відповідає існуючим реаліям, то розпускати її, на нашу думку, буде недоречно. Проте якщо виявляється ситуація, коли парламент ухвалює рішення, яке суперечить «основам внутрішньої та зовнішньої політики держави», але відповідає існуючим реаліям і парламент не розпускається, то тоді не слід взагалі надавати главі держави права розпускати Верховну Раду з цих мотивів.

Що ж стосується права президента одноосібно призначати префектів районів, міст та районів у містах, то, на нашу думку, таке право може призвести до здійснення главою держави дріб'язкового контролю за політикою в міських районах. Фактично ж таке положення є нічим іншим, як намаганням уподібнитись Петру I, котрий, як відомо, на рівні царських указів регламентував геть усе: від ширини килимів та особливостей будівництва печей до процесу збирання врожаю серпами, а не косами та конфігурації вітрил на кораблях [30, с. 400].

Таким чином, за виключенням права Президента України розпускати Верховну Раду України з політичних підстав і мотивів, а також одноосібно

призначати та звільняти префектів районів, міст та районів у містах, з пропозиціями М. Оніщука, у цілому, можна погодитись.

Щодо президентської відповідальності, то вона передбачається ст. 111 Конституції України. Так, ч. I зазначеної статті декларує: «Президент України може бути усунутий з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину». На нашу думку, така стаття є не зовсім коректною, адже згідно Кримінального Кодексу України (ст. 111) державна зрада також є злочином, а тому ч. I ст. 111 повинна звучати так: «Президент України може бути усунутий з посади Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним злочину, передбаченому Кримінальним Кодексом України».

Проте вчинення злочину передбачає судове слідство, результатом якого є вирок суду щодо винуватості чи невинуватості особи. На конституційному рівні слід передбачити, що у тому випадку, якщо суд загальної юрисдикції встановив невинуватість колишнього президента у вчиненні ним інкримінованих йому злочинів, то зазначена особа повинна одержати відповідну компенсацію. Перш за все, до неї повинна застосовуватись ст. 105 Конституції України: довічний характер звання Президента України з усіма його правами та привілеями. Крім того, на нашу думку, було б справедливо сплатити йому зарплатню за весь період «вимушеного прогулу». Останнє потребує свого пояснення. Так, необхідність сплатити зарплатню за весь період «вимушеного прогулу» впливає із трудового законодавства: згідно ч. II ст. 235 КЗпП «При винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року, не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про

виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу» [103]. На нашу думку, діючи за аналогією з трудовим правом, Президента України було звільнено з посади незаконно (суд загальної юрисдикції визнав його невинуватим у вчиненні злочину, а тому підстав для імпічменту формально нема) і, отже, він має право одержати за це відповідну компенсацію. Таким чином, ст. 111 Конституції України слід доповнити частиною VII наступного змісту: «Якщо у суді загальної юрисдикції буде встановлено, що у діянні Президента не було складу злочину, за яким його усунули з поста в порядку імпічменту, останній вважається недійсним від самого початку. У цьому випадку особа, що займала пост Президента України, одержує звання «Президент України» та грошову компенсацію у розмірі своїх окладів за весь період з моменту винесення Верховною Радою України рішення про усунення Президента з посади і до винесення судом виправдувального вироку».

Детальна ж регламентація прав та обов'язків, пов'язаних із званням «Президент України», а також інших положень президентської влади, не викладених в Конституції України, може бути закріплена в спеціальному Законі України «Про статус і звання Президента України».

Щодо форми державного устрою, то, згідно ч. II ст. 2 Конституції, Україна є унітарною державою, а тому трансформація конституційно-правового статусу Президента України може відбуватися як за умови зміни форми державного устрою, так і без неї.

Як і у випадку зміни форми правління, зміна форми державного устрою може відбуватися або шляхом референдуму, або відповідними парламентськими процедурами.

Вище автор дисертації аналізував такі форми державного устрою як федерація, регіоналістична держава (Італія), реальна унія (Великобританія) та юридична конфедерація (Швейцарія). При цьому юридична конфедерація фактично не відрізняється від федерації, а унія є характерною лише для

монархічних держав і практично не має жодного шансу для реалізації в Україні.

Прихильники федералізації України – відомий федераліст Ю. Анісімов [12], правозахисник Р. Бортник, народні депутати В. Колесніченко [104] і В. Тихонов [301] та ін., пропонують перехід України від унітарної держави до федеративної, наголошуючи на тому, що ще М. Грушевський колись наголошував: «Чи буде Українська Республіка формально називатися федеративною чи ні, фактично вона все одно повинна організовуватися як федерація своїх фактичних республік-громад. Будь-яке нав'язування громадам механічної унітарності, примусових зв'язків буде великою помилкою, яка викличе тільки відсіч, реакцію відцентрування, або ж дасть підставу для нових усобиць» [303]. Проте існує й точка зору, яка заперечує необхідність в Україні федерації. Як приклад, можна згадати другого Президента України Л. Кучму, який свого часу виступав проти будь-якої спроби федералізації української держави [153, с. 43–55].

Зрозуміло, що процеси федералізації в Україні можуть призвести не лише до позитивних (децентралізації та деконцентрації), але й до негативних (сепаратизм і розпад держави) моментів.

Річ у тому, що в умовах федерації спостерігається таке явище як змішаний суверенітет – поєднання суверенних прав федерації та її суб'єктів. Надання ж суверенних прав (верховенства у здійсненні питань внутрішньої та зовнішньої політики), які дозволять суб'єкту федерації іноді не підкорятися центральним органам федеральної влади, на нашу думку, є передчасним. Проте, не можна не погодитися з тими, хто наголошує на необхідності проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи. І тут, на нашу думку, найкращим способом будуть процеси не федералізації (створення федеративної держави), а регіоналізації (створення регіоналістичної держави).

Як слушно зазначала з цього приводу В. Тімашова: «Регіоналізація як форма децентралізації у жодному разі не є загрозою територіальній цілісності, а, навпаки, сприяє ефективній інтеграції держави в цілому. Місцевий та регіональний рівні виступають протидією всемогутності центральної державної влади. Впровадження численних урядових рівнів, коли кожен з цих рівнів, наділений певною мірою незалежністю і самостійністю, може сприяти гарантуванню громадських свобод так само, як і відоме вчення Монтеस्क'є про поділ влади. Свободи громадян при такому державному устрої, який передбачає місцеву та регіональну автономії, досягають вищого рівня свого розвитку і захисту» [303].

В результаті такого кроку зміниться й конституційно-правовий статус Президента України. Зокрема, його функціональний аспект, на нашу думку, повинен бути доповнений правом глави держави призначати своїх представників – своєрідних президентських префектів, які стануть повпредами глави держави в усіх адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня в Україні. За основу ж правового статусу такого префекта можна взяти положення, передбачені Законом України «Про Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим». І, нарешті, підводячи підсумок розгляду специфіки глав унітарних держав та їхнього впливу на стан справ в адміністративно-територіальних одиницях як автономного, так і неавтономного характеру, слід відзначити точку зору відомого російського конституціоналіста Г. Дегтева, який вважає, що «для того, щоб посилити позиції повпредів, а в їхній особі центральної влади, потрібно дати їм деяку політичну свободу, щоб повпреди не просто повторювали слова Президента, але й висловлювали самостійну думку, залишаючись при цьому у загальному руслі президентської політики» [282, с. 34].

Таким чином, формування державності в Україні безпосередньо пов'язане з процесом становлення інституту президентства та із впливом

Президента України на розвиток суспільних відносин, побудови демократичної соціально-правової держави й громадянського суспільства.

Висновки до Розділу 4

Узагальнюючи результати дослідження інституту глави держави в Україні, яке містило характеристику історичних процесів, що відбувалися на території нашої держави і врешті-решт привели до появи зазначеного інституту, діахронічний та синхронічний аналіз конституційно-правового статусу Президента України в контексті світової конституційної компаративістики, а також перспективи трансформації інституту глави держави в Україні у зв'язку із зміною форми чи системи правління, можна сформулювати такі висновки.

1. Процес розвитку інституту глави держави на території сучасної України відбувався на протязі трьох етапів: доктринального (коли виникла сама ідея інституту глави держави в українських землях), фактично-функціонального (коли ідея була реалізована, але без формального визначення верховного правителя в якості глави держави) і формально-юридичного (коли на теренах України формально виник інститут глави держави). При цьому доктринальний етап розвитку інституту глави держави на території України розпочався аж в першій половині XIX ст. внаслідок того, що Російська та Австрійська імперії почали проводити курс на деукраїнізацію України. В цих умовах на території України виникають так звані «громади», члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. Найвидатнішими серед опозиціонерів були Г. Андрузький, М. Драгоманов, Леся Українка М. Павлик, С. Подолинський, І. Франко, Т. Шевченко та ін. З них Г. Андрузький та М. Драгоманов відзначилися особливими ідеями, пов'язаними з інститутом глави держави.

2. УРСР часів існування СРСР не могло вважатися повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. В даному випадку верховенство (тобто суверенітет) належав виключно Союзу РСР. В УРСР до 1990 року не існувало глави держави. Таке становище тривало до 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України.

3. Відповідно до чинного законодавства України, главою держави є президент, наділений притаманним лише йому конституційно-правовим статусом впливати на органи законодавчої (підписує закони та розпускає парламент), виконавчої (скасовує акти уряду та призначає його главу) та судової (видає акти про помилування та призначає суддів) влади. Як глава держави Президент України – це частково самостійний у сфері правотворчості вищий одноособовий виборний державний орган, що є представником держави як всередині країни, так і за межами останньої.

4. На нашу думку, інститут Президента СРСР слід було ліквідувати відразу ж після появи президентів в союзних республіках, замінивши його на якийсь інший (можливо навіть чудернацький) титул (наприклад, полемарх СРСР). Тоді глава радянської держави зберіг би той символізм, що спочатку містився і в титулі Президента СРСР. І подібно тому, як в США існує декілька губернаторів, але *один* президент, в Малайзії є губернатори та султани, але *один* Янг ді-Пертуан Агонг, а ОАЕ містять у своєму державному апараті сімох емірів, але лише *одного* раїса, так само і в СРСР було б п'ятнадцять президентів, але лише *один* Полемарх. Запровадження ж інституту президента в республіках СРСР без зміни титулу глави радянської держави фактично призвело до того, що за кількістю президентів СРСР зайняв перше місце у світі.

5. Запропонований П. Симоненком та О. Морозом законопроект про внесення змін до Конституції, який передбачає обрання глави держави Верховною Радою України, був достатньо логічним. По-перше, президента обирає парламент. По-друге, домінуюча в цьому парламенті більшість пропонує обраному зазначеним парламентом президенту кандидатуру глави уряду. По-третє, президент (якого обирає парламент) подає фактично запропоновану парламентом кандидатуру прем'єр-міністра на затвердження цьому парламенту. Таким чином, і президент, і парламент, у прем'єр-міністр (а фактично й уряд) формується з осіб, що сповідують практично однакові політичні погляди, а тому за такої системи практично виключається гостра боротьба між гілками влади.

6. Перехід до парламентсько-президентської республіки змінив порядок призначення прем'єр-міністра. Так, за Конституцією 1996 року передбачалося, що Президент України призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України. Згідно ж Закону про внесення змін до Конституції України, Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. На нашу думку, дана редакція, по суті, взагалі усувала президента від прийняття рішення щодо глави уряду, адже не сам він, а лише коаліція депутатських фракцій фактично надавала кандидатуру прем'єр-міністра. президент лише повинен був подати її Верховній Раді, де усім фактично керує вказана коаліція депутатських фракцій. Таким чином, президент, поділяючи цим призначенням моральну відповідальність за діяльність уряду, фактично був позбавленим можливості подати на затвердження потрібну йому людину. Якщо б президент навіть і захотів, щоб прем'єр-міністром стала особа, якій він довіряє, то він повинен був якимось впливати на вибори, втручатися у виборчий процес, чого допускати було не можна. На нашу думку, п. 9 ст. 106 Конституції України слід було б

змінити. І тут можливим є два варіанти. Перший: Президент України вносить подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. У цьому випадку і президент, і Верховна Рада несуть спільно відповідальність про діяльність уряду. Один – за те, що власноруч запропонував вказану кандидатуру на посаду прем'єр-міністра, а парламент – за те, що призначив дану кандидатуру. Другий варіант: Верховна Рада призначає прем'єр-міністра за пропозицією коаліції депутатських фракцій. У цьому випадку відповідальність за діяльність уряду повинен був нести виключно парламент, адже це лише він призначив главу Уряду.

7. Аналіз Закону «Про внесення змін до Конституції України» дозволяє нам стверджувати, що в умовах парламентсько-президентської республіки глава держави є істотно обмеженим у повноваженнях. Аналіз же усього конституційного законодавства (Конституція (Основний Закон) України 1978 року із відповідними змінами, що стосуються інституту Президента України; Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України; Конституція України 1996 року; Закон України «Про внесення змін до Конституції України») дозволяє нам стверджувати, що в Україні відбувалась поступове обмеження прерогатив президента на користь парламенту та контролюваного ним уряду. Реформа 2004 року фактично створила передумови для своєрідного «двовладдя»: влади глави держави та влади парламенту і підконтрольного йому уряду.

8. Окрім конституційних цензів, Законом про вибори Президента України фактично встановлюється й додатковий майновий ценз, адже, згідно ч. 1 ст. 49 Закону про вибори 1999 року кожен кандидат на пост Президента України повинен у безготівковому порядку внести грошову заставу на спеціальний рахунок ЦВК України у розмірі 500 тис. грн. При цьому, якщо такий кандидат отримав менше 7 % голосів виборців, то застава йому не повертається (ч. 4 ст. 49 Закону про вибори Президента України). Фактично таке положення означає, що стати Президентом України може або заможна

людина, котра спроможна заплатити 500 тис. грн., або людина, що завідома стає залежною від заможних верств населення, які не лише фінансуватимуть її виборчу кампанію, а й після завершення останньої можуть зажадати певних «дивідендів» та пільг від перемоги. На нашу думку, положення про грошову заставу фактично нівелює ст. 103 Конституції України, яка, поміж іншим, не визначає, що Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом 10 останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою *та має можливість сплатити грошову заставу у розмірі 500 тис. грн.* Положення Закону про грошову заставу потребує корегування, адже значна кількість громадян України не в змозі її сплатити і не може реалізувати своє право бути обраним Президентом України. Якщо ж і встановлювати ценз, то він повинен бути не майновим, а інтелектуальним, що є більш притаманним для постіндустріальної цивілізації сьогодення і майбутнього.

9. Основною правовою передумовою запровадження в Україні монархічної форми правління є ч. II ст. 5 Конституції, що закріплює виключне право народу «змінювати конституційний лад в Україні». Згідно ж із ч. I ст. 5 народ, поряд з державною владою та місцевим самоврядуванням, «здійснює владу безпосередньо». Найбільш же впливовою формою безпосереднього народовладдя є референдум. Існує два варіанти легального запровадження монархічної форми правління в Україні. Перший передбачає ініціювання зміни форми правління Президентом України. Така ініціатива впливає із п. 6 ст. 106 Конституції України, згідно якого Президент України може призначити всеукраїнський референдум щодо змін Конституції. Другий варіант акцентує увагу на всенародному русі за монархію, що теж знаходить своє вираження у всеукраїнському референдумі. Означену форму прямого народовладдя слід реалізувати у абсолютній відповідності українському законодавству, зокрема Закону України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми».

10. Основна перевага президентської республіки полягає саме в персоналізації вищої влади в країні: президент є як главою держави, так і главою виконавчої влади, що несе відповідальність за стан справ у державі. При цьому прихильники президентської республіки найчастіше мають на увазі конкретну державу – Сполучені Штати Америки, забуваючи, що цей приклад є єдиним вдалим варіантом реалізації президентської республіки, тоді як абсолютна більшість президентських систем правління зазвичай схиляються до авторитаризму (досить згадати авторитарні режими А. Піночета (Латинська Америка), Сухарто (Азія), Ж. Бокаса (Африка), які зароджувалися саме на основі президентських республік) та суперпрезидентської республіки – специфічної системи правління, характерної для латиноамериканського типу держави, яка передбачає фактично незалежну та неконтрольовану на практиці законодавчою, виконавчою чи судовою гілкою влади систему державного управління, основною рисою якої є «гіпертрофовані президентські повноваження». В Європі практично не існує президентських республік: європейці подолали фашизм та нацизм і винесли уроки із зосередження в руках однієї особи не лише представницьких функцій, що характерні для глави держави, а й виконавчої влади.

11. Запровадження інституту президентських префектів, які стануть повпредами глави держави в усіх адміністративно-територіальних одиницях вищого рівня в Україні є важливим кроком на шляху адміністративно-територіальної реформи як один із заходів, пов'язаних з процесами деконцентрації. Для того, щоб цей інститут виконав своє призначення, «залишаючись при цьому у загальному руслі президентської політики», необхідне прийняття відповідних нормативно-правових актів, які б чітко визначили права, обов'язки та відповідальність цієї посадової особи. За основу ж правового статусу президентського префекта можна взяти

положення, передбачені Законом України «Про Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим».

12.3 метою запровадження оптимальної взаємодії між органами законодавчої, виконавчої та судової влади, слід, поряд із поділом влади, передбачити та закріпити на конституційному рівні забезпечення єдності в діяльності гілок влади. Уособленням же цієї єдності може бути Президент України, який впливає і на законодавчу (законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо), і на виконавчу (подання про призначення прем'єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо), і на судову (створення судів, призначення суддів, помилування тощо) гілку влади. Таким чином, ч. II ст. 102 Конституції України повинна мати таку редакцію: «Президент України як глава держави є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина».

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено дослідження та теоретичне узагальнення конституційно-правового статусу глави держави, результатом чого стало вироблення та обґрунтування теорії цього державно-владного інституту. Основними складовими зазначеної теорії є, по-перше, правова природа цього інституту, яка розкривається через його статус, по-друге, взаємовплив глави держави та її форми, по-третє, функціональна характеристика цього інституту в різних державах.

Проведене дослідження дозволило запропонувати низку визначень основоположних наукових категорій і понять, а також сформулювати ряд загальних висновків, які підсумовують дослідження і відображають отримані результати.

1. Глава держави – це відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині та за межами країни.

2. Класифікація глави держави може здійснюватись за різними критеріями. Так, за кількісним складом виділяється одноосібний та колегіальний глава держави. У свою чергу, колегіальний глава держави може існувати у формі олігархічної (більше двох осіб виконують обов'язки глави держави) та діархічної (дві особи виконують обов'язки глави держави) моделей. При цьому, остання модель може існувати у вигляді функціональної діархії (між співправителями існує розподіл повноважень), територіальної діархії (кожен співправитель уособлює свою територію), особистої діархії (співправителі формуються без урахування будь-яких чинників територіального чи функціонального характеру) та вертикальної діархії (один співправитель впливає на порядок формування і функціонування іншого співправителя). Друга класифікація пов'язана із формою правління. Третя –

за способом формування: спадкоємний, виборний, призначувальний та узурпатор.

3. Категорія «глава держави» розкривається через два поняття: «інститут глави держави» та «статус глави держави». Вони співвідносяться між собою як форма (інститут) та зміст (статус). При цьому статус має три основні виміри: структурний (положення в системі органів), функціональний (функції, повноваження та відповідальність) та організаційний (формування та припинення повноважень).

4. Інститут глави держави виник в процесі розвитку інституту державного правителя, законодавство про якого у своїй генезі пройшло три етапи: архаїчно-законодавчий, договірний та конституційний, коли й з'явився власне інститут глави держави. Головним чинником, що вплинув на його появу став початок епохи Відродження, коли вперше починають розглядатися суспільство і держава, як організація, що займається управлінням суспільними справами. Розділ категорій «суспільство» і «держава» призвів до появи самого словосполучення «глава держави», яке позначає особу, котра очолює систему управління суспільними справами. У своєму розвитку цей інститут пройшов три етапи: виключно монархічний (XIX ст. – главою держави оголошується лише монарх, президенти є очільниками виконавчої влади), монархічно-республіканський (до 90-х років XX ст. – пост глави держави все ще залишається прерогативою монархів, хоча в окремих республіках (Іспанська республіка 1930-х років, постфашистська Італія) главами держави оголошуються президенти) і світовий (з 1990-х років інститут глави держави поширюється в усьому світі, незалежно від форми правління).

5. За способом уособлення єдності державної влади виділяється п'ять базових моделей глави держави: абсолютно-доцентрова, відносно-доцентрова, відносно-відцентрова, паралельна та фрагментарна.

6. Розподіл усіх форм правління на монархії та республіки відбувається залежно від того, чи є можливою юридична відповідальність глави держави чи ні. Республіканською слід вважати таку форму правління, котра допускає притягнення глави держави до юридичної відповідальності за національним законодавством. Щодо монархії, то під нею розуміється така форма правління, в умовах якої монарх, за національним законодавством, або взагалі не несе юридичної відповідальності, або його притягнення до останньої є практично неможливим.

7. Категорія «національний лідер» має два теоретичні втілення залежно від форми правління. У свою чергу монарх та національний лідер республіки мають свої *загальні* конституційні втілення: король, князь, султан, емір притаманні монархії, а президент, голова, керівник – республіці. *Конкретним* конституційним втіленням монарха та національного лідера республіки стає поєднання загального конституційного втілення та назви країни: Король Іспанії, Князь Монако, Султан Брунею, Емір Кувейту, Президент України, Голова КНР та ін. Усі вони фактично виступають національними лідерами. Тому не слід погоджуватися з визначенням глави держави як родової категорії відносно монарха чи президента. Монарх, а тим більше президент є більш широким поняттям, аніж глава держави, адже президент може бути не лише главою держави, а й главою виконавчої влади (як в США), арбітром (Франція), або взагалі мати невизначений конституційно-правовий статус (ФРН). Таким чином, якщо в конституції передбачається, що «президент є главою держави», то це, фактично, означає, що президент (національний лідер) обіймає пост (керівну посаду) глави держави.

8. Для монархії є характерним престолонаслідування. Проте, окрім загальновизнаного поділу усіх систем престолонаслідування на салічну, кастильську та скандинавську, які передбачають особливості статі та черговості спадкоємця трону, слід мати на увазі ще три системи спадкування, які виділяються залежно від суб'єкта (в широкому розумінні) визначення

спадкоємця. З огляду на це можна виділити такі системи престолонаслідування як петровську, органічну та сетлементову. Першу з них представляють ті країни, де суб'єктом визначення спадкоємця трону виступає правлячий монарх. Другу – країни, де суб'єктом визначення спадкоємця виступає спеціально створений орган. І третю представляють держави, в яких «суб'єктом» визначення спадкоємця є спеціальний законодавчий акт (в Великобританії – це Act of Settlement – Закон про престолонаслідування 1701 року).

9. Розподіл монархії на абсолютну, дуалістичну та парламентарну системи необхідно здійснювати не за оціночними, а за формальними критеріями. Зокрема, абсолютною слід вважати монархію, за якої уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, повноваження котрого реалізуються виключно в дискреційному порядку. Щодо парламентарної, то під нею потрібно розуміти таку монархію, в умовах якої повноваження глави держави реалізуються виключно у порядку контрасигнування. До дуалістичної необхідно відносити будь-яку монархію, яка не належить до абсолютної чи парламентарної.

10. В умовах централізованої форми державного устою (унітарна держава, імперія), глава держави здійснює прямий вплив на формування та функціонування органів місцевого управління та самоврядування. Водночас децентралізована форма (регіоналістична держава, реальна унія, федерація, юридична конфедерація) залишає главі держави можливість лише опосередкованого впливу.

11. Серед усіх форм політичного режиму саме тоталітарний режим нівелює роль глави держави, а з державних посад здебільшого віддає перевагу главі уряду. При цьому обидві посади зазнали істотного впливу головного носія моністичної ідеології (керівника правлячої партії, вищого релігійного лідера). На відміну від тоталітарного, авторитарний режим

здебільшого саме главі держави дає можливість істотно впливати на стан справ у суспільстві.

12. Для розуміння компетенції держави велике значення має її функціональна характеристика. Існує, зокрема, дві групи функцій глави держави: загальні та спеціальні. При цьому, загальні функції притаманні загалом главам практично усіх держав (представницька та правотворча). Спеціальні функції притаманні главам лише деяких держав на доповнення до загальних (функції гаранта та носія виконавчої влади).

13. Глава держави реалізує функції держави трьома різними способами. По-перше, через реалізацію власних функцій і повноважень. По-друге, як інститут, що формально займає найвищий щабель в управлінському апараті владної вертикалі. І, по-третє, даючи остаточну ухвалу щодо функцій держави, адже саме за ним залишається остаточне слово при вирішенні численних завдань, що стоять перед державою та реалізації функцій, якими держава наділяється.

14. Первинними елементами конституційно-правового статусу глави держави є його повноваження. Другим елементом конституційно-правового статусу глави держави є форма реалізації його функцій – однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність глави держави та підпорядкованого йому механізму, шляхом якої реалізуються його функції. Третім елементом конституційно-правового статусу глави держави є методи реалізації його функцій. І, нарешті, останнім елементом конституційно-правового статусу глави держави є механізм реалізації ним функцій – відповідна цілісна система державних організацій чи технологій.

15. Змістом компетенції глави держави є його повноваження. При цьому, кожна з функцій глави держави реалізується через певну *групу* повноважень. Так, представницька функція складається з чотирьох груп повноважень: дипломатичні, кадрові, церемоніальні та арбітражні. Правотворча функція реалізується за допомогою таких повноважень як

законотворчі та прийняття власних нормативно-правових актів, а також оголошувати референдум і відміняти урядові акти. Виконавча функція складається із таких повноважень як установчі та організуючі. При цьому надання главі держави *реальних* повноважень у сфері виконавчої влади зазвичай є обернено пропорційним рівню розвитку демократії в країні. Щодо гарантійної функції, то вона, перш за все реалізується через повноваження у сфері оборони, у сфері подолання надзвичайних ситуацій, у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина та у сфері нормального функціонування державного апарату.

16. Процес розвитку інституту глави держави в Україні складається з трьох етапів: доктринального (коли виникла сама ідея інституту глави держави в українських землях), фактично-функціонального (коли ідея була реалізована, але без формального визначення верховного правителя в якості глави держави) і формально-юридичного (коли на теренах України формально виник інститут глави держави).

17. Доктринальний етап розвитку інституту глави держави на території України розпочався в першій половині XIX ст. внаслідок діяльності «громад», члени яких були налаштовані опозиційно як до Російської імперії, так і до Австро-Угорщини. З них відзначилися особливими ідеями, пов'язаними з інститутом глави держави Г. Андрузький та М. Драгоманов.

18. УРСР часів існування СРСР не була повноцінною державою, адже не мала прав суверенітету як верховенства у здійсненні зовнішньої та внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил. В даному випадку верховенство (тобто суверенітет) належав виключно Союзу РСР. Саме тому в УРСР до 1990 року не існувало повноцінного глави держави. Таке становище проіснувало до 16 липня 1990 року, коли Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, де у розділі III наголосила на верховенстві на території УРСР Конституції та законів України. Главою держави в УРСР став Голова Верховної Ради УРСР.

19. Інститут Президента України у своєму розвитку пройшов три етапи: як «вища посадова особа і глава виконавчої влади» (липень 1991 р. – лютий 1992 р.), як «глава держави і глава виконавчої влади» (лютий 1992 р. – червень 1996 р.) та виключно як «глава держави» (з червня 1996 р.). З іншого боку, він зазнав істотного впливу від особливостей системи республіканського правління: президентської республіки (у 1991 – 1996 рр.), президентсько-парламентської республіки (у 1996 – 2006 рр.), парламентсько-президентської республіки (у 2006 – 2010 рр.), президентсько-парламентської республіки (з 2010 р.).

20. Порівняння основних рис конституційно-правового статусу Президента України із зарубіжними моделями інституту глави держави в основному демонструє відповідність схеми українського президентства світовій практиці врегулювання статусу цього інституту.

21. З метою запровадження оптимальної взаємодії між органами законодавчої, виконавчої та судової влади, слід, поряд із поділом влади, передбачити на конституційному рівні забезпечення єдності в діяльності гілок влади. Уособленням же цієї єдності може бути Президент України, який впливає і на законодавчу (законодавча ініціатива, підписання і оприлюднення законів, розпуск парламенту тощо), і на виконавчу (подання про призначення прем'єр-міністра та окремих міністрів, зупинення дії урядових актів тощо), і на судову (створення судів, призначення суддів, помилування тощо) гілку влади. Таким чином, у Конституції України мало б знайти закріплення положення про Президента України як глави держави, який є уособленням єдності законодавчої, виконавчої та судової влади, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблицов В. Гетманат / В. Аблицов // *Голос України*. – 2002. – 26 октября. – С. 7.
2. Авер'янов В. Б. Компетенція / В. Б. Авер'янов // *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 196.
3. Авер'янов В. Б. Необхідність врахування дуалізму виконавчої влади / В. Б. Авер'янов // *Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи* : матеріали Методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 23–27.
4. Авеста «Видевдат» 2.5 / [пер. И. М. Стеблин-Каменского] // *Авеста в русских переводах (1861–1996)* / [сост. И. В. Рака]. – СПб. : Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. – С. 69–125.
5. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007–. – Ч. 1: Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – 288 с.
6. Акции монархистов в Киеве // *Известия*. – 1991. – 4 июля. – С. 8.
7. Алебастрова И. А. Конституционное право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Алебастрова И. А. – М. : Юрайт-М, 2001. – 640 с.
8. Алексеев А. С. Безответственность монарха и ответственность правительства / Алексеев А. С. – М., 1907. – 71 с.
9. Алексеев А. С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / Алексеев А. С. – Ярославль : Типография губернского правления, 1910. – 121 с.

10. Амброз С. Эйзенхауер. Солдат и президент / С. Амброз ; [пер. с англ. Ю. А. Здорова и А. А. Миронова]. – М. : Изд-во «Книга, лтд.», 1993. – 560 с.
11. Андреев И. Хомейни умер, что дальше? / И. Андреев // Литературная газета. – 1989. – 21 июня. – С. 14.
12. Анисимов Ю. Федеративное устройство объединит Украину [Электронный ресурс] / Юрий Анисимов // Межрегиональный союз органов местного самоуправления Украины. – Режим доступа :
<http://federal.org.ua/content/federativnoe-ustroistvo-obedinit-ukrainu>
(20.02.08). – Загл. с экрана.
13. Антонов В. О. Пост / В. О. Антонов // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 4: Н–П. – 2002. – С. 689.
14. Аралов С. И. Ленин вёл нас к победе : [воспоминания] / Аралов С. И. – М. : Политиздат, 1989. – 176 с.
15. Артхашастра // Книга государя : Антология / [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова ; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2004. – С. 18–72.
16. Бакаев О. В. Протекторат / О. В. Бакаев // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 5: П–С. – 2003. – С. 171–172.
17. Бахман К. Кем был Гитлер в действительности / К. Бахман ; [общ. ред. В. Д. Ежова ; пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1981. – 207 с.
18. Бачило И. Л. О разделении, разграничении, единстве государственной власти Российской Федерации / И. Л. Бачило // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 114–117.

19. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право : навч. посібник / Безродний Є. Ф. (керівник), Ковальчук Г. К., Масний О. С. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
20. Бельский К. С. О функциях исполнительной власти / К. С. Бельский // Государство и право. – 1997. – № 3. – С. 14–21.
21. Березка С. В. Конституционно-правовой статус главы государства в России и в Украине: Сравнительно-правовой аспект : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право; Муниципальное право» / С. В. Березка. – М., 2003. – 28 с.
22. Берия С. Мой отец – Лаврентий Берия / С. Берия. – М. : Современник, 1994. – 431 с. – (Осмысление века: дети об отцах).
23. Биография Президента [Электронный ресурс] / Официальный Интернет-портал Президента Республики Беларусь. – Режим доступа : <http://www.president.gov.by/press10003.html>.
24. Білак (Тесленко) М. Президент України як гарант Конституції України / М. Білак (Тесленко) // Право України. – 2007. – № 11. – С. 11–17.
25. Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; [пер. з франц. В. Шовкуна]. – К. : Всесвіт, 2002. – 528 с.
26. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Жан Боден // Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969–1973. – (Ин-т философии АН СССР. Философское наследие).
Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – 1970. – С. 144–147.
27. Буровский А. М. Крах империи: Курс неизвестной истории / Буровский А. М. – М. : АСТ; Красноярск : Издательские проекты, 2004. – 462 с.
28. Буровский А. М. Несбывшаяся Россия / Буровский А. М. – М. : Эксмо-Яуза, 2010. – 512 с. – (Вся правда о России).

29. Буровский А. М. Несостоявшаяся империя: Историческое расследование / Буровский А. М. – Красноярск : БОНУС; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 512 с. – (Досье).
30. Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / Бушков А. А. – М. : ОЛМА-ПРЕСС; СПб. : Нева; Красноярск : Бонус, 1997. – 608 с. – (Досье).
31. В Южной Корее отменили импичмент президента [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики – Режим доступа : <http://5-04.olo.ru/news/politic/34575.html>.
32. Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Харьков : Фолио, 2003. – 510 с. – (100 знаменитых).
33. Валанзуала С. Економічні реформи і демократизація у Чилі / С. Валанзуала // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи : доповіді, презентації та дискусії Наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентові України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 29–55.
34. Варламова Т. К. Политики и правители / Варламова Т. К. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – 608 с. – (Серия «Краткие биографические словари»).
35. Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / А. Б. Венгеров // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 36–45.
36. Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / Венгеров А. Б. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – 528 с.
37. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / Н. Верт ; [пер. с франц. Е. С. Дружининой и С. Ю. Завадской]. – [2-е изд.]. – М. : Прогресс-Академия, Весь мир, 1996. – 544 с.
38. Воронов М. П. Автономія / М. П. Воронов // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 23.

39. Временая Конституция Арабской Республики Египет от 30 марта 2011 г. [Электронный ресурс] / Конституция и законы стран. – Режим доступа :

<http://constitutions.ru/archives/6565>.

40. Выдающиеся политики / [авт.-сост. И. С. Филинкова]. – Минск : Современный литератор, 1999. – 496 с.

41. Вэньсян Чжан. Мао Цзедун / Чжан Вэньсян ; [пер. с англ. А. А. Волоховой] // Китай: история в лицах и событиях / [ред. С. Л. Тихвинский]. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 4–16.

42. Гавриш С. Великий перепис... Конституції / С. Гавриш, Ю. Грицик // Экспрес. – 2008. – № 2. – С. 4.

43. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Д. А. Керимова, В. С. Нерсисянца]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. – (Философское наследие; т. 113).

44. Гессен В. М. Основы конституционного права [Электронный ресурс] / В. М. Гессен. – Петроград : Право, 1918. – Режим доступа :

http://constitution.garant.ru/DOC_5048630.htm#sub_para_N_99299.

45. Глава государства // Тихомиров Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомиров, М. Ю. Тихомиров. – М. : Юринфорцентр, 1999. – С. 86.

46. Глава государства // Энциклопедический юридический словарь / [Додонов В. Н., Пиголкин А. С., Панов В. П. и др.]; под общ. ред. В. Е. Крутских. – [2-е изд., исправ. и доп.] – М. : Инфра-М, 1999. – С. 56.

47. Глава держави // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / [ред. М. Бажан та ін.]. – [2-е вид.]. – К. : Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1974–1985. –

Т. 3: Гердан – Електрографія. – 1979. – С. 55.

48. Гнедигер А. Гуманитарные принципы – необходимость их сохранения в условиях гуманитарных кризисов [Электронный ресурс] / А. Гнедигер // Международный Комитет Красного Креста. – Режим доступа :

<http://www.icrc.org/web/rus/siterus0.nsf/htmlall/humanitarian-principles-statement-121007?opendocument>.

49. Голованов В. Батька Махно или оборотень гражданской войны / В. Голованов // Литературная газета. – 1989. – 8 февраля. – С. 13.

50. Готроп Л. Рушійні сили в умовах кризи: Ф. Д. Рузвельт и новый курс / Л. Готроп // Розподіл повноважень між гілками влади в умовах суспільно-економічної кризи: доповіді, презентації та дискусії Наук.-практ. конф. (7 квітня – 9 квітня 1995 р.) / Програма сприяння парламентам України. – К. : Агенція Міжнародного Розвитку Сполучених Штатів в Україні, 1997. – С. 15–28.

51. Григонис Э. П. Конституционное право зарубежных стран : [курс лекций] / Э. П. Григонис, В. П. Григонис. – СПб. : Питер, 2002. – 416 с.

52. Григонис Э. П. Формы государства в современном мире (Извлечение из монографии) / Э. П. Григонис // Конституционное право зарубежных стран : [курс лекций]. – СПб. : Питер, 2002. – С. 298–405.

53. Гринберг А. И. Декларация прав граждан и основных принципов государственного устройства Сан-Марино (Республики Сан-Марино) от 08 июля 1974 г. Вводная статья [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://constitution.garant.ru/DOC_3864897.htm.

54. Гросс П. Ананербе. Оккультная тайна Третьего рейха / Павел Гросс. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 221 с. – (X-файлы).

55. Грубарг М. Д. Основные элементы учения иудаизма о государстве и праве / М. Д. Грубарг // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 93–98.

56. Грушевський М. На порозі нової України // Вивід прав України / [Грушевський М., Франко І., Костомаров М. та ін.] ; ред. М. П. Парцей. – Львів : МП «Слово», 1991. – С. 106–116.

57. Гуманитарное право // Новая иллюстрированная энциклопедия : в 10 т. / [под ред. А. П. Горкина]. – М. : Большая Российская энциклопедия; ООО «ТД «Издательство Мир книги», 2007–2007. – Т. 3: Ге-Жа. – 2007. – С. 221.
58. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Гумилев Л. Н. – СПб. : Кристалл, 2001. – 767 с. – (Вехи истории).
59. Данцев А. А. Правители России. XX век / Данцев А. А. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 512 с. – (Серия «Исторические силуэты»).
60. Деникин А. Поход на Москву (Очерки русской смуты) / А. Деникин // Белое движение: начало и конец. – М. : Московский рабочий, 1990. – С. 103–356.
61. Деникин А. И. Очерки русской смуты / Деникин А. И. – М. : Мысль, 1991. – 205 с.
62. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / [Андрійко О. Ф., Лук'янець Д. М., Коваленко В. Л. та ін.] ; за ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.
63. Десницький С. Ю. Слово о прямом и ближайшем способе к научению юриспруденции, в публичному собрании императорского Московского университета... говоренное... июня 30 дня 1768 года / С. Ю. Десницький // Антологія української юридичної думки : у 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко та ін.]. – К. : Юридична книга, 2002–2004. – Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / [упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко]. – 2002. – С. 58–89.
64. Дмитрук К. Е. С крестом и трезубцем / Дмитрук К. Е. – М. : Политиздат, 1980. – 224 с.
65. Договор о Союзе суверенных государств : согласовано 23 июля 1991 г. // Московские новости. – 1991. – 18 августа. – С. 8–9.

66. Договор о Союзе Суверенных Государств : Проект // Известия. – 1991. – 25 ноября. – С. 3.

67. Договор о Союзе суверенных республик // Московская правда. – 1991. – 12 марта. – С. 1.

68. «Дорожная карта» по общему пространству науки и образования, включая культурные аспекты : утверждена 10 мая 2005 г. в Москве Президентом России В. Путиным, Премьер-министром Люксембурга Ж.-К. Юнкером, Председателем Комиссии Европейских сообществ Ж. М. Дурау-Баррозу и Верховным представителем ЕС по внешней политике и безопасности Х. Соланой [Электронный ресурс] / Президент России, официальный сайт. – Режим доступа :

<http://www.kremlin.ru/text/docs/2005/05/88019.shtml>.

69. Драгоманов М. Спроба української політико-соціальної програми / М. Драгоманов // Антологія української юридичної думки : у 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко та ін.]. – К. : Юридична книга, 2002–2004. –

Т. 4: Конституційне (державне) право / [упоряд.: В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов, В. Л. Федоренко ; відп. ред. В. Ф. Погорілко]. – 2003. – С. 164–232.

70. Дружинин Н. М. Революционное движение в России XIX в. / Дружинин Н. М. – М. : Наука, 1985. – 488 с.

71. Дубина О. К. Монархія / О. К. Дубина // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 3: К–М. – 2001. – С. 758.

72. Дунаев Владимир. Азия открыта ветрам перемен : [интервью с президентом Южной Кореи Ро Дэ У] / Владимир Дунаев // Литературная газета. – 1990. – 18 июля. – С. 14.

73. Дурденевский В. Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах / Дурденевский В. Н. – Ленинград : Гос. изд-во, 1925. – 261 с.
74. Дхаммапада // Буддизм / [сост. Я. В. Боцман]. – Харьков : Фолио, 2002. – 987 с.
75. Еволюція влади : [зб. публікацій] / А. Ф. Горлов, В. О. Королук, С. І. Лавренюк, Ю. В. Шевчук. – [2-е вид., доп.]. – К. : Київська правда, 2008. – 552 с.
76. Є така зброя – інтелект // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 1.
77. Жадько Е. Г. 100 великих династий / Жадько Е. Г. – М. : Вече, 2001. – 480 с. – (100 великих).
78. Жулинський М. Україна для мене найдорожча за все / М. Жулинський // Президент = The President. – 1999. – № 2. – С. 4–9.
79. Завтра референдум. Говорим Союзу – «да» // Советская Россия. – 1991. – 16 марта. – С. 1.
80. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – [Стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
81. Заключение об оценке фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации, в связи с военными действиями на территории Чеченской Республики от 14 декабря 1998 г. [Электронный ресурс] / Федеральное собрание, Государственная Дума, специальная комиссия. – Режим доступа :
http://www.nasledie.ru/politvnt/19_38/article.php?art=56.
82. Законы вавилонского царя Хаммурапи [Электронный ресурс] / МГУ, Исторический факультет, Библиотека электронных ресурсов. – Режим доступа :
<http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm>.

83. Законы Ману [Электронный ресурс] / [пер. С. Д. Эльмановича и Г. Ф. Ильина] // Философская мысль Индии, Индология. – М. : Наука – Ладомир, 1992. – Режим доступа :

<http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/samhita/manu/rus.html>.

84. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А. А. – М. : Центрполиграф, 2000. – 638 с.

85. Зозуля О. Звернення до монархістів [Электронный ресурс] / О. Зозуля. – Режим доступу :

http://monarhistt.narod.ru/Monarhist_2-1.htm.

86. Иванян Э. А. Белый дом: президенты и политика / Иванян Э. А. – М. : Политиздат, 1975. – 432 с.

87. Измененная программа организации Временного правительства Китайской Республики от 29 января 1912 г. [Электронный ресурс] // Синьхайская революция : сб. документов и материалов. – Пекин, 1961. – Режим доступа :

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XX/1900-1920/Sinhaj_rev/41-60/57.htm.

88. Иноземцев В. Л. За пределами постэкономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире : [науч. издание] / В. Л. Иноземцев ; [ред. А. И. Антипов]. – М. : Academia – Наука, 1998. – 640 с.

89. История новейшего времени стран Европы и Америки: 1918–1945 : учеб. пособие / [Белоусов Л. С., Григорьев Н. В., Смирнов В. П. и др.] ; под ред. Е. Ф. Язькова. – М. : Высшая школа, 1989. – 463 с.

90. История советского государства и права : в 3 кн. / [под ред. А. П. Косицина и др.] – М. : Наука, 1968–1985. –

Кн. 2: Советское государство и право в период строительства социализма (1921–1935 гг.) / [ред.: Е. А. Скрипилев, С. С. Иванов, В. М. Курицин и др.]. – 1968. – 622 с.

91. Ільчук Л. І. Іслам / Л. І. Ільчук // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 724–725.
92. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. / [Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Ін Юре, 2000–2000. –
Т. 2. – 2000. – 580 с.
93. Історія Української конституції / [упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко]. – К. : Право, 1997. – 464 с.
94. Каганець І. Фашизм чи солідаризм / І. Каганець // Перехід IV. – 2004. – № 12. – С. 77–87.
95. Кайынбаев М. Б. Международно-правовой статус глав государств : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 «Международное право. Европейское право» / Мирланбек Бектенбекович Кайынбаев. – М., 2005. – 22 с.
96. Калашников М. Будущее человечества / М. Калашников, И. Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с.
97. Калашников М. Независимая Украина. Крах проекта / Максим Калашников, Сергей Бунтовский. – М. : ФОЛИО, 2009. – 413 с.
98. Калашников М. Третий проект. Точка перехода: книга-расследование / М. Калашников, С. Кугушев – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 733 с.
99. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / Каминский С. А. – М. : Главная ред. восточной лит. изд-ва «Наука», 1981. – 152 с.
100. Кант И. Метафизика нравов / Иммануил Кант ; [пер. с нем. С. Я. Шейнман-Топштейн, Ц. Г. Арзаканьяна] // Кант И. Сочинения : в 8 т. – М. : Чоро, 1994–1994. –
Т. 6. – 1994. – С. 224–543.

101. Карагодін Н. А. Проблеми вибору раціональної економічної стратегії / Н. А. Карагодін // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 268–276.

102. Квотерлі К. Виконавче управління Президента [Електронний ресурс] / К. Квотерлі // Кабінет міністрів і дорадчі органи: Президент і виконавча влада : аналітичний матеріал / Верховна Рада України, Бібліотека. – Режим доступу :

<http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa012.txt>.

103. Кодекс законів про працю України : станом на 20 червня 2007 р. [Електронний ресурс] / Освітній портал. – Режим доступу :

http://www.osvita.org.ua/job/kzpp/part_15.html.

104. Колесниченко В. Федеративная Украина [Электронный ресурс] / Вадим Колесниченко, Руслан Бортник // Межрегиональный союз органов местного самоуправления Украины : [сайт]. – Режим доступа :

<http://federal.org.ua/content/federativnaya-ukraina> (19.10.09). – Загл. с экрана.

105. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади зарубіжних країн : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне і муніципальне право» / Юрій Миколайович Коломієць. – Харків, 1999. – 20 с.

106. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади і управління зарубіжних країн / Коломієць Ю. М. – Харків : Основа, Ун-т внутрішніх справ, 1998. – 246 с.

107. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії : [навч. посібник] / Коломієць Ю. М. – Харків : Вид-во Ун-ту внутрішніх справ, 2001. – 112 с.

108. Колташов В. Президентський принципат [Електронний ресурс] / В. Колташов // Проект 2084 – общество будущего, статьи. – Режим доступа :

http://www.2084.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=267&Itemid=13.

109. Комаров С. А. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие : [краткий учебник для вузов] / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 448 с.

110. Констан де Ребек Б. А. Курс конституционной политики / Бенджамен Анри Констан де Ребек // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / [рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 1999–1999. – (Национальный общественно-научный фонд).

Т. 3: Европа. Америка: XVII–XX вв. – 1999. – С. 383–387.

111. Константин Багрянородный. Об управлении империей [Электронный ресурс] / Константин Багрянородный. – М. : Наука, 1991. – Режим доступа : http://oldru.narod.ru/biblio/kb_imp1.htm.

112. Конституции буржуазных государств Европы : сб. конституций / [сост. Ф. А. Кублицкий; ред. Г. С. Гурвич]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1957. – 1143 с.

113. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. –

Т. 1: Западная Азия. – 2010. – 544 с.

114. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. –

Т. 2: Средняя Азия и Индостан. – 2010. – 1024 с.

115. Конституции государств Азии : в 3 т. / [ред. Т. Я. Хабриева]. – М. : НОРМА, 2010–2010. –

Т. 3: Дальний Восток. – 2010. – 1040 с.

116. Конституции государств американского континента : в 3 т. / [сост. Н. Н. Разумович ; ред. Г. С. Гурвич]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1957–1959. –

Т. 3.– 1959. – 470 с.

117. Конституции государств Ближнего и Среднего Востока / [сост. и пер. под ред. И. Д. Левина.] – М. : Изд-во иностранной лит., 1956. – 591 с.
118. Конституции государств Европейского Союза : сб. конституций / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 520 с.
119. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. –
Т. 1. – 2001. – 824 с.
120. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. –
Т. 2. – 2001. – 840 с.
121. Конституции государств Европы : в 3 т. / [ред. Л. А. Окуньков]. – М. : НОРМА, 2001–2001. –
Т. 3. – 2001. – 792 с.
122. Конституции зарубежных стран : сб. конституций / [сост. В. Н. Дубровин]. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 447 с.
123. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. (Англия, США, Франция, Италия, Германия) : сб. документов / [сост. Н. Н. Блохин ; под ред. П. Н. Галанзы]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1957. – 587 с.
124. Конституции стран, развивающихся по капиталистическому пути : учеб. пособие / [сост. В. В. Маклаков ; отв. ред. А. А. Мишин]. – М. : ВЮЗИ, 1975. – 140 с.
125. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / [Кашкин С. Ю., Маклаков В. В., Осавелюк А. М. и др.] ; под ред. Б. А. Страшуна. – М. : БЕК, 1995–2001. –
Т. 1–2: Общая часть. – 1995. – 778 с.
126. Конституционное право зарубежных стран : учебник для вузов / [Баглай М. В., Гуреева Н. П. и др.] ; под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : НОРМА, 2000. – 832 с.

127. Конституционное право России: Сборник конституционно-правовых актов : в 2 т. / [отв. ред. О. Е. Кутафин ; сост. Н. А. Михалева]. – М. : Юристъ, 1998–1999. –

Т. 1: Основы конституционного строя Российской Федерации. Конституционный статус человека и гражданина в Российской Федерации. Федеративное устройство России. – 1998. – 816 с.

128. Конституционный суд Южной Кореи не поддержал принятую Национальным собранием резолюцию об импичменте президента Но Му Хена [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики – Режим доступа :

<http://5-04.olo.ru/news/politic/34591.html>.

129. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик от 07 октября 1977 г. : состоянием на 01 декабря 1988 г. – М. : Известия Советов народных депутатов СССР, 1988. – 64 с.

130. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 07 октября 1977 г. – М. : Молодая гвардия, 1977. – 62 с.

131. Конституция Беларуси (Республики Беларуси) от 24 ноября 1996 г. // Конституции государств Европы : в 3 т. [Электронный ресурс] / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – Режим доступа :

http://constitution.garant.ru/DOC_3864871.htm.

132. Конституция Германской империи от 11 августа 1919 г. (Веймарская Конституция) // Антология мировой политической мысли : в 5 т. / [рук. проекта Г. Ю. Семигин и др. ; ред.-науч. совет: Г. Ю. Семигин (председатель) и др.]. – М. : Мысль, 1997–1997. –

Т. 5: Политические документы. – 1997. – С. 244–252.

133. Конституция Сирийской Арабской Республики от 26 февраля 2012 г. [Электронный ресурс] // Конституция и законы стран. – Режим доступа :

<http://constitutions.ru/archives/7027>.

134. Конституция Соединенных Штатов Бразилии от 18 сентября 1946 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа :
<http://clin.iatp.by/constitution/drugi/brazil-r.htm>.
135. Конституция Японской империи от 11 февраля 1889 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://files.1september.ru/festival/articles/418432/Pril1.doc>.
136. Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія : навч. посібник / [упоряд.: В. О. Ріака, К. О. Закоморна]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 384 с.
137. Конституції зарубіжних країн : навч. посібник / [авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. ; ред. В. О. Серьогін]. – Харків : ФІНН, 2009. – 664 с.
138. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / [упоряд. І. О. Кресіна ; ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
139. Конституція Намібії від 21 березня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/law/namcon5.htm>.
140. Конституція України (нова редакція): Проект [Електронний ресурс] / Комуністична партія України, Конституція. – Режим доступу :
<http://kpu.net.ua/wp-content/uploads/2007/03/konstitutsiya.doc>.
141. Конституція України: Проект [Електронний ресурс] / Західна аналітична група, Главред. – Режим доступу :
<http://zgroup.com.ua/print.php?articleid=185>.
142. Конституція України : за станом на 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
143. Коран. – М. : Волокнор, 1990. – 727 с.

144. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора / Котляревский С. А. – СПб. : Типография Альтшулера, 1907. – 252 с.
145. Кравчук Л. М. Є така держава – Україна : [матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання] / Леонід Макарович Кравчук. – К. : Преса України, 1992. – 223 с.
146. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
147. Кресін О. В. Конституція Пилипа Орлика / О. В. Кресін // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 3: К–М. – 2001. – С. 297–298.
148. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: Порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. – К. : Юрид. думка, 2004. – 176 с.
149. Кримінальний Кодекс України : прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 05 квітня 2001 р. / Офіційний текст. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.
150. Кузнецов Е. Л. Из истории создания института Президента СССР / Е. Л. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 5. – С. 95–103.
151. Кулланда С. В. Древнеяванское государство и проблема «деспотизма» в ранних обществах / С. В. Кулланда // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти : сб. статей / [ред. Н. А. Иванов]. – М. : Наука, Восточная лит., 1993. – С. 381–390.
152. Кулябин А. И. Президентство – лучшая ли это форма исполнительной власти? / А. И. Кулябин // Государство и право. – 1992. – № 8. – С. 20–21.
153. Кучма Л. Украина – не Россия / Леонид Кучма. – М. : Время, 2003. – 560 с. – (На укр. языке).

154. Лазаревский Н. И. Лекции по русскому государственному праву : в 2 т. / Лазаревский Н. И. – СПб. : Слово, 1910–1910. –
Т. 1: Конституционное право. – 1910. – 479 с.
155. Лафитский В. И. Основы конституционного строя США / Лафитский В. И. – М. : Норма, 1998. – 267 с.
156. Лемак В. Конституционная реформа: очертить предмет дискуссии / В. Лемак // Зеркало недели. – 2008. – № 21. – С. 3.
157. Литвин В. История взаимодействия ветвей власти в Украине (к вопросу формирования и развития власти демократического типа) / В. Литвин // Голос Украины. – 2002. – 26 сентября. – С. 1, 3–5.
158. Лок Джон. Два трактата про врядування / Джон Лок ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. – К. : Основи, 2001. – 265 с.
159. Лубченков Ю. Н. Самые знаменитые полководцы России / Лубченков Ю. Н. – М. : Вече, 1999. – 640 с. – (Самые знаменитые).
160. Мадіссон В. В. Авторитаризм / В. В. Мадіссон, В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 30.
161. Мазуров И. Фашизм как форма тоталитаризма / И. Мазуров // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 39–52.
162. Малишко М. І. Конституція Української Народної Республіки (України – Україні – Русинії). Альтернативний і перспективний народний варіант: Проект / Малишко М. І. – К. : б/в, 2003. – 24 с.
163. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та українська модель : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олег Володимирович Марцеляк. – Одеса, 2004. – 35 с.
164. Марченко М. Н. Соотношение законодательной и исполнительной властей в государственном механизме Германии 30-х годов / М. Н. Марченко

- // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1994. – № 5. – С. 3–12.
165. Махно Н. Под ударами контрреволюции (апрель – июнь 1918 года) / Н. Махно // Московский комсомолец. – 1990. – № 56. – С. 3.
166. Медведев Д. Послание Президента Федеральному Собранию Российской Федерации 2009 года : стенограмма [Электронный ресурс] / Д. Медведев. – Режим доступа :
<http://www.kremlin.ru/transcripts/5979>.
167. Между авторитаризмом и демократией // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 124–126.
168. Мексиканские Соединённые Штаты: Конституция и законодательные акты / [сост., ред., и авт. вступ. ст. О. А. Жидков]. – М. : Прогресс, 1986. – 484 с.
169. Мижув П. Г. Глава государства. Организация высшей исполнительной власти в главных странах современного мира / Мижув П. Г. – СПб. : Типография Альтшулера, 1906. – 92 с.
170. Мироненко О. М. Врангелівщина / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 519–520.
171. Михаил Швыдкой стал представителем Президента по культурному сотрудничеству [Электронный ресурс] / SakhaNews, Федеральный информационный портал (18.03.2009). – Режим доступа :
<http://www.1sn.ru/25208.html> – Загл. с экрана.
172. Мишин А. А. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / Мишин А. А. – М. : Белые альвы, 2000. – 480 с.
173. Мишин А. А. Центральные органы власти буржуазных государств / Мишин А. А. – М. : МГУ, 1972. – 285 с.

174. Млечин Л. М. Формула власти. От Ельцина к Путину / Млечин Л. М. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 570 с. – (Серия «Люди и власть»).
175. Моисеева Л. А. История цивилизаций : [курс лекций] / Моисеева Л. А. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 416 с. – (Серия «Учебники, учебные пособия»).
176. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье // Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / [пер. с франц. ; ред. М. П. Баскин]. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1955. – С. 159–730.
177. Мордвинов Р. Н. В грозные годы гражданской войны : [пособие для учащихся] / Мордвинов Р. Н. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Просвещение, 1977. – 319 с.
178. Музика І. В. Грушевський / І. В. Музика // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 653–654.
179. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Мухаев Р. Т. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
180. Мэннинг Н. Реформа государственного управления: международный опыт / Ник Мэннинг, Нил Парисон ; [пер. с англ. под ред. Г. Н. Чепыгова]. – М. : Весь мир, 2003. – 496 с.
181. Найда І. Ставлення партії «Третя сила» до так званої політреформи [Електронний ресурс] / І. Найда, М. Єременко // «Третя сила». – Режим доступу :
http://www.tretya-sila.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=21.
182. Нижник Н. Р. Проблеми президентської влади в Україні / Н. Р. Нижник // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8: Президент в Україні: законодавче забезпечення діяльності. – С. 3–24.

183. Новий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами (за дозволом Церковної Влади). – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991. – 60 М. – С. 1–324.

184. Новые конституции стран СНГ и Балтии : сб. документов / [сост.: Ю. А. Дмитриев, Н. А. Михалева]. – [2-е изд.]. – М. : Манускрипт, Юрайт, 1998. – 672 с.

185. Нойштадт Р. Президентская власть и нынешние президенты / Р. Нойштадт ; [пер. с англ. А. А. Захарова]. – М. : Ad Marginem, 1997. – 463 с.

186. О верховном главе Германской империи : закон Германской империи : офіц. текст состоянием на 01 августа 1934 г. [Электронный ресурс] // Хронос – всемирная история в Интернете, Библиотека. – Режим доступа :

http://www.hrono.info/dokum/193_dok/1933ge.html.

187. О досрочном прекращении полномочий мэра Москвы : Указ Президента Российской Федерации № 1183 от 28 сентября 2010 г. [Электронный ресурс] // Новости. – Режим доступа :

<http://www.kremlin.ru/transcripts/9052>.

188. О поместьях. Капитулярий Карла Великого (около 800 г.) [Электронный ресурс] // Генеалогия дворян Европы, разные статьи по истории. – Режим доступа :

<http://nobles.narod.ru/capitul.htm>.

189. Об изменении срока полномочий Президента Российской Федерации и Государственной Думы : Закон Российской Федерации о поправке к Конституции Российской Федерации от 30 декабря 2008 г. № 6-ФКЗ [Электронный ресурс] // Сайт Конституции Российской Федерации. – Режим доступа :

http://constitution.garant.ru/main/law_const/194633/#2.

190. Об общих принципах организации законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти

субъектов Российской Федерации : Федеральный закон РФ : офиц. текст состоянием на 02 марта 2007 г. [Электронный ресурс] // BISHELP, Власть. – Режим доступа :

http://www.bishelp.ru/vlast/zakon/fz184_zakvlast.php.

191. Об основных направлениях государственной семейной политики : Указ Президента РФ от 14 мая 1996 г. № 712 [Электронный ресурс] / Федеральное государственное учреждение «Государственный научно-исследовательский институт информационных технологий и телекоммуникаций». – Режим доступа :

<http://www.informika.ru/text/goscom/normdoc/r02/02201.html>.

192. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР: Проект Закона СССР // Аргументы и факты. – 1990. – № 10. – С. 4–5.

193. Об учреждении поста Президента СССР и о внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР : Закон СССР от 14 марта 1990 г. // Московская правда. – 1990. – 18 марта. – С. 3.

194. Общая теория права и государства : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.

195. Оніщук М. В. Розвиток президенціоналізму як складова удосконалення державної влади в Україні / М. В. Оніщук // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 5–11.

196. Орлов А. Г. Высшие органы государственной власти стран Латинской Америки / Орлов А. Г. – М. : Изд-во «Анкил», 2001. – 152 с.

197. Орлов А. Г. Политические системы стран Латинской Америки / Орлов А. Г. – М. : Международные отношения, 1982. – 192 с.

198. Орлов А. Г. Президентские республики в Латинской Америке / Орлов А. Г. – М. : Ибероамериканский центр МГИМО, 1995. – 84 с.
199. Основи правознавства України : [навч. посібник] / С. В. Ківалов, П. П. Музиченко, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський. – [5-е вид.]. – Харків : Одиссей, 2005. – 368 с.
200. Павлішина Л. Ф. Японія – ефективна виконавча влада і процеси демократизації / Л. Ф. Павлішина // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали Міжнар. наук. конф. (17–20 жовтня 2000 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 48–51.
201. Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : [учебник для вузов] / Панарин А. С. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – 320 с.
202. Паречина С. Г. Институт президентства: история и современность : [науч. издание] / Светлана Геннадьевна Паречина ; [под общ. ред. Е. В. Матусевича]. – Минск : ИСПИ, 2003. – 163 с.
203. Пекин. 04 июня 1989 г. // Аргументы и факты. – 1989. – № 23. – С. 7.
204. Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске / Переслегин С. Б. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2005. – 619 с. – (Philosophy).
205. Петришин О. В. Форма державного правління в Україні: до пошуку оптимальної моделі / О. В. Петришин, В. Є. Протасова // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару (02 квітня 2008 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 11–22.
206. Питання Міжвідомчого координаційного комітету з питань безпеки і правопорядку : Указ Президента України від 14 лютого 2011 р. № 202/2011

[Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу :

<http://www.president.gov.ua/documents/13121.html>.

207. Питання Секретаріату Президента України : Указ Президента України від 27 січня 2005 р. № 111/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 7. – Ст. 390.

208. Погорілко В. Ф. Функції Української держави та їх правові основи / В. Ф. Погорілко // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 9–17.

209. Политические действия Короля Испании: испанский король Хуан Карлос – «король всех испанцев без исключения» [Электронный ресурс] // Все об Испании, форум русской Испании. – Режим доступа :

<http://www.forum-spain.ru/viewtopic.php?t=80>.

210. Политический словарь / [ред. Б. Н. Пономарёв]. – М. : Госполитиздат, 1956. – 672 с.

211. Политология на российском фоне : учеб. пособие / [Рябов В. В., Алексеева Т. А., Кравченко И. И. и др.] ; отв. ред. П. И. Симуш. – М. : Луч, 1993. – 425 с.

212. Постановление № 3 Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР // Советская Россия. – 1991. – 21 августа. – С. 1.

213. Правда Этельберта [Электронный ресурс] // История государства и права средневековой Англии VI–XII вв.: Хрестоматия / [ред. А. А. Тесля]. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2006. – (Хронос – всемирная история в Интернете Библиотека). – Режим доступа :

http://www.hrono.info/libris/lib_t/angl02.html.

214. Правовые системы стран мира : энциклопедический справочник / [Решетников Ф. М., Батлер У. З., Бойцова В. В. и др.] ; под ред. А. Я. Сухарева. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2001. – 840 с.

215. Президент в Україні: Законодавче забезпечення діяльності // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1999. – № 8. – 416 с.
216. Президент Ирана [Электронный ресурс] // Википедия : свободная энциклопедии. – Режим доступа :
http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%98%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B0.
217. Президент Туркменистана посетит Узбекистан [Электронный ресурс] // Нейтральный Туркменистан, Политика. – Режим доступа :
<http://www.gundogar.org/?02120474200000000000000011000000>.
218. Президентське вето як один з елементів системи стримувань і противаг: аналітичний матеріал [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. Бібліотека. – Режим доступу :
<http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/catalog/analit/usa106.txt>.
219. Про вибори Президента України : Закон України станом на 18 березня 2004 р. – К. : Атіка, 2004. – 128 с.
220. Про вибори Президента Української РСР : Постанова Верховної Ради Української РСР № 1299-XII від 5 липня 1991 р. // Радянське право. – 1991. – № 11. – С. 10.
221. Про відповідальність Президента України Ющенко В. А. за ситуацію, що склалася у фінансово-кредитній сфері України : Постанова Верховної Ради України № 903-VI від 26 січня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 28. – Ст. 375.
222. Про внесення змін до Конституції України : Закон України № 2222 від 08 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
223. Про внесення змін до Конституції України : Закон України: Проект // Народна Конституція: Обговорюємо проект Конституції Президента України

Віктора Ющенка. – К. : Громадська організація «Фонд Спадщина», 2009. – С. 15–96.

224. Про всеукраїнський та місцевий референдуми : Закон України станом на 03 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 443.

225. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 // Правове регулювання інформаційної діяльності в Україні: Станом на 01 січня 2001 року / [упоряд. С. Е. Демський ; відп. ред. С. П. Павлюк]. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 36–39.

226. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки станом на 27 жовтня 1989 р. [Электронный ресурс] // Законодательство Украины : Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (500 Мб). – К. : ООО «Инфодиск», 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): зв. цв.; 12 см + рук. пользователя (1 л.) + открытка (1 л.) – (Инфодиск: Законодательство Украины). – Систем. требования: ПК 233 или выше; 32 Мб ОЗУ; Windows 95 OSR2/98/NT; SP6/2000/XP; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопроводит. материал помещены в контейнер 16x11 см.

227. Про нагородження Ю. Шемшученка орденом «За заслуги» : Указ Президента України від 14 грудня 2010 р. № 1121/2010 [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12628.html>.

228. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09 грудня 2010 р. № 1085/2010 [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/12584.html>.

229. Про Положення про стипендії Президента України для призерів і учасників всеукраїнських конкурсів фахової майстерності серед учнів професійно-технічних навчальних закладів : Указ Президента України від 28 грудня 2004 р. № 1562/2004 // Президентський вісник. – 2005. – 12 січня. – С. 6.
230. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України станом на 16 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.
231. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим : Закон України станом на 02 березня 2000 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України, законодавство України. – Режим доступу :
<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1524-14&p=1237405679767271>.
232. Про Президента Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки № 1295-XII від 05 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 33. – Ст. 447.
233. Про призначення Ю. Чмиря головою Сумської обласної державної адміністрації : Указ Президента України від 06 квітня 2010 р. № 505/2010 [Електронний ресурс] // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу :
<http://www.president.gov.ua/documents/10822.html>.
234. Про присвоєння В. Кличку звання Герой України : Указ Президента України від 31 грудня 2004 р. № 1602/2004 // Президентський вісник. – 2005. – 12 січня. – С. 6.
235. Про Секретаріат Президента України : Указ Президента України від 24 січня 2005 р. № 108/2005 // Президентський вісник. – 2005. – 16 лютого. – С. 3.
236. Про судоустрій України : Закон України станом на 07 лютого 2002 р. – К. : Атіка, 2002. – 80 с.

237. Про утворення Сумського національного університету : Указ Президента України від 20 квітня 2004 р. № 453/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1093.
238. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов [Варламова Н. В., Соколова Н. С., Четвернин В. А. и др.]; под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
239. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України»: На всенародне обговорення. – К. : Преса України, 2003. – 80 с. – («Закони України»).
240. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / Протасов В. Н. – М. : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
241. Путч. Хроника тревожных дней / [сост.: А. Виноградов и Г. Павловский]. – М. : Прогресс, 1991. – 288 с.
242. Резников А. Б. Иран: падение шахского режима / А. Б. Резников, Р. А. Ульяновский. – М. : Политиздат, 1983. – 160 с.
243. Рейган Р. Новогоднее обращение к народу Советского Союза / Р. Рейган // Правда. – 1986. – 02 января. – С. 1.
244. Реформы царя Урукагины // Хрестоматия по истории Древнего мира : в 3 т. / [ред. В. В. Струве]. – М. : Учпедгиз, 1950 [Электронный ресурс] // Древний мир Ру, Древний Восток. – Т. 1: Древний Восток. – Режим доступа : <http://www.drevniymir.ru/vostok37.html>.
245. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України та конституційним поданням 56 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої, третьої, четвертої статті 118, частини третьої статті 133, частин першої, другої, третьої статті 140, частини другої статті 141 Конституції України, статті 23, пункту 3 частини першої статті 30 Закону України «Про державну службу», статей 12, 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в

Україні», статей 10, 13, 16, пункту 2 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», статей 8, 10 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», статті 18 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (справа про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві) № 21-рп/2003 від 25 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] // Законодательство Украины: Электрон. текстовые, граф., зв. дан. и прикладная прогр. (500 Мб). – К.: ООО «Инфодиск», 2001. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM): зв. цв.; 12 см + рук. пользователя (1 л.) + открытка (1 л.) – (Инфодиск: Законодательство Украины). – Систем. требования: ПК 233 или выше; 32 Мб ОЗУ; Windows 95 OSR2/98/NT; SP6/2000/XP; мышь. – Загл. с экрана. – Диск и сопроводит. материал помещены в контейнер 16x11 см.

246. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) № 6-рп від 05 жовтня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.

247. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) № 19-рп від 10 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/pls/wccu/p0062?lang=0&rej=0&pf5511=55442>.

248. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 08 грудня 2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп від 30 вересня 2010 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list;jsessionid=734429B15679C0D4F4B5057055BFA05A?currDir=122407>.

249. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 63 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 43 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про виборчу заставу) № 2-рп від 30 січня 2002 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9441>.

250. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) № 22-рп від 25 грудня 2003 р. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України. – Режим доступу :

<http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=9731>.

251. Рубинский Ю. Шарль де Голль: мысль и действие / Ю. Рубинский // Правда. – 1991. – 02 июля. – С. 4.

252. Рыжов К. 100 великих россиян / К. Рыжов. – М. : Вече, 2000. – 656 с. – (100 великих).

253. Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV–XX вв. / Рыжов К. В. – М. : Вече, 2004. – 544 с. – (Все монархи мира).

254. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави : [навч. посібник] / Рябов Г. С. – К. : Тандем, 1996. – 240 с.
255. Саидов А. Х. Зороастрийское право в контексте религиозно-правовой учений древней и раннесредневековой Центральной Азии / А. Х. Саидов, Е. В. Абдуллаев // Государство и право. – 2000. – № 7. – С. 93–107.
256. Саксонская правда [Электронный ресурс] // Библиотека сайта «Восточная литература», Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа :
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/IX/800-820/Lex_Saxonica/text.htm.
257. Сало І. С. Політична система України в контексті досвіду демократичного будівництва в країнах ЦСЄ та Балтії [Електронний ресурс] / І. С. Сало // Стратегічна панорама. – Режим доступу :
http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp0&issue=2003_2.
258. Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире / Сахаров Н. А. – М. : Юрид. лит., 1994. – 176 с.
259. Сацков Н. Я. Разрушающая и созидаящая роль идеи к Третьему Тысячелетию Христовой Эры / Сацков Н. Я. – К. : Ин-т праксеологии, 1995. – 902 с.
260. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР : в 2 т. / [ред.: В. И. Васильев, Р. Н. Владимирцев, Л. П. Грачев и др.]. – М. : Изд-во «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», 1968–1968. – Т. 1: Введение. Акты первых лет Советской власти. Разделы 1–9. – 1968. – 751 с.
261. Сенат США одобрил антикризисную программу Обамы [Электронный ресурс] // Главред, українська версія. – Режим доступа :
<http://glavred.info/archive/2009/02/14/112942-16.html>.

262. Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с франц. Л. С. Цетлина]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948–1948. – Т. 2. – 1948. – С. 5–101.
263. Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи : [практикум] / Сергійчук І. М. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. – 329 с.
264. Серьогіна С. Сутність інституту глави держави та його еволюція у світовій державно-правовій практиці / С. Серьогіна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 54–65.
265. Серьогіна С. Г. Компетенція Президента України: теоретично-правові засади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» [Електронний ресурс] / С. Г. Серьогін. – Харків, 1998. – Режим доступу : <http://lawbook.by.ru/vak/aref/text/107.shtml>.
266. Симоненко П. Как только начнется процедура импичмента, то это станет судом над всей системой [Электронный ресурс] / Петр Симоненко // Комуністична партія України. – Режим доступу : <http://www.kpu.net.ua/pjotr-simonenko-kak-tolko-nachnetsja-protsedura-impichmenta-to-eto-stanet-sudom-nad-vsej-sistemoj/>.
267. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / Скакун О. Ф. – Харьков : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – 704 с.
268. Скоропадский П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / П. Скоропадский. – Киев – Филадельфия : б/изд-ва, 1995. – 494 с.
269. Скрипнюк В. М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти : [монографія] / Скрипнюк В. М. – К. : Логос, 2010. – 504 с.
270. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / Скрипнюк О. В. – К. : Логос, 2006. – 368 с.

271. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Скрипнюк О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
272. Сокольский Ю. М. Цари и министры / Сокольский Ю. М. – [3-е изд.]. – СПб. : Полигон, 2002. – 477 с.
273. Социал-демократия [Электронный ресурс] / Википедия : свободная энциклопедия. – Режим доступа :
<http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB-%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F>.
274. Союзный договор: Проект // Правда. – 1990. – 24 ноября. – С. 3.
275. Сталин И. О проекте Конституции Союза ССР / И. Сталин // Вопросы ленинизма. – [11-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 545–573.
276. Старий Завіт // Святе письмо Старого і Нового Завіту : [повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади]. – Ukrainian Bible 63 DC United Bible Societies 1991 – 60 М. – С. 3–1017.
277. Суд отменил импичмент президенту Южной Кореи [Электронный ресурс] / OLO.ru., Новости политики. – Режим доступа :
<http://5-04.olo.ru/news/politic/34582.html>.
278. Сумский В. В. Индонезия: феномен «динамической стабильности» / В. В. Сумский // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [под ред. В. Г. Хороса]. – М. : Наука, 1996. – С. 55–70.
279. Сунь Ятсен. Конституция пяти властей / Сунь Ятсен ; [пер. с кит.] // Сунь Ятсен. Избранные произведения / [отв. ред. С. Л. Тихвинский]. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – М. : Наука, 1985. – С. 641–656.
280. Сухарто М. Речь в Большом Кремлевском дворце 11 сентября 1989 года (Речь Сухарто) / М. Сухарто // Правда. – 1989. – 13 сентября. – С. 2.

281. Сухонос В. В. (мол.). Правовий аспект банківської діяльності з точки зору формування постіндустріального суспільства / В. В. Сухонос (мол.) // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. тез доповідей за матеріалами VI Наук.-практ. конф. (Суми, 18–22 вересня 2002 р.). – Суми : Українська академія банківської справи НБУ, 2003. – С. 125–128.
282. Сухонос В. В. (мол.). Вплив форми державного устрою на статус глави держави: конституційно-правовий аспект / В. В. Сухонос (мол.) // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2011. – № 2 (5). – С. 31–38.
283. Сухонос В. В. Глава держави як гарант дотримання прав і свобод людини і громадянина / В. В. Сухонос // Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти : зб. тез доповідей за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених (Суми, 21–22 грудня 2007 р.). – Суми : Українська академія банківської справи НБУ, 2007. – С. 100–104.
284. Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. – 336 с.
285. Сухонос В. В. Інститут глави держави в конституційному праві / Сухонос В. В. – Суми : УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
286. Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : Університетська книга, 2011. – 318 с.
287. Сухонос В. В. Консенсусна демократія як чинник формування постіндустріальної держави / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. – С. 44–46.

288. Сухонос В. В. Методологічні проблеми дослідження монархічної форми правління: термінологія і класифікація постіндустріальної епохи / В. В. Сухонос // Методологічні проблеми правової науки : матеріали Міжнар. наук. конф., 13–14 грудня 2002 р., Харків / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – Харків : Право, 2003. – С. 165–169.
289. Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. – 368 с.
290. Сухонос В. В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність : [монографія] / Сухонос В. В. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. – 348 с.
291. Сухонос В. В. Сутність та функції авторитарного державного режиму в умовах переходу до демократії (теоретико-методологічний аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Сухонос Володимир Вікторович. – К., 2000. – 185 с.
292. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / Сухонос В. В. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
293. Сухонос В. В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць: Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 21. – С. 57–63.
294. Тамура С. Японська політична та правова системи / С. Тамура // Європа, Японія Україна: шляхи демократизації державно-правових систем : матеріали Міжнар. наук. конф., 17–20 жовтня 2000 р., Київ / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Японський фонд. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 46–48.

295. Теория государства и права : курс лекций / [Байтин М. И., Борисов В. В., Карташов В. Н. и др.]; под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2000. – 776 с.
296. Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.]; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – 616 с.
297. Терапиано Ю. Маздеизм / Ю. Терапиано. – М. : «Сфера» РГО, 1992. – 112 с.
298. Тимошенко В. І. Абсолютизм / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 10–11.
299. Титов А. С. Лю Шаоци / А. С. Титов // Китай: история в лицах и событиях / [ред. С. Л. Тихвинский]. – М. : Изд-во полит. лит., 1991. – С. 105–139.
300. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Тихомиров Л. А. – М. : Айрис-Пресс, 2006. – 624 с.
301. Тихонов В. Манифест федерализма, или Путь к демократическому государству / В. Тихонов. – [2-е изд., доп.]. – Луганск : ПЦ «Максим», 2009. – 68 с.
302. Тихонова Є. А. Глава держави / Є. А. Тихонова // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 593–594.
303. Тімашова В. Адміністративно-територіальний устрій України: вдосконалення конституційно-правового регулювання [Електронний ресурс] / Вікторія Тімашова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2011. – Вип. 1 (4). – Режим доступу :

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2011_1/p4_4.html –

Назва з екрану.

304. Тодыка Ю. Н. Президент Украины: конституционно-правовой статус : [монография] / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский. – Харків : Факт, 1999. – 246 с.
305. Токвиль А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль ; [пер. с франц. В. П. Олейника и др.]. – М. : Прогресс, 1992. – 556 с.
306. Топчій Ю. Українська монархічна перспектива [Електронний ресурс] / Ю. Топчій // Політика і культура. – 2003. – № 7. – Режим доступу до журн. : <http://www.gallart.narod.ru/monarch.html>.
307. Тоффлер О. Адаптивная корпорация / О. Тоффлер : [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – С. 448–462.
308. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; [пер. с англ. К. Бурмистрова]. – М. : АСТ, 2001. – 560 с. – (Philosophy).
309. Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Удовик С. Л. – К. : Ваклер, 1999. – 208 с.
310. Уилсон Дж. Американское правительство / Дж. Уилсон ; [пер. с англ. Г. А. Стеценко и др.]. – М. : Прогресс Универс, 1995. – 510 с.
311. Указ вице-президента СССР // Московская правда. – 1991. – 20 августа. – С. 1.
312. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. : в 3 т. / [Колісник М. К., Компанієць І. І., Куліченко М. І. та ін.] ; за ред. М. І. Супруненко, В. І. Петрова, Л. Д. Хміля – К. : Вид-во політ. літ. України, 1967–1970. –
Т. 3. – 1970. – 462 с.
313. Український парламентаризм: минуле і сучасне / [Шемшученко Ю. С., Мироненко О. М., Погорілко В. Ф. та ін.] ; за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 368 с.

314. Усенко І. Б. Автономія України 17–18 ст. / І. Б. Усенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 24–27.
315. Фадеев В. А. Муниципальное право России / В. А. Фадеев, О. Е. Кутафин. – М. : Юрист, 1994. – 168 с.
316. Федоренко В. Л. Ліберія / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 3: К–М. – 2001. – С. 483–484.
317. Федоренко В. Л. Малі / В. Л. Федоренко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 3: К–М. – 2001. – С. 563.
318. Федько В. Нацизм і більшовизм. Історичні підстави декомунізації / В. Федько // Перехід IV. – 2001. – № 3. – С. 79–89.
319. Ферберов Н. П. Глава государства / Н. П. Ферберов // БСЭ : в 30 т. / [ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др.]. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969–1978. –
Т. 6: Газлифт – Гоголево. – 1971. – С. 572.
320. Филипчук Н. Четвертый президент Пятой Республики / Н. Филипчук // Голос Украины. – 2002. – 26 октября. – С. 5.
321. Фридрих Великий. Анти-Макиавелли / Фридрих Великий // Книга государя: Антология / [вступ. ст. Р. Светлова и И. Гончарова ; сост., подгот. текста, коммент. Р. Светлова и И. Гончарова]. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2004. – С. 290–416.
322. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; [пер. с англ. Л. Ю. Пантиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.

323. Хашматулла Б. Идея правового государства и проблемы исламской государственности: история и современность : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Бехруз Хашматулла. – Одесса, 1994. – 21 с.
324. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. с англ. А. Калинина]. – М. : Логос, 2002. – 224 с.
325. Хорос В. Г. Политическая модернизация в посттрадиционных обществах / В. Г. Хорос, М. А. Чешков // Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / [Мирский Г. И., Майданик К. Л., Ворожейкина Т. Е. и др.] ; под ред. В. Г. Хороса. – М. : Наука, 1996. – С. 7–19.
326. Хрестоматия по новейшей истории стран Европы и Америки: Первый период. 1918–1945 гг. / [сост. Л. М. Макарова]. – Сыктывкар : Изд-во Сыктывкарского ун-та, 2000. – 225 с.
327. Хрестоматия по новой истории : в 3 т. / [ред. А. А. Губер, А. В. Ефимов]. – М. : Изд-во Социально-экономической лит., 1963–1967. –
Т. 2: 1815–1870 / [ред. С. С. Шустерман, А. М. Дубинский]. – 1965. – 783 с.
328. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник / [за ред. В. Д. Гончаренка]. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 800 с.
329. Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях : [доклад XX съезду КПСС от 25 февраля 1956 г.] / Н. С. Хрущев // Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / [ред. А. Н. Яковлев]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 19–67. – (Библиотека журнала «Известия ЦК КПСС»).
330. Цветков В. В. Бюрократія / В. В. Цветков // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 296.

331. Черчилль У. Вторая мировая война : в 3 кн. / У. Черчилль ; [сокр. перевод с англ. под ред. А. С. Орлова]. – М. : Воениздат, 1991–1991. –
Кн. 1: Т. I–II / [предисл. Д. А. Волкогонова]. – 1991. – 562 с.
332. Чиркин В. Е. Государствоведение : [учебник] / Чиркин В. Е. – М. : Юристь, 2000. – 384 с.
333. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / Чиркин В. Е. – М. : Юристь, 1999. – 568 с.
334. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки [Электронный ресурс] / Б. Н. Чичерин. – Режим доступа :
http://constitution.garant.ru/DOC_3848892.htm.
335. Чудаков М. Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учеб. пособие] / Чудаков М. Ф. – Минск : Новое знание, 2001. – 576 с.
336. Шаповал В. М. Державний лад країн світу / Шаповал В. М. – К. : Український Центр Правничих Студій, 1999. – 320 с.
337. Шаповал В. М. Імпічмент / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 666–667.
338. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : [підручник] / Шаповал В. М. – К. : АртЕк, Вища школа, 1997. – 264 с.
339. Шаповал В. М. Монархія конституційна / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –
Т. 3: К–М. – 2001. – С. 768–759.
340. Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / Шаповал В. М. – К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 1995. – 30 с.
341. Шаповал В. М. Президент України і виконавча влада / В. М. Шаповал, В. П. Єрмолін // Виконавча влада і адміністративне право / [ред. В. Б. Авер'янов]. – К. : Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. – С. 36–44. –

(Національна академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Київський університет права НАН України; Академія правових наук України; Київський регіональний центр; Центр політико-правових реформ).

342. Шаповал В. М. Режим політичний / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 5: П–С. – 2003. – С. 268–269.

343. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / Шаповал В. М. – К. : Юрид. фірма «Салком»; «Юрінком Інтер», 2005. – 560 с.

344. Шаповал В. М. Форма державного правління / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 6: Т–Я. – 2004. – С. 295–296.

345. Шаповал В. Н. Сравнительное конституционное право / Шаповал В. Н. – К. : ИД «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.

346. Шатіло В. Інститут президентства в системі державної влади України [Електронний ресурс] / В. Шатіло. – Режим доступу :

<http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=13&c=256>.

347. Шемшученко Ю. С. Адміністрація Президента України / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 1: А–Г. – 1998. – С. 59–60.

348. Шемшученко Ю. С. Конституційні засади організації державної влади: теорія і практика / Ю. С. Шемшученко // Проблеми організації державної влади в Україні в контексті політико-правової реформи : матеріали Методологічного семінару, 02 квітня 2008 р., Київ / Інститут держави і права

ім. В. М. Корецького НАН України; юридична фірма «Салком». – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. – С. 3–5.

349. Шемшученко Ю. С. Правовий статус / Ю. С. Шемшученко, Н. П. Пархоменко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 5: П–С. – 2003. – С. 44.

350. Шемшученко Ю. С. Президент України / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 5: П–С. – 2003. – С. 65–66.

351. Шишкіна Н. Э. Глава государства. Пределы безответственного поведения [Электронный ресурс] / Н. Э. Шишкіна // Юридическая Россия, федеральный правовой портал. – Режим доступа :

<http://www.law.isu.ru/science/vestnik/19991/shishkina.cgi>.

352. Шишов А. Русские князья / Алексей Шишов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 448 с. – («Исторические силуэты»).

353. Шульгин В. В. 1920 год / В. В. Шульгин // В огненном кольце. Век XX / [сост. Ю. А. Щетинов]. – М. : Молодая гвардия, 1988. – С. 598–621. – (Серия «История Отечества в романах, повестях, документах»).

354. Эндрю Джонсон. Спор о реконструкции [Электронный ресурс] / Эндрю Джонсон // Люди, Государство/Правители/США. – Режим доступа :

http://www.peoples.ru/state/king/usa/andrew_johnson/history.html.

355. Ющенко В. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України 2008 року [Електронний ресурс] / В. Ющенко // Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу :

<http://www.president.gov.ua/news/9941.html>.

356. Ющенко хочет объявить Западную Украину зоной чрезвычайной экологической ситуации на три месяца [Электронный ресурс] / REGNUM : информационное агенство. – Режим доступа :
<http://www.regnum.ru/news/1033304.html>.
357. Ющик О. І. Правова реформа: загальні поняття, проблеми здійснення в Україні / Ющик О. І. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1997. – 191 с.
358. Якушик В. М. Государство переходного типа (вопросы теории) / Якушик В. М. – К. : Лыбидь, 1991. – 199 с.
359. Angola Constitution (Adopted by the People's Assembly on: 25 Aug 1992) (Official Title: Constitutional Law of the Republic of Angola) (ICL Document Status: 25 Aug 1992) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ao00000_.html.
360. Barber B. R. Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age / Barber B. R. – Berkley : University of California Press, 1984. – 320 p.
361. Barber J. D. The presidential charter: Predicting Performance in the White House / Barber J. D. – New Jersey : Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, 1972. – 479 p.
362. Belize constitution [21st September, 1981] [Electronic resource]. – Access mode :
<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Belize/belize81.html>.
363. Blum J. M. The progressive presidents: Roosevelt, Wilson, Roosevelt, Jonson / Blum J. M. – NY.; London : W. W. Norton & Company, 1980. – 221 p.
364. Bok D. The trouble with Government / D. Bok. – Cambridge : Harvard University Press, 2001. – 493 p.
365. Brody R. A. Assessing the President: the media, elite opinion, and public support / Brody R. A. – Stanford : Stanford University Press, 1991. – 198 p.
366. Christiano T. The Rule of the Many : Fundamental Issues in Democratic Theory / T. Christiano. – Boulder : Westview Press, 1996. – 310 p.

367. Congo – Constitution (Adopted on: 15 March 1992) (ICL Document Status: 15 March 1992) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/cf00000_.html.
368. Constitution of Mozambique (Approved and enacted in November 1990) [Electronic resource]. – Access mode :
<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/moz.pdf>.
369. Constitution of Saint Lucia [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.constitution.org/cons/stlucia.htm>.
370. Constitution of Solomon Islands [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.paclii.org/sb/legis/consol_act/cosi353/.
371. Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela (in English translation from the original legal text) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.vheadline.com/printer_news.asp?id=6831.
372. Constitution of the Federal Republic of Nigeria 1999 [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>.
373. Constitution of the Independent State of Papua New Guinea [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.paclii.org/pg/legis/consol_act/cotisopng534/.
374. Constitution of the Republic of Cameroon. Adopted on 18 January 1996, amendment to the Constitution of 2 June 1972 [Electronic resource]. – Access mode :
[http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/CameroonC\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/CameroonC(rev).doc).
375. Constitution of the Republic of Cuba, 1992 [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.cubanet.org/ref/dis/const_92_e.htm.
376. Constitution of the Republic of Equatorial Guinea [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.ceiba-guinea-ecuatorial.org/guineeangl/nvelle_const.htm.

377. Constitution of the Republic of Liberia [Electronic resource]6 – Access mode :

<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/liberia.pdf>.

378. Constitution of the Republic of Malawi [Electronic resource]. – Access mode :

<http://www.sdn.org.mw/constitut/chapter8.html>.

379. Constitution of the Republic of the Fiji Islands (As passed by the House of Representatives) Constitution Amendment Bill 1997 [Electronic resource]. – Access mode :

<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/FijiIslands.pdf>.

380. Constitution of the Republic of Vanuatu [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.paclii.org/vu/legis/consol_act/cotrov406/.

381. Constitution of Tonga [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.paclii.org/to/legis/consol_act/cot238/.

382. Constitution of Zimbabwe [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.nca.org.zw/COZ/coz_4a.htm.

383. Corwin E. S. The President: office and powers 1787–1984 / Corwin E. S. – NY.; London : New York University Press, 1984. – 565 p.

384. Das neue grundgesetz des Vatikanstaates [Elektronische Ressource]. – Zugriffsart :

http://www.vatican.va/vatican_city_state/legislation/documents/scv_doc_20001126_legge-fondamentale-scv_ge.html.

385. Dyson K. Party, State and Bureaucracy in Western Germany / K. Dyson. – London : Beverly Hills, 1987. – 354 p.

386. Easton D. A System Analysis of Political Life / D. Easton. – Chicago : The University of Chicago Press, 1979. – 507 p.

387. Ellis R. *Dilemmas of Presidential Leadership from Washington through Lincoln* / R. Ellis, A. Wildavsky. – New Brunswick; Oxford : Transaction Publishers, 1987. – 245 p.
388. Eritrea – Constitution (Adopted on: July 1996) (ICL Document Status: July 1996) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.nitesoft.com/eccm/Eritrean_Constitution.htm#A058_.
389. Ethiopian Constitution [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.africa.upenn.edu/Hornet/Ethiopian_Constitution.html.
390. Fleisig H. *Bureaucracy and the Political Process* / H. Fleisig // *The new American State. Bureaucracies and Policies Since World War II* / [ed. by L. Galambos]. – Baltimore : The John Hopkins University Press, 1987. – P. 109–136.
391. Freidel F. *Our country's presidents* / F. Freidel. – Washington : National Geographic Society, 1967. – 248 p.
392. Fundamental law of the Union Comoros Adopted on 23 December 2001 [Electronic resource]. – Access mode :
[http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20\(english%20summary\)\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/ComorosC%20(english%20summary)(rev).doc).
393. Hess S. *Organizing the Presidency* / S. Hess. – Washington : The Brookings Institution, 1988. – 273 p.
394. Kellerman B. *The Political Presidency: Practice of Leadership* / B. Kellerman. – NY.; Oxford : Oxford University Press, 1984. – 300 p.
395. Larry B. *The new American presidency* / B. Larry. – Boston; Toronto : Little, Brown and Company, 1986. – 413 p.
396. *Latin America: Perspectives on a Region* / [edited by J. W. Hopkins]. – NY.; London : HOLMES & MEIER, 1987. – 327 p.
397. Levitsky S. *Competitive Authoritarianism: hybrid regimes after the Cold War* / S. Levitsky, L. A. Way. – NY. : Cambridge University Press, 2010. – 518 p.

398. Lincoln A. Gettysburg Address (Gettysburg, Pennsylvania, November 19, 1863) / Abraham Lincoln // Speeches of the American presidents / [compiled by S. Anzovin and J. Podell]. – NY. : The H. W. Wilson Company, 1998. – P. 193.
399. Madagascar – Constitution (Adopted on: 19 Aug 1992) (ICL Document Status: 19 Aug 1992) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ma00000_.html.
400. Mauritania – Constitution (Adopted on: 12 July 1991) (ICL Document Status: 12 July 1991) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/mr00000_.html.
401. McMullan J. Hail to the Chief / J. McMullan. – Los Angeles : General Publishing Group, 1996. – 159 p.
402. Milkis S. M. The American Presidency: origin and development, 1776–2002 / S. M. Milkis, M. Nelson. – [4th ed.]. – Washington : CQ Press, 2003. – 496 p.
403. Moore M. H. Creating Public Value. Strategic Management in Government / Moore M. H. – Cambridge : Harvard University Press, 1995. – 402 p.
404. New Zealand – Constitution Act 1986 (Adopted on: 1 Jan 1987) (In force since: 1 Jan 1987) (ICL Document Status: 3 Aug 1999) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/nz00000_.html.
405. Nordlinger E. A. Conflict and Conflict Management in Divided Societies / Nordlinger E. A. – Cambridge : Harvard Center for International Studies, 1972. – 398 p.
406. Patterson T. E. The American Democracy / Patterson T. E. – [7th ed.]. – NY. : McGraw-Hill, 2005. – 619 p.
407. Powell B. Contemporary Democracies. Participation, Stability and Violence / B. Powell. – Cambridge : Harvard University Press, 1982. – 279 p.
408. Rainey H. G. Understanding and Managing Public Organization / Rainey H. G. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1991. – 337 p.

409. Reexamining Democracy. Essays in Honor of M. Lipset / [ed. by G. Marx, L. Diamond]. – Newbury Park : Sage Publication, 1992. – 365 p.
410. Rwanda – Constitution (Adopted on: 30 May 1991) (ICL Document Status: 30 May 1991) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/rw00000_.html.
411. Sartori G. The Theory of Democracy Revisited / G. Sartori. – Chatham : Chatham House Publishers, Inc., 1987. – Part 2. – 542 p.
412. Schlesinger A. The Imperial Presidency / A. Schlesinger. – Boston : Houghton Mifflin, 1973. – 505 p.
413. Schmitter P. C. An Introduction to Southern European Transition from Authoritarian Rule / P. C. Schmitter // Transition from Authoritarian Rule: Southern Europe. – Baltimore : John Hopkins University Press, 1986. – P. 3–10.
414. Shane P. M. The Law of Presidential Power: Cases and Materials / P. M. Shane, H. H. Bruff. – Durham : Carolina Academic Press, 1988. – 940 p.
415. Shugart M. Presidents and assemblies constitutional design and electoral dynamics / M. Shugart, J. Gary – N.Y. : Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
416. Skowronek S. The Politics Presidents Make: Leadership from John Adams to Bill Clinton / S. Skowronek. – Cambridge : The Belknap Press of Harvard University Press, 2000. – 546 p.
417. Stepan A. Constitutional Frameworks and Democratic Constitution / A. Stepan, C. Skach // Word Politics. – 1989. – № 46 (October). – P. 3–12.
418. Stuckey M. E. The President as interpreter-in-chief / Stuckey M. E. – Chatham : Chatham House Publishers, Inc., 1991. – 182 p.
419. Text of the Constitution of Colombia (1991) [Electronic resource]. – Access mode :
http://confinder.richmond.edu/admin/docs/colombia_const2.pdf.
420. The 1959 Constitution [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.gov.bn/government/contitut.htm>.

421. The 1996 Constitution of the Republic of Ghana [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.parliament.gh/const_constitution.php.
422. The Constitution and the American Presidency / [edited by M. L. Fausold and A. Snank]. – NY. : State University of New York Press, 1991. – 323 p. – (SUNY series in the presidency. Contemporary issues).
423. The Constitution of Jamaica [Electronic resource]. – Access mode :
<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Jamaica/jam62.html>.
424. The constitution of Kiribati [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.paclii.org/ki/legis/consol_act/cok257/.
425. The constitution of Lesotho [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.lesotho.gov.ls/constitute/gconstitute.htm>.
426. The constitution of Saint Christopher and Nevis [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.constitution.org/cons/stkitts-.htm>.
427. The constitution of Saint Vincent and the Grenadines [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.constitution.org/cons/stvincen.htm>.
428. The constitution of the Commonwealth of the Bahamas [Electronic resource]. – Access mode :
<http://www.constitution.org/cons/bahamas.htm>.
429. The constitution of the Republic of Croatia (The consolidated text published in «Narodne novine» (the Official Gazette), No. 41/01 of May 7, 2001 together with its corrections published in «Narodne novine» No. 55 of June 15, 2001) [Electronic resource]. – Access mode :
http://www.usud.hr/htdocs/en/the_constitution.htm.
430. The constitution of the Republic of Mali [Electronic resource]. – Access mode :
[http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/MaliC\(rev\).doc](http://www.chr.up.ac.za/hr_docs/constitutions/docs/MaliC(rev).doc).

431. The constitution of the Republic of Rwanda [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.cjcr.gov.rw/eng/constitution_eng.doc.

432. The constitution of the Republic of Somaliland (As Amended) The people of Somaliland in a Referendum, under Article 130 of the Constitution, formally adopted this Constitution on 31 May 2001 [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.somalilandforum.com/somaliland/constitution/revised_constitution_segment2.htm.

433. The Constitution Of The Republic Of Uganda 1995 [Electronic resource]. – Access mode :

<http://www.parliament.go.ug/chapt7.htm>.

434. The inaugural addresses of twentieth-century American Presidents / [edited H. Ryan]. – Westport, 1993. – 324 p. – (Praeger series in political communication).

435. The Public General Acts and General Synod Measures, 1975. – London, 1976. – Part 2. – P. 1119–1126 [Electronic resource]. – Access mode :

<http://ultrarest.ru/plug.php?e=browser&m=dl&id=60>.

436. Tibet – Constitution (Adopted by the Assembly of Tibetan People's Deputies: 14 June 1991) (Official Title: Charter of the Tibetans In-Exile) (ICL Document Status: 14 June 1991) [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/t100000_.html.

437. Tunisia – Constitution (Adopted on: 1 June 1959) (Amendment on: 12 July 1988) (ICL Document Status: 1991) [Electronic resource]. – Access mode :

http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/ts00000_.html.

438. United Kingdom (ICL Document Status: 1992) (Information Source: This document is not a written Constitution, but rather a compilation of information material originally provided by the British Embassy for purposes of publication. Most of the information has not been updated since the date mentioned in the ICL Document Status. However, some amendments have been included whenever

information about changes of the law was provided to ICL.) [Electronic resource].

– Access mode :

<http://www.vescc.com/constitution/unitedkingdom-constitution-eng.html>.

439. Warshaw S. A. Powersharing. White House-Cabinet Relation in the Modern Presidency / Warshaw S. A. – N.Y. : State University of New York Press, 1996. – 380 p.